

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire. 4 Zeytinburnu - İST.

احمد زكى وليدى

تورك و تاتار

== تاريخى ==

انجى جزء

عموماً تورك خلقلىرىنىڭ ، بابالرىمىز بلغارلارنىڭ چىنگىز خان
توزوڭگان دولت طارالغانىمە قىدر اولغان عمومىي حاللىرى - آلتون
اوردا - بر آز تفصيل ابلە قران خانلىقى .

انجى طبعسى .

سن ۱۳۳۰ هـ .

ناشردى: قزان دە
كەڭەشچىسى: قزان دە

КАЗАНЬ
ЭЛЕКТРО-ТИПОГРАФИЯ.

"Ашуг"

1912

مقدمە

بۇنىڭ كىتاب بازارلىرىمىزدا، يازلاچاق تارىخ كىتابلىرى اوچون ماخذ بولۇرلۇق بايتاق اثرلار ساتىلە. بۇلارنىڭ بارسىدە، بىرايىكى اثرنى استىناء ايتىپ كىلىنە، مستفاد الاخبار بالالارىدۇر. اوشبو كۈنگە قىدر، ھېچ بىر كىمىسە، ھېچ بولماسە شۇل بازاردەغى كىتابلاردان جىوبقنە بولسەدە بىر اثر چىقارمىدى .

چىرىدەلەر، مەجلەلەردە شۇندى اثرگە احتىياجنى شۇل قىدر كۆپ سويىلدىلەر كە، ايندى آنى اوقى اوقى يالقغان كىشىلەردە بوق توگىلەر. خەلقنىڭ باشىنە كىلىگان شۇل احتىياجنىڭ اوز باشمىزغە كىلوى سىبىلى (مۇندىن اوج يىل ايلك) ، كۆپ اثرلاردىن جىوب بىر اوشبو «تۈرك وقاتار تارىخى» اسمىلى اثرمىزنى يازغان ايدىك. ايندى اول بو كۈن طبع ايتلە باشلادى. بىز كىتابمىز خەلقنىڭ احتىياجىن تامام قاپلار دىب اويلايمىز، بلكە خەلقنىڭ احتىياجىن قاپلارلىق مەكمل اثرلەر مۇندىن كۆپ چىقارلەر. كىتابمىز مۇندىن كۆپ بو يولدا چىقچاق اثرلارنىڭ نىگىزىنە بىر نىچى طاش بولسە يارار.

بۇنىڭ تارىخىمىز، يعنى دىيادە ظھورمىزدىن شوشى كۈنمىزگە قىدر اوتىكان حاللىرىمىز، اوزىندەگى زور واقىعە ايلە ايككىگە بولنە : بىرى چىكىز خان تۈزۈگان دولت بتوب، قزان خانلىقلىرى روسلر طرفىندىن ضبط ايتلىكانىگە قىدر اوتىكان حاللىرىدىن، ايككىچىسى روسىيا تىصرفىنە كىرۈمىزدىن اوشبو كۆپلىك قىدر اولغان حاللىرىمىزدىن عبارتدۇر .

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىمىلار ئامبىرى

بولاردان بىرىنچى سىنى بىز استقلال، ايكنچى سىنى محكوميت دورى دىب يوروتەمز. هم اوشبو «تورک تاتار تارىخى» اسىي آستنده جىغان خدمتمزنى دە شول ايكى دورگه قاراب ايكى گه بوله مز. روسيا قولينه كرگانگه چىكلى بولغان استقلال دورى اثرنك اوشبو بىرىنچى جزئىي، ايكنچى دورا ايكنچى جزئىي تشكيل ايتە. بىز اوشبو اثرمىزنى فسقه غنه اولسون دىب بىك قسوب يازدق؛ لىكن تارىخده بىزنىك اوچون مهم بولغان بىرلرنى قالدیر ماسقه طرشدق. كتابنك اولگى جزئىي: چىكز دولتى، دشت قىچاقلىر، قزانلىر طارالغانغه قدر بىزنىك يعنى بىزنىك بابالرمىز اولغان بورونچى تورک وتاتار خىلقلرىنىك دنيا يوزىنده هم آندىغى قوملىر آراسىنده توتقان موफलرى، غايت زور استعدادلىرى سايبە سىنده دنيا اوستنه ايتىكان حكملرى (كه موندى حاللىر هيچ بىر قوم طرفىدىن كورلمىگاندىر) فسقه غنه روشده ذكر ايتلىدى. ايكنچى جزئىي: بىزنىك روسيا حكومتى فولى آستنده طورومىز، قزان آلنغاندىن شوشى كونلرگه قدر بولوب اوتىكان واقىعلر. مدنى بىر مملكتنىك اعضالىرى بولوب، اول مدىنىت آلدنده نىندى حالتده طور دىقمىز، اول مدىنىت ايله مناسباتىمىز، اول مدىنىتكه آزلاب آزلاب قوشلۇومىز، عموماً تورک خىلقلرىنىك صوگىنى زماندىغى حاللىرى حقىده افتدارمىز دائىرە سىنده او گرانىد كىز معلومات فسقه چه ذكر ايتلور.

كتابى يازغان وقتىدە كۆپ كىتابلاردىن فائىدەلاندۇق؛ خىتى بەش جىملەرنىچە كىتابلاردىن تۈزۈلدى. ھەممىسىنى كۆرسىتىشكە كىتاب يەنە اوزناياپاچاق اولدى. بىز ماخذ ايتىد كىتابلارنى بو اورىندە اجمالا ذكر ايتىمىز. بەش بىر ياتراق سوزلارنىڭ گىنە، شىبە بولماسون اوچون، ماخذلارنى تىخت الخىط يازدۇق.

مەھرەك ماخذلار او شىبو اثرلاردر:

- (۱) مشهور فرانسوز مؤرخى Лень Кагенъ تورىك تارىخى. ۱۸۹۷ نچى سىنە ماسكاودە نىشرا ايتىلگان ۸۰ صحىفەلك.
- (۲) مشهور ترك مؤرخى نجىب عاصم افندىنىڭ شولوق لىئون كاۋننىڭ تارىخىنە قاراپ كۆپ تىكىمىل ايله يازدىغى «تورىك تارىخى» دىگان كىتابى. ۱۳۱۶ نچى ھجرىدە استانبولدە نىشرا ايتىلگان ۵۵۱ صحىفەلك.
- (۳) مستفاد الاخبار ۲ جزء. ۱ نچى جزئى ۱۸۸۵ دە ۱۸۹۷ نچى يىل باصلغان ۲۴۶ صحىفەلك، ۲ نچى جزئى ۱۹۰۰ نچى يىل باصلغان ۳۶۸ صحىفەلك.

(۴) قران دارالفونىنىڭ آثار غىنىقە جىمىئىنىڭ جىمىئەسى Известія общества Археологін، Исторіи и Этнографіи при Имپ. Каз. университетъ بو جىمىئە ۱۸۷۹ نچى يىلدان بىرلى چىقماق دەرد. مۇندە شىپىلافسكى، شىستاكوف، بىر صوف، صابلوکف، احمرف، اشمارىن، فوكس، كانانف، كىك عالمىرنىڭ بىزنىڭ تارىخىمىز ھىقندە كۆپ اثرلارنى چىقدى.

(۵) Труды II го и IV го Археологического съѣзда — въ Петербургъ и въ Казани

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

ليخاچوف شينستا كوف، شينلافسكى، ماژاروفسكى، رادلوف كېك
عالمىرنىڭ اثرلىرى درج ايتلىگان.

(۶) قزان دارالفنونى نىڭ Ученые записки دىگان مجموعە سىندە
درج ايتلىگان بعض اثرلىرى.

(۷) پىنىگىن نىڭ «اوتكاندە ھم حاضرە قزان» دىگان كىتابى .

(۸) رىيوشكىن نىڭ «مختصر قزان تارىخى» دىگان كىتابى .

(۹) رىجكوفنىڭ «اورتا ھم ايسكى دورلردە قزان تارىخىنە عائد
تجرىبە» دىگان اثرى .

(۱۰) قزان خانلىقى وقتىندە قزاندى يكرىمى يل فدراسىر بولوب
طورغان بر روسنىڭ، «قزان تارىخى» دىب يازغان اثرى . اول
بو كىتابىندە قزان خىللىرى سىونىيىكە حقىندە كوزى ايله كورگان
حالىرنى حكاىە ايتە (۱) .

(۱۱) مراد افندى تارىخى ۲ جلد .

(۱۲) شجرە ترك ابوالغازى خان نىڭ . قولمىدە غى نىسخەسى ،
قزان دارالفنونى مطبعە سىندە، ۱۸۲۴ نچى يىلدە زور قولدە، لاتىنچە
مقدمە ايله، ۱۸۳ صىحفەلك بولوب باصلغان نىسخەسى ايدى .

(۱۳) براققاوز - يىرون قاموسى .

Труды восточнаго отдѣленія Имп. Русскаго (۱۴)
Археол. Общества مجموعەسى . بو مجموعە ۱۸۵۵ نچى يىلدان
باشلاب ۱۸۷۵ نچى يىلغە فدر ۱۷ جلد بولوب چىققان ھم ۱۹۰۹ نچى
يل ۱۸ نچى جزى چىقىدى . بو مجموعە گە كرىگورىف، واسىلىف،
بىرىزىن، وىليامىنوف - زىر فوف، كىبى كىشىلرنىڭ اثرلىرى،
(۱) بورسالەتكە بر نىسخەسى قزان دارالفنونى نىڭ كىتبخانە سىندە بار .

جامع التواريخ (رشيد الدين نك) ترجمه سى، مانغولچە آلتان
توپچى اسمندەگى كېى اثرلر كره .

Записки Восточного отд. Имп. Русскаго Археол. (۱۵)

общества. بو مجموعه ۱۸۸۵ نچى يلدان بىرلى ۲۲ جلد كتاب
بولدى. موندە خواسون- بارون روزين، بارتولد، ميلبورانسكى،
رادلوف، واسيليف، ماررا، كاللاور، دىگان كېك عالمىر نك
مقاله لرى، دا كلادلرى درج ايتلگان .

Собрание путешествий اولغان ترجمه سى اولغان (۱۶)
къ татарамъ . ۱۸۲۵ نچى يلقى نشر .

(۱۷) قزانده باصلغان تارىخ بلغارىه، داستان نسل چىنگىز خان
دىگان كېك اثرلر .

احمد زكى وليدى

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مدخل

تورک خلقلىرى.

تورک دىگان سوز، بوکونده آسبانك تونگى ياق يارطيسنده هم غربنده، ياوروبانك شرق قسمنده تركك ايتە، برتل ايله سويلەشە طورغان زور بر مائىنك اسميدر. تورک خلقى بوکونده تورلى اداره آستنده نورلى روشچە (کوچمە هم اوطورمە) معيشت ايتەلر. بولارنىك ايك كويسى زور روسيە حكومتى تصرفنده، برقسى فطاي حكومتى تصرفنده تركك ايتەلر؛ اوچنچى برقسى غرب طرفنده (ياوروبا و آسياده) تركيه (عثمانلى) حكومتى نك ايتەلرى بولغان توركلرنى تشكىل ايتەلر.

روسىە تصرفندهغى توركلر: قزان خلقى، ميشار، باشقرد، نوغاي، قريم، قومق، فاقاز (آذربيجان) توركلرى هم اورتا آسيادهغى سارت، اوزبك، فولجە، تارانچى خلقلىرى. بولاز مدنى معيشت ايتەلر.

قرغز - قازاق، توركمەن، عموماً سبر تانارلىرى ديب آنالا طورغان، آلتاي، تلهوت، شور، صاغاي، فاراغاس، آباقان، چوليم، قزىل، يافوت توركلرى. بولار کوچمە معيشت ايتەلر.

قطايدە غىلر: شىرقى توركستاندەغى كاشغر توركلرى ھىم
شىرقى مغولستاندەغى اوريانخاي (سايان) توركلرى.

تۈركىيە ھۆكۈمىتىنى تەشكىللىگەن توركلر اوزلرىنى عثمانلى دىيىپ
آيتلر ھىم ترك (۱) اسىمى ايله گەندە يوزلر. مدنى تركلك ايتلر.
تورك خلقلرىنىڭ ھەممىسىدە (دېھرك) اسلام دىنندەلر؛ تىك
سىپىر يادەگى بەز قىبىلەر اوزلرىنىڭ ايسكى عادتلىرىنى مجوسى لىكلرىنى
صافلىر وبعضلرى صوڭ وقتلردە رسماً خرىستىيان دىنندە اعتبار ايتلر.
تورك خلقلرىنىڭ زور بىرلىت، زور بىر ھۆكۈمەت تەشكىللىگەن،
بىر بىرىنى ايله قاتشوب، بىر اوك ادبى تىل ايله يازوب بىرگە تركلك
ايتلر. بىك كۆيدىن توڭل (زور تورك ھۆكۈمىتى) (۲) موندان
آلتى يوز يىللارغىنە ئالگەرى بىدى؛ اوشبونىڭ اوجوندە تورك
خلقلىرى نىقدەر كۆپ ونىقدەر طاراو، بىر بىرىدىن يراق تركلك ايتە
طورغان بولسەلردە ھىمان بىر اوك تىل ايله سويلەشەلر. قىتاي چىگىندە
تركلك ايتە طورغان توركلر بىر سقىد يارلىرىدەغى توركلر ايله
تىز آرادە طانشوب اوز آرا تىرجمانسز سويلەشەلەر.

بىك ايسكى زماندە ھىمان تورك بولاتوروب حاضردە توركىچە
سويلەشكەن، تورك دىيىپ يورنىمىگەن بەز قوملر بار. آلا:

(۱) باۋرۇپا ئىلماسى عومما تورك خلقلىرىنى ئاسم بولغان تورك اسمىنى
«Түркк» دىيىپ، استانبول توركلرىنى ئاسم بولغان تورك سوزىنى «Туркк» دىيىپ،
آبروب بازالر، بۇدە اوشبونى رعايە ايتوب عوممى اسمنى «تورك» دىيىپ، استانبوللارغى
بولغاندە، «تورك» ھىم «تۈركىيە» دىيىپ يازامز. بوايىكى «تورك» ھىم «تۈرك»
سوزلىرىنىڭ اصلى ھىماندە بىر، شولوق «تورك» سوزىدىر. تىك باڭلىشىدىن
صافلانوب تۈرك بولغان. (۲) يعنى چىنكە خان نوزوگان دولت.

(۱) يا بىك ايسكى زماندن بيرلى مركزدن (يعنى تورک مملكتىنىڭ اورتاسىدىن) بىك يراق و آيرىم طورغانلار؛ باشقى تورک قوملار ايله قاتنىماغانلاردا بارا بارا تىللىرى تامام اوزگەرگان خىلقلار، (۲) يا كە ايسكىچى بىرىيات خىلقلار آراسىندا طوروب اوز تىللىرىنى، قومىللىرىنى اونوتقان خىلقلار، (۳) يا كە چىت خىلقلارغا كورشى بولوب طورولرى سببلى اوز تىللىرى تامام اوزگەرگان قوملاردا.

برىنچىلىرى: فىن، چىرمىش، آر، واغول، قارل، اوست، بىرماك، موردا، زىريان، لاپار، ساما بىد خىلقلاردا. بولار عوموماً فىن دىب آتالار.

ايسكىچىلىرى: ايران خىلقلرىنه قاتنىشوب ايرانىلاشقان، قىتايلارغا قاتنىشوب قىتايلانغان، هندىدە ھىندىلاشقان خىلقلار. ھىم غرب طرفىندە غى اصلاۋيان قوملىرىنه قاتنىشوب اصلاۋيانلاشقان بلغارلار.

اويچىنچىلىرى: قىتاى ملىكتى ايله چىكەش بولوب تىلدە نىدە تامام باشقى بىر يول آلغان مانغول خىلقلارى ھىم آلارنىڭ بورىيات، تونغوس، قالمق، استاك، چوقچا، كىلاك دىگان كىك قىبىللىرى، قىتاينىڭ ھىم ياپونلارنىڭ كورشىلىرى بولغان قورا يارىم آتەسى تانارلىرى، مانجورلار، ھىم فىنلار ايله كورشى طورغان چواشلار، غرىبەگى اصلاۋيانلار آراسىندا طورغان ماجار (وىنگىر) خىلقلارنىدىن عبارتدا. بوخىلقلار، تارىخىدە بىرگە قايناب بىر تورك خىلقى اولوب يورسەلردە بوكوندە تىلدە، دىندە، مەبىشتە باشقى توركلردىن آيرىم بولغانلارى اوچون تورك دىب آتالمىچە اوزلرىنىڭ اسملىرى ايله فىن، مانغول، مانجور، قورا، بلغار، ماجار (وىنگىر) دىب آتالار.

I

بۇرۇنقى زاماندا تورک خەلقلەرى.

بۇرۇنقى تورک كارىنگ و ئنلەرى - مەشىتلەرى - دىنلەرى - عرف و عادتلەرى -
آلاردن قالغان اثرلەر - ھونلەر - نوکۇبلەر - تورکلەر ھم عربلەر .

تورک خەلقلەرىنىڭ مەشىت ايتكان اورنلەرى : تورک خەلقى ، دىنانىڭ ايك ايسكى خەلقلەردن اولوب ايك شەرتلەردىن . توركلەرنىڭ ايك اول دىنادە تركلك ايتە باشلاغان اورنلەرى ، شىمالى آسىيانىڭ آلتاى تاغلىرى و اصيىق كۆل تىرەلەندەگى بىرلەردىن . زىمانلەرنىڭ اوتوى ايلە آلالار كۆبەيۈپ اوشىبو اورنلەردن طارالدىلەر . غەرب طرفىدىن بالىق و قارا دىڭىزلەر ، شەرق طرفىدە الوغ مەھىپ ھم آخۇط دىڭىزلەرى ، جەنۇب طرفىدىن قافقاز و ھىمالايا و ھىندوگوش تاولەرى ، مەھلىستان چوللەرى ، توركلەرنىڭ بىك ايسكى زىماندا طارالوب اوطورغان جىرلەرنىڭ چىكلەردىن .

توركلەردن ايلەگەرى اوشىبو كىلە بىرگە ھىبچ كىمىڭ خواجهلىق ايتىگى مەلۇم توگىلەر . بو مەلىكىنىڭ بىر اوچىدىن ايسكىچى اوچىنە توركلەر نىچە يىللەردە غەنە چىغا آلتانلەر . اول نەھايەتسىز مەلىكىنىڭ غەرب طرفىدەغى سازلەرنىدە پىتەر بورغ ، ماسكاو دىگان كىك ، شەرفدەگى نەھايەتسىز صحرالر اور تاسىندە تومسكى ، ابركوتسكى ، ۋلادىۋوستوك ، خاباروفسكى سىبى پالات ، دىگان كىك حسابسىز كۆب ، باي ، زور قالارنىڭ تۈزۈلۈى و بوشلەرلەر آراسىدە دىنبالر اوز و ئىلغىدە تىر بول سىلسەلەلەرى قورۇلۇوى ، روس ، نىمىس ، فرانسوز ،

انگلیز، دیگان کبک، اول وقتلرده ئلى بولماغان خقلرنىڭ اول، قوشلر اوچوب اوچینه يیتە آلمى طورغان مملكتنىڭ بر اوچندان ايكنچى اوچینه تيسر چىقلر طارتوب، آوزغه آوز فوبغان كبك سويله شوب طورولرى بلكه اول وقتده غى توركلردن هيچ برسنىڭده خاطر ينده، خيال ينده، توشينه ده كيلمه گاندر. اول زمانلرده تون شىكىللى قارانغى اورمانلر آراسنده وحشى حيوانلر غنه، آچق اورنلرده نهايه سز صحرالرده، بولونلرده صو بويلرنده، تورك خقلرنىڭ كيبه نلر توسلى بولغان تيرمه (كيز اوى) لرى گنه كورينه لر ايدى. غر بده دنيبر، دون، ايدل بويلرنده؛ شرفده تيانشان طاولرى، بايقال كولى، اورخون، آمور يلغه لرى تيرملرنده كبك بولونلقرنىڭ اوزون اوسكان اوله نلرى آراسنده بزنىڭ بابالرمز اولغان تورك خقلرنىڭ حيوانلرى غنه بوريلر ايدى.

ايسكى زمانده تورك جمعيتلرى: (۱) توركلر، ايك اؤلگى عصرلردن بيرلى اوك باشقه قوملر كبك تورلى آنا بالالرى بولوب تورلى قبيله لرگه بولنمه ديلر. توركلرده باشقه خقلر كبك تورلى عشيرت لرگه، قبيله صمان جمعيتلرگه بولنوب تورلى اسملر آلورلر ايدى؛ لکن بوا اسملر آلارده، باشقه قوملرده اولغان كبك، ير آنانىڭ بالالارندن ياصالغان قبيله لرنى كورسه تمه ديلر. توركلرده گى تورلى جمعيتلر، تورلى وقتلرده، تورلى اسملر ايله اوشبو يوللر ايله آتالوب ككىلدیلر: (۱) بربر ثوره، خان، قا آن كبك رئيسلر،

(۱) بو باب حقتده، موسيو *Лень кагенъ* كتابىنىڭ ۹-۱۰ بيلرنده؛
نجيب عاصم نك تارىخنده ۳۷-۴۳ صحيفه لرنده گى مقاله لرندن هم *В. Д. Смирновъ* نىڭ «*Исторія Турецкой литературы*» ديگان كتابنده غى سوزلرندن فائده لاندق.

قوماندانلار قولى آستىنە جبولغان جەمەتلەر، شول رۇيسلارنىڭ اسمى ايله آت آلالار. بورونغى و بو كونده گى توركلردن، اوغوز، ماغول، جوجى، چغتاي، اوزبك، سلجوق، عثمانلى، نوغاي دىگانلرى فقط اوزلرىنىڭ الكده گى رۇيسلرى اسمى ايله آتالغانلار. (۲) ياكە توركلر اوزلرىنىڭ جبولوب اوطورغان اورنلرى، يرلرى، صولرى ايله آتالار. مثلاً ايسكى و ياكشى توركلردن قىچاق، بلغار، كاشغر، فرىم، آلتاي، قزىل، سايان، قاراغاج، توبل، نهايت سبر دىگان كبك اسملر بارسى دە صوو ير اسملر بىدر.

قىچاق بزنىڭ ايسكى تىلدە بوشلق صحرا دىگان سوز. دون صحرالرنده هم خزر دىكزىنىڭ شرق طرفىندە غى صحرالردە بوشلقلردە تركلك ايتكان توركلر هر وقت قىچاق دىب آتالغانلار (۱). اولوغ صو بويندە تورغان توركلر بلغار دىب، ايدل قاما بلغارلرى، دوناي بلغارلرى، قوبان بلغارلرى دىب آتالغانلار، (۲) فرىمدە غىلر فرىم دىب آتالغانلار (۳) ياكە بعض قوملر اوزلرىنىڭ مەبىشلرىنىڭ وشلرىنە، اوزلرىنىڭ حاللىرىنە قاراب اسم آتالغانلار. مثلاً ايسكى توركلردە بر يرگە اويوشوب شەرلر قوروب تركلك ايتكان توركلر اويغورلر دىب آتالغانلار. اگر تورلى جەمەتلر آراسىدن بر بر سبب ايله فاچوب كىتكان، هېسچ خانغە، فا آنغە بوى صونى بورگان قىبىلر فاچاق = قازاق - قرگىز دىب آتالغانلار. تورك جەمەتلرىنە ايلكگىدن فوتلىرەك بر قوماندان فا آن ظهور ايتسە، آلا ر الكىگى

(۱) توركىستاندە عمودىا هم اىلى بلغلرى آراسىندە غى اورنلرنى قىتايلر هيوغ نو، ايرانلر توران دىلر ايدى. بو اورنگ غرىندە گى بوشلق قىچاق دىب غرىندە گى بوشلىق قوبى غوبى دىب آتالورلر ايدى. هر ايكىسى بوشلق معناسىندە. (۲) بو سوز ن. ف. كاتانف تى در.

اسمى طاشلاب يا كا قوماندان اسمى ايله آنالغانلر؛ مثلاً بر قوم باشده جوجى ديب سوگنددان ينه اوزبك ديب آنالغانلر. ايكنچى برلرى باشده سلجوق ديب سوگنددن عثمانلى ديب آنالالار، يا كه طورغان اورنلرينك معيشتلرينك اوزگه روى ايله اوبغورلر قازاق، قازاقلر اوبغور، قىچاقلر بلغار، بلغارلر قىچاقلر آنالالار. اوشبو حاللر اوچراغان وقتده چيت خلقلرغە، فلان تورک قبيلهسى بار ايدى اول منقرض اولدى بتدى، ديگان كبك كورينه؛ حالبوكه جمعيتلر اسملرين گنه آلماشدرغان بولالار. اوشبونك اوچونده توركلر تارىخده تورلى قبيله لرگه بولنوب هر قبيله اوز باشينه تفتيش ايتلى بلكه جملهسى بر يولى هر بر «تورک» اسمى آستنده ذكر ايتلر.

بورونقى توركلرنك معيشتلرى: تورک خلقلىرى تارىخنك بلمه گان وقتلرندن بيرلى اوك معيشتده ايكنچى باصقچ بولغان (۱) كوچمه - بدوى تركلك ايتوب كيلگانلر. حنى خارجى سبيلر تصرفينه كرمه گان تورک قبيله لرى بو كونده عىن شول معيشتنى ايتلر. بو كونده قازاقلرنك، فالماقلرنك تركلكلرى موندان ۴-۵ مئزىل ايلگه رگى تورک خلقلرينك معيشتلرينى كورسه ته (۲). بىك

(۱) معيشت اوچ باصقچ ايتوب اعتبار ايتله: برنجى وحشى تركلك، ايكنچى بدوى، اوچنچى مدنى تركلك.

(۲) قىطاي مؤرخلىرى ميلاد عيسى دن؛ ۲۴ عصرلر مقدم تورک خلقلرينك كوچمه حالده معيشت ايتكانلرين بازالر.

طبيعى، تورک خەلقلىرى خارجى سىبىلرگە اوچراماغاندە (۱) موندان سوڭ دخى نىچە عصرلر ھېمىشە شول مەبىشتلر نەدە دوام اينەرلر ايدى. چونكە نوركلرنىڭ او طورغان يرلرى شوندى؛ اول يرتوركلرنى شول كوچمە مەبىشتدن يو غارىفە مدنى تر كلك گە چغارغە، شەرلر اوللر قىبەلر بناء ايتوب علم و مەارف و مدنىتدە ترفى اينەرگە ايرك بيرمەگان.

خەلقلىرى يرتورى تريبە اينە: ياۋروپا خەلقلىرىنى اوزلر نىڭ يرتورى دېڭىزلىرى، يلفەلىرى، سودا اينەرگە تولى خەلقلىرىلە فاتشوب، تولى مەبىشتنى طانوب، مدنىتدە علمدە مەارفدە ترفى اينەرگە كوچلەدى. يرتورى نىڭ طارلىق ياۋروپالىلرغە بدوى تر كلك اينەرگە ايرك بيرمەدى. بارغان صابن خەلقنىڭ كۈبە يوب مەبىشت اوچون اول كچكە يرتورگە چەچلگان اينىكلرنىڭ پىشمەوى، اول خەلقلىرى مەبىشتدە دخى نىندى او كىفالى بوللر بولسە شولارنى ازلەرگە مجبور ايتدى. شونلقدان اول يرتورنىڭ خەلقىدە، مەبىشتدە، علمدە ترفى ايتدى. اول زمانلردە بىك مدنى سانالغان ايران وقطاي مەلىكلرى ينە عىن يرتورى نىڭ ھم دنيا لرتى نىڭ تريبەسى آرقاسىدە مدنى بولغانلر. نوركلرنىڭ اورنلرى يرتورى مەبىشتلرى بتونلە باشقە: آلارنىڭ يرتورندە بر چىكسىز قورلىق دېڭىزى. شرفدە مەبىشت دېڭىزىدەن غر بەدە قاربات طاغلىرى، پالطىق وقارا دېڭىزلىرىنە قىدر

(۱) خارجى سىبىلر دىب بو اورىدە مدنى قوملرنىڭ بدوى قوملرنى اول مەبىشتدن چغارورغە كوچلەلورى، مدنىت و عمران اشلىرىنىڭ، مىنلا شەرلر، نىمر بوللرنىڭ بدوئەت عالمىنە طارالولرى نە ايتىلەدر. مىنلا روسلر سىبىر ياگە نىمر بول صالدىلر "شەرلر بناء ايتدىلر" ايتدى سىبىردەگى بدوى خەلقلىرىنى مدنىت كە چغارغە اوندىلر. قازاقلرنى اوللارغە او طورتوب مدنى اينەرگە تىلدىلر. بولار ھەممىسى خارجى سىبىلر بولور.

تیک کشیسز بوز دیکزلرینه آغا طورغان یلغه لر هم کوب بولماغان
داخلي کوللردن باشقه هیچ برره تلی بول بوق. سودا، تجارت، مدنیت،
علم-بولسز یورمیلر.

آلار بر مرنبه کوچمه معیشت باشلادیلر، اول آلا رغه جبتدی.
مملکت کوک شیکلی. کیک، حیوانلری آلا رغه ایت، فمز، سوت،
قایماق، مای بیره لر. آیاقلی حیوانلر آلارنک بارلق مملکتی؛ آلا رغه
حیوانلرنک کیفی او چون اورندان اورنغه کوچوب یورورگه کیره ک
بولغان؛ جای کونی فارنک کوب بولوب یاتقان اورنلرینه یعنی اوله ننک
یخشی اورنلرینه شمالغه تابا کوچهرگه کیره ک بولسه، قش کونی
قار بولمی یا آز بولا هم حیوانلرغه تبین (۱) او چون او کایلی اورنلرغه
کوچهرگه طوغری کیله. جای کونی اورال طاولرنده ترکک ایتکان
تورکلر، قش کونی سر دریا بویلرنده بولورلر ایدی (۲). اوبی،
ایرتش بویلرنده غیلر، قش کونی تیانشان طاولری. تاریم یلغلری
یاغینه کینه لرلر ایدی (۳). شولای ایتوب اول شهرلر بنا ایتوب معیشت
ایته رگه او کایلی طابا آلامادیلر. تورکلرنک بعض فا آنلری تورکلرنی
مدنی ترکک گه کرتور او چون سهی ایتوب قاراسه لرده بولمادی.

تورکلر آراسنده تورلی وقتلرده تورک تلی او چون تورلی یازولر
چقیدی. تورلی فا آنلر وقتنده تورلی ادبی علمی اشرگه شروع ایتوب

(۱) تبین دیب تورکلر حیوانلرنک قش کونند. یونا قارنی تیوب اولهن
آشی طورغان اورنلرین هم حیوانلرنک تیوب آشولرن آتیلر.
(۲) مستفاد الاخبار ص ۱۵۱ و ۱۵۷. جلد ۱ نچی (۱۸۹۷) نچی یلغی
باصمه سی قارالسون.

(۳) تیانشان آزباده مشهور طاو، تاریم تورکستانده مشهور یلغه.

قاراۋدە بولدى، لىكىن ھەممەسىدە وجود عالمىدە اوزاق دوام ايتىمەدى. فقط فالن طاش ديوارلىر واسطەسى ايله گنە صافلانا طورغان مەنبەت و علم ائىرلىرى، توركلرنىڭ كىز تىرمەلىرى اچىندە تىز وفت اچىندە بوغلا بتەلر ايدى.

توركلرنى كوچمە مەبىشتە كىچىلى طورغان يىرلرنىڭ دىخى بر خاصىتى آنڭ بعض اورنلرنىڭ غنە اىگن اوچون اوكتايلى اولوب، خلقنىڭ جبولو و يەنە ايك موافق بولغان اورنلرنىڭ اىگن اىگەرگە اوكتايسز محصولسز بولو و يدىر. مدنى تركلك ايتەرگە موافق اورن طابقان توركلر بىك راحتلە نوب تارانچى اولورلر ايدى (۱). آشلىق چاچارلردە سوداغە تجارىتكە كرشورلر ايدى. اوشبونڭ اوچونىدە اىگن اوچون، سودا اوچون اوكتايلى بولغان اورال ايدل طرفلرنىدە تركلك ايتىك، بلغار توركلرى، تىانشان طاولرى، خاضرگى كاشغر تىرەلرنىدە گى تركلك ايتىكان او يغور توركلرى بىك ايرتە مدنى تركلك گە باشلادىلر. نىچكىدە علمگە، مەارفگە، مدنىتكە زور استمدادنى مالك بولغان توركلرنىڭ كوچمە تركلكدە طورولرى اوز اختيارلرى ايله بوگل ايدى (۲)، بلىكە يىرلىرى، دىنالىرى، محىطلىرى مجبور ايتىكاندن ايدى (۳).

توركلر ھر نىقىدەر كوچمە بولسەلردە آلارنىڭ اول كوچمە لىكلىرى اچىندە مدنىتنىڭ ھر نرسەسى دىەرلك بار ايدى. آلار جملە سندن مە اوشبو نرسەلر اولورلر: مىلى ادبىيات، مدنى قوملردە بولمى طورغان حكمت و فضىلىتلرنى شامل بولغان خلق ادبىياتى، مىلى فقط اوز تىللرنىڭ خاصىتلىرى قاراب توزولگان حرفلر، ألفبا، يازو، مىلىت - و طنغە محبت - دىنادە طورورغە اوستالق، تدبىر.

تولۇد كورۇپتى
(۱) تارانچى، اىگىچى دىگان سوز. (۲) و (۳) لئون فاون پۈص ۱۲.

www.evlrat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

خلاصه: توركلر، كوچمه قوملر صورئنده مدنى تركلك اينكانلر بورونغي توركلرنك طبيعت و اخلاقلىرى: طبيعت و اخلاقلىرى ايله توركلر انسانيت تارىخنده ايك مهم اورنى آلمانلر. توركلر فوق العاده بهادر، طازا بدنلى، هر اشكه استعدادلى، كوكللىرى كوتهرنكى، آدملرگه اوستون اولوغه آرتق درجهده حريص خلقلر ايدى. آالارنك تارىخده ايك زور شهرتلى صوغش اشلرنده كورسه تىكان بهادرلقلرندهدر. توركلرنك تركلك اينكان و طنلىرى، كيك بولونقلر، صحرالر هم اول يرلرده گى معيشتنك تريبهسى، قمزى، مايى، شورپاسى، آالارنى شوندى بهادر ايتوب، آلداوغه، حيله و مكرگه قطعياً احتياجز، آدملرگه اوستون اولورغه حريص ايتوب اوسدردى.

اول زمان شوندى صوغش زمانى ايدى، اول زمانده صوغش مودا ايدى؛ توركلرده، شول زمانده مودا بولغان اشد آلفه چغارغه طرشقانلر هم آلفه چقانلر. توركلرنك صوغشقه محبتلىرى بيك قوتلى ايدى: آالار اوزلرينك اولكلرينك قىلرینه، شول اولگان كشى عمرنده نيجه كشى اوترگان شول قدر طاش قوبارلر، ياكه طاشقه آنك صوغشارده كورسه تىكان همتلىرى يازارلر ايدى، صوغش اشلرنده ياردم ايتدگى اوچون نيمزنى حرمت ايتارلر ايدى، صوغش اورنندن فساچقانى آصارلر، آوروب اولمكى مكر و كورلر ايدى. ساسانغ چه چن (۱) ديسگان بورونغي

(۱) ساسانغ چه چن، ۱۶۶۲ده توركلر و ماغوللرنك تارىخده عائد بيك مهم اثر يازغان مؤرخدر. ساسانغ چه چن نك اثرى ۱۸۲۹نجى يل پيتربورغه شميدت طرفندن ترجمه ايتلوب باصلدى.

تورک مؤرخى تورکلرنىڭ اوشبو مقاللىرىنى حكاىه ايتە: «كشى اويدە
طوۋار صوغش اورنندە جان بىرور».

توركلر صوغش اورنندە بىك مەر بانسىز، صلح وقتندە فوق العادە
بوشاقى و آچق بوزلى ايدىلر. بر عرب شاعرى موندى طبيعتى
اوشبو شعر ايله كورسەتە:

..... قوم اذا فويلوا كانوا ملائكة وان هم فويلوا كانوا عفاريتا (۱)
بورونفى توركلرنىڭ طبيعت و اخلاقلىرى حقندە جاحظ اسمندە
عرب محبرى اوشبو سوزلرنى ايتە: «توركلر اوچون آت
اوستلرنندە دشمان عسكلرلرنى احاطه ايتو، كاتب اوچون كاغدلر
آقنارمق كىبى؛ دشماننى تيز وقت تارمار ايتوب طاشلاو، جون
توب طاشلاو قىلىندندر. عالى همىلى اولدقلىرى! اوچون، بولار
صوغشده هيچ فرصت كوتەسلر، جيله ايتىك آلدماق خاطرلر يندە
كىلمەس. بر بوزندە صوغشلردن هيچ ضرر ايتى طورغان خلق
فقط تورك خلقلر يدر. توركلر ئىلق، نفاق، غىبت، ربا، حا كملرگە
جاسوسلق ايتىك، نامەت، يالغان سويلەو كىبى يامان خاقلرنى
بلمەسلر (۲)».

(۱) يعنى بوتوركلرشوندى خلق، آللارندە طورساڭ آلار فرشته
كبك (يعنى خلق و طبيعت جەتدن): اگر صوغش اشبنه كرشەسلر آلار
عفرىلر كىك. بىتىگ باشى:

وفتية من كماء الترك ما تركت * للرعء كباثهم صوتا ولا صيتا
يعنى بهادر تورك بىكلرىنىڭ صوغشلردە كورستكان غيرتلى هجولملىرى
وقتندە چەقمان طاوشلر آلدندە، كوك كوكراگان طاوشلر ايشتولمى.
(۲) توركلردەگى بو حال آلارنىڭ بهادر و هن اشنى اوز باشلر يندە
اشلى آلمانلردن كىلگان. يالغانچىلق، غىبت، نامەت، عاجز خلقلر آراسندە
مەروف بولا.

ئەۋلاد گۆرۈپمىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

تۈركلەرنىڭ دىنى، عرف و قانۇنلىرى: تۈركلەرنىڭ اوزلىرىنى
 آيرىم بىك سادە دىنلىرى وار ايدى؛ آلا ر بىرنىڭ كوكىك يعنى بتون
 عالمىڭ آدملىرگە ايك شىقتىلى تىكرى اولووينە ايمان ايدىرلر ايدى.
 طوپراق، صو، اوت، آغاج، نىمر كى نىسەلرگە حرمت ايدىرلر،
 دنيا اشلارندە، بىگرەك اوزلىرىنىڭ يارانا طورغان صوغىشلىرىندە ياردىمى
 اولدىقندىن تىمرنى ھر نىسەدىن آرتق حرمت و تعظيم ايدىرلر، اسملىرىنە
 ھم آنى فوشوب آتارلر ايدى (۱).

وفات ايتكانلرگە قىربانلر چالورلر، و آرتق درجەدە
 فايغورلر و قىرىنە طاشلر قوبارلر، بىوگرەك آدملىرنىڭ طاشلىرىنە
 آنىڭ ترك وقتىدىغى يىخىشلىقلرن بازار ايدىلر.

تۈركلردە صوغىش ايتىمك اوزى بر الوغ يىگىتكىك سانالدىقندىن
 اول صوغىش قومىت و مىلتىدىن دىفاع ايدو (يعنى اوز مىلىتى يافلاو
 و حمايە ايدو) كىمى مقصودلر ايلە چىكلەنمەگان ايدى. اوشبو سىبىدىن
 آلا ر اوزلىرىنىڭ كورشىلىرى قىطاي و ايرانلرغە ھر وقت اىجرتلى
 عىسكر (يعنى آقچە ايلە ياللانغان عىسكر) اولوب كررلر،
 و اوزلىرىنىڭ قوم و مىلتلىرىنە قىطاي و ايرانلر باغدىن صوغىشورلر ايدى.
 تۈركلردە دىن و مذهب تعصبى تاثيرلىرى اولمادىقندىن آلا ر
 اوزلىرى آراسىندە بر بىرىسەنە يا كە باشقە قوملىرگە قارشو ھىچ بر
 روحانى عداوت صاقلامادىلر.

(۱) بىزنىڭ خلىقىدىغى تىمرخان، نىمرباي، نىمرجان كىمى اسملر

بىر وىغى عقىدەنىڭ جىلىدىر.

توركلرنىڭ عمومىي اچىندە بىك سادە اولغان قانۇنلرى وار ايدى. بو قانۇنغە اطاعت ايتۇدە پادشاھ ايلە كىتۇچى بر درجەدە طوتلور ايدى. مثلاً فساد ايتكان، قانۇنغە قارشقان، خيانت ايتكان، ايرلى خاتونغە قول تىگىزگان كشىلر اعدام ايدلور (اولترلور)؛ برەوينى جراحىتلەگان آدملىرگە بونىڭ مىلى ايدلور؛ اوغراغانلرغە اون مىلنى وبرورلر؛ قز بر بىگىنى اوزىنە تىك كورب وارور ايسە، آنا آناسى قايتارا آلماز ايدى.

توركلرنىڭ ھىر بر كىچكە كىچكە جيونلرى اچىندە آفا دىب يورنلە طورغان بر اولوغلىرى اولور ايدى. باش قارت جملەسى اوشبو آقاغە اطاعت ايتو، آنىڭ سوزىدىن چىقماو لازم ايدى. اگر قانۇنلرغە رعايە ايتۇدە بر برسى قىصور ايتسە، جزاسى اوشبو آقا و جمعيت قولندە ايدى. توركلردە نسل فرابىتىدىن باشقە يەنە فان قرداشلىقى اولور ايدى. ايسكى توزك، آرالارندە ھىچ بر نسل فرابىتى بولمادى، ايكىسى ايكى تورلى اويماق (۱) قە، ايكى اولوس (۲) گە منسوب اولدقلىرى خالده بر برسى ايلە آندايتشوب قرداش اولورلر ايدى. آند ايتشوبوزوشچە بولور ايدى: قرداش اولاقاق ايكى كشى قوللردىن آزغە فان چقاروب سوتكە يا قىزغە تامزورلر ايدىدە، شاھدىلر حضورندە، ايكىسى شول سوت ياقمىزنى اور تاقلاشوب اچەرلر ايدى. توركلر موفى آند اىچمك دىب، شوندى روشچە قرداش بولونى «قان يالاشوب قرداش بولو» دىب آتارلر ايدى. موندى قرداشلىك توركلر اوچون

(۱) اويماق دىب توركلردە بر خلق جيونى، جمعيت، قىيلەگە ايتلە.

ئەۋلاد (۴) راولوسى، خانلىق، مىلىكىتىگە، بر قىسمى مەناسىدە، اولەش دېگان سوز.

نسل قرابتندنده مهم اورن طونار ایدی. ایکی فرنداش ایکی قبیله گه خان بولسه لر عمر بویی فرنداشلکنی صاقلارغه، دشمانلاشما سقه تیوش ایدیلر. یا که خان بولمسه لر ایکی اویماقنک صلاحی اوچون ایکی یافدان نیچکده طرشورغه تیوش ایدیلر. فان فرنداش باری بر نسل فرنداش اورننده طوروب، نسل فرنداشینه بولا طورغان هر حکم فان فرنداشلرینه ده یوری ایدی.

تورکلرده وارث بولو حاضرگی زمانده غیغه تمام باشقه روشچه بولغان: آنا اوزینک مالینک ایگ کوبن بالالاری آراستدن یا ایگ ککوچلی، فوتلی سینه (۱) بیرگان، بو وقتده ضعیقلر آز اولوش آغاللر. یا که آنا اوزینک مالن بالالارندن ایگ کچوگینه بیرگان بوته نلری واق تویه ک ایله گنه قالا طورغان بولغانلر.

تورکلرده اوشبو صوکنی وراثت سبیلی زور واقعه لر بولغالاغان: کوب وقتده میراندن اولوشسز قالغان اوغللر، اوزلرینک برلرین طاشلاب، اسملرین یوغالتوب چیتکه کینه وایسکنچی اویماق یا اولوشده بربر معتبر کشی گه باروب اوغل بولوب یازلا هم «آتسز» دیب آتالا طورغان بولغانلر. بر برخان یا که قاآنغه اوغل بولغان «آتسز» لر، کوب وقتده خاننک عسکری ایله مملکتلر فتح ایتوب زور قاماندير بولالرده، اوزینک فردش روغلرینی باروب قولینه آلا طورغان بولغانلر. تورکلرده ایگ زور خانلر «آتسزلر» دره (۲)

(۱) تورکلرده قوت اقتدار دیگان سوز بتون سعادت، بخت دیگان معنای آگلانا.

(۲) تورکلرده گی سلجوق، بابر، آلب تکین کبی زور حکمدارلر باشد. آتسز بولغانلر، چنگز، تیمرلنک، ارطغرل کبیلر باشد. کچوک ایبرلر و پادشاهلر حضورنده خادملرگه ایدیلر. (لتون قاهون ص ۱۴ - ۱۶ ده، نجیب عاصم ص ۶۲ - ۶۳ ده).

بورونغى توركلرنىڭ كورشى قوملىرى ايله مناسبتلىرى:

بورونغى توركلرنىڭ يىخى و يامان مناسبتلىرىنىڭ ايك كوبى
 آلارنىڭ ايك باقىن كورشىلىرى بولغان قتايلر ايله، مونك صوگنده
 ايران حكومتى ايله، اوچنچى درجده غرب طرفنده ئى كورشىلىرى
 بولغان ياۋروپا خلقلىرى، روما ايمپىراتورلىقلىرى ايله اولدى.

توركلرنىڭ قتايلر ايله مناسبتلىرى بىك ايسكىبدر. بولاردن
 تارىخده ميلاد عيسى دن ۲۳ عصر مقدم بولغان واقعلر معلومدر.
 بولارنىڭ ايك كوب مناسبتلىرى صوغش دن عبارت اولور ايدى.
 توركلر كوب وقت قتايلرغە بارديلر، مملكتلىرىنى آلدىلر،
 قتايلرغە خانلىق ايتدىلر. كوب وقت قتايلر ايمپىراتورلىرى تورك
 فآنلرىنه قدا قداغىلىق مناسبتى عرض ايدوب صلح صورارغە يا كه
 تورك فآنلرى نفوذنده قالدىرغە مجبور اولورلر ايدى. لكن
 مونك ايله برابر توركلر قتايلر خىلقلىرىنى اوزلرىنه قرداش ديب
 بلورلر وچىت قوملردن قتايلرغە قول اوزاندرماسلر ايدى.

بورونغى توركلرنىڭ صوغش اورنلرىنده دشمانلرىنه كورسەنكان
 سلطەلىرى بىك مشهوردر. قتايلر و ايرانلر آراسنده توركلر حقتده
 بىك قورقنچلى حكايەلر سويلەنور ايدى. آلار اوچون توركلرگە
 صوغش ايتىك عادتده اولم جزاسىنه حكم ايتىك ايله برابر ايدى.
 قتايلر و ايرانلر توركلرگە مقابله ايتەرگە نىندى چارەلرغە
 بابشەلردە فائده ايتى ايدى. هم قتايلر هم ايران خلقلىرى، اوزلرىنىڭ
 توركلر ياغندىغى چىكلرىنه طاش و كىرپچلردن بىك زور سىدلر،
 قويمالر كۆنباچىتوب قارارلر ايدى. فائدهسى اولماز ايدى.

تورکلر اوشبو بنالر تمام اولغاچده جیبرور اولدیلر (۱).
تورکلرگه قضایلر، تورکلر آراسنده بربر نریسزلك، قا آنسزلق
وقتلر نده غنه غلبه ایندیلر. قا آن بولماغان وقتلرده شرفده گی
تورکلر قضا ی نفوذنده، جنوبده گیلر ایران نفوذنده فالورلر ایدی.

بورونغی تورکلرنک ادبیاتی ویازولری: تورک
خلقلرینک عرب مدنیتی تأثیری آستینه کرولرندن الگه ریگی ادبیاتندن
بو کونده خلق ایچنده، کتابلرده بیک آز اثرلر قالغان. تورلی تورک
خلقلری آراسنده گی تورلی فالیده یازلوب، سویله نوب کیلگان
بعض حکایه لر، افسانه (Легенда) لر باز ایدی. آلا، مثلا ماغوللرده
بوددی لی، مسلمانلرده اسلام تأثیری آستنده، بیک نق اوز گه رگانلر (۲).

(۱) قضایلرنک «چین شهوانغی» اسمنده، امپراطوری، میلادعیسی (۴۰۰ ع)
دن ۲۱۴ ییل الک قضا ی مملکتینک تورکلر باقی حدودینه نوکلرگه
قارشو بر سد (قویما) بنا ایدب تمام ایندی.

اوشبو سدنی بنا ایتمکده دوریت مبلون قدر قضا ی عسکری خدمت
ایدب ۴۰۰،۰۰۰ قدر آدم تلف اولدی. اشله گان وقتده، تورکلرگه قارشو
۵۰۰،۰۰۰ قدر عسکر صاقلاب طوردی. بو بنا پیکین ننگ شرفنده پیچیلی
بوغازندن باشلانوب غرب طرفنده «شهنسی» ولایتلرینه قدر صوزلدی.
بوی اوج مگ بیش یوز چاقورم مقدارنده اولدی. کوب اورنی کیرپچدن
طاشدن اشله ندی. واوستنده هر یردن آلتی آلتی عسکر یورلک درجه ده
کیک ایدلدی.

تورکلر بوسد (قویما) ننگ بناسندن اوج یل اوندکی صوگ (۲۱۰)
قبل المیلا د) واتوب چقدیلر و قضا یلرغه هجوم ایندیلر.

اوشبو سد ننگ اوشبو کون ینه بناسی وارد.
ایرانلر ینه بلخ ایله سمرقند آراسنده هم قافقاز طاغلری آراسنده بیک
زور سد (قویما) لر بنا ایندیلر (باشلاب اوردشیر بن بابک بنا ایتمش
ایدی) لیکن فائده سی تیمدی.

(۲) ایک ایسکی حکایه لردن روسی لهون قانون ص ۱۸-۱۹ ده، تور
تاریخی ص ۹۹-۱۰۲ لرده درج ایتمکگانلر.

اوزلرىنىڭ بورونى خاھىتىلر، يازولر، تىلەمگى ھەر بىر خصوصىتلر نى تامام ساقلاپ كېلىگەن ايك بورونى اثرلر، ايسكى توركلر طرفدىن تاشلرغە يازلوب قالغان اثرلرگە در.

بولار بىر بىر زور فاآن و قاماندىرلر شرفىنە ، آلالرنىڭ فضىلىلر بىنى ساناب يازلغان ھىكللر (بامنىكلر) دن، ياكە قىر تاشلردىن عبارت اولالر. موندى اثرلر بوكوندە توركىستاندە ھەر وقت تابلوب طورالر. موندى اثرلرنىڭ ايسكى مەملرى سىبىر يادە ينيسەى بولرىندە ھم ۱۸۸۹ نچى يل بايقال كولى جنوبىدە اورخون يىغىسى بويندە تابلغان ھىكللردى (۱). اورخون ھىكللرى ۸ نچى عصر مىلادى باشىدە بولغان تورك حكومىتىنىڭ قاآنلىرى شرفىنە قويلغانلر.

بو ھىكللردە شون زماندەغى توركى قوملرنىڭ اجتماعى حاللىرى ھم قاآنلرنىڭ تورك ملتىنە ايتكان خىدمىتى يازلغان. بو ھىكللرنىڭ ھەر بىرىدە توركلرنىڭ اوز تىللىرى اوچون اوزلىرى تاليف ايتكان يازولر ايلە يازلغانلر. توركلرنىڭ اول يازولرىنى قىلپىدە ھم غىرب طرفىدە روما ايمپىراتورلىغىدە او قىچىلر بولغانلر. تورك قاآنى، شرفى روما ايمپىراتورىنە بو يازولر ايلە خط يازا طورغان بولغان، قاآننىڭ ۵۶۹ نچى مىلاددە يازغان بىر مکتوبى مەلومدىر. مىلادى ۹-۱۰ عصرلردىن سوڭ يازلغان ايسكى تورك اثرلىرى كوبدىر.

۱) اوشبو ھىكللرنى رادلوف، طومسون، يادرىنسفى، مېليورانسكى اسمىدەگى عالملر تىتىش ايتوب ھىكللرنىڭ رىسملرى، تورلى شرحلىرى ايلە نىچە نىچە جلدلر ايلە كىتابلر يازدىلر. رادلوف، طومسون، يادرىنسفىلرنىڭ اثرلىرى آيرىم كىتابلر بولوب چىققانلر. مېليورانسكىنىڭ «Памятникъ въ честь князя Тегина» «Зап. Вос Отд. Имп. Рус. Археолог. общества» مجموعەسىنىڭ ۱۸۹۹ نچى يىغى ۳ نچى جىلدىنىڭ ۱۴۴ صحىفەلىك.

تورک قا آنلرى: توركلر، اوزلرى آراسندن زهور ايتوب دولتلىر نوزوگان قهرمانلرىنه هم آنك خىللىرىنه «قان» دىب اسم بىرورلىر ايدى. توركلرده قانلىقنىڭ ئىشكىلى بىك طىبىي ايدى. بىر كچوك بى اوزىنىڭ قولى آستىدە غى اولوسكە اىككىچى اوچىچى بىر كچوك اويماقلىرىنى فوشادە اقتدارى شوكتى آرتقان صابىن دىخى نىچە جىمىتلىرىنى فوشوب زور بىر قانلىق ياصى. توركلرده موندى زور قانلىق تورلى عصرلرده تورلى اسملىر آستىدە كوب وقت ئىشكىل ايتدى. كوچمە خىللىرىنىڭ قانلىقلىرىدە اوزلىرىنىڭ مەبىشتلىرى اىلە مئناسىب اولغان؛ بىر مەلىكتىڭ اوزاق وقت دوام ايتوى بىك آز وقت طوغرى كىلگان. قانلىق بىر آنانىڭ بالالىرى قولىدە اوزاق وقت دوام ايشە آلماس ايدى. آناندىن بالاغە قالموب دوام ايتىكان قانلىق توركلرده بىك آز وقتلىرىغە اوچرادى. بىر قانلىق تورلى كشىلىر قولىدە دوام ايتىكاندە مدنى بولغان توركلرده قانلىق، ھىمىشە شەھىر بىر اسملىرى اىلە دوام ايتەلر؛ اما كوچمە خىللىرىدە قانلىق، ئىخىكە او طورغان كشىلىرىنىڭ اسملىرى يا كە آلارنىڭ مەنسوب بولغان جىمىتلىرىنىڭ اسملىرى اىلە ھىمان آلماشوب طورور ايدى. تورك قانلىرىدىن مەلوم اولغانلىرىنىڭ اىك اولگىسى ومشهورى اوغوز خاندەر. تورك قانلىرىدىن تومن قان مىلاددىن ۲۱۰ يىل كى قىتايلىرىنىڭ بىنا ايتىكان سىدىلىرىنى واتوب قىتايلىر اچىنە كىردى. ھىم قىتايلىرىنىڭ نىچە ولايتلىرىن آلدى. تومن قان اوزى دولت ئىشكىل ايتىكان بىر ذات اولمىچە، قىتايلىر طرفىدىن «ھىون نو» دىب آنانلا تورغان زور تورك مەلىكىنىڭ قانلىرى ايدى.

اوشبو «هيون نو» ياكە «هون» (۱) مەلىكىتى مىلادىنىڭ ۴۳۰-يىلىدە «جىنوبى هون» «شمالىي هون» اسملىرى بىلەن بۆلۈندى. هونلار بۇ ۋەقتلەردە بىك زىمىنلەرنى ئىگىلىگەن ئىدى. قىتايلىق بىر كىتابتا شىمالىي هونلار جەمئىيەتتە تەمىناتچىلار ئىدى. بۇندىن سوڭ شىمالىي هون توركىلارنىڭ بىر قىسمى جىنوبىي هونلارغا قوشىلدى ۋە كۆپىنچە ئورال بوزغۇنلىرىغا باشقۇرۇلدى (۹۳ ب.م.۰)

جىنوبىي هونلار بۇندىن سوڭ يەنە بىك زىمىنلەرنى ئىگىلىگەن ئىدى. بۇندىن سوڭ شىمالىي هونلار بوزغۇنلىرىغا باشقۇرۇلدى (۲۲۱ ب.م.۰).

بۇندىن سوڭ هون مەلىكىتى بىر قىسىم شىمالىي تەرەپتىن «سىيانىي» اسمىدە تاتار توركىلارنى كۆپلەپ خىراجەتلىدى. ۳۲۰-يىلىدە بۇلارنىڭ مەلىكىتى خىزىنە ئىدارىسى ياندى. ئىلى يىغىنىدىن كېيىن كۆپىنچە قۇيا تۇرغان ئامور يىغىنىغا قىزىقماقچى ئىدى. بۇندىن سوڭ مەلىكىتى ئىدارەسى «جوجىن» اسمىدە توركىلار قولىغا كەلدى. اوشبو جوجىنلار ۋەقتىدە توركىلارنىڭ ھەر قىسمىدا ئولتۇرغان ئىدارە ئاستىغا كىرىدى. پىرىنسىپ ۋە كەمچىللىك تەرەپلىرىدە ئولتۇرغان تاتار توركىلاردا، ئورال ۋە ئىدىل تەرەپلىرىدە ئولتۇرغان باشقىلاردا اوشبو ئىدارە ئىدى. «جوجىن» لار ئۆزلىرىنىڭ قۇتلىرى بىلەن قۇتلىق ۋە ئىران كۆپىنچە كۆرىنىشنىڭ خاتىرىلىرىدە بىك قورقۇنچىلىق ئولتۇرغان ئىدى (۲).

(۱) هون، سىبىرىيەدىكى اورخون يىغىنىدا تىزىلغان. مەلىكىتى شۇ يىلغا قەدەر ئىسمى بىلەن تىزىلغان.

(۲) قىتايلىق بۇلارنى جوجىن جوجىن ياكە جوجو دىيىپ تىزىلغان ئىدى. غەربىي سۈننى تەرىپىدە ئىدى (ئۆزلىرىگە بىلەن ئىدى) «باجوج ۋە باجوج دىيىپ تىزىلغان ۋە ئورال ۋە بۇلار ۋەقتىدە قورقۇنچىلىق سۆزلەر بىلەن تىزىلغان ئىدى.

جوجنلر ايسكى عصر قدر حاكملىك ايتدىلر. آلتىنچى عصر ميلادىنىڭ اورتالرىدىن ۸ نچى عصر ميلادىنىڭ اورتالرىغىچە قدر توكيو اسىندىكى قاآنلر حىكم ايتىلەر.

توركلرنىڭ دىن اسلامنى قبول ايتولرىغىچە قدر بولغان قاآنلرى جىلمەسىدىن بىنە غەرب طرفىدە حىكم ايتىشكان بالامىر، آتبىلا، بايان، قوآرات اسىندىكى قاآنلردىر.

غەرب طرفىدە غىي توركلەر - تورك جىمىتىلىرى اۆلىگى زىماندە بىر تولى اورتا آلماسلرايدى، بىلكە تىز تىز اورنلرىنى آلماسدرب بىر بىرىنى ايله قاتشوب ترككلىك ايتىلر ايدى. شونىڭ اوچون جايىق بويىدە فلانلر، اۇرتىش بويىدە فلانلر، تارىم بويىدە فلانلر دىب تىعىن ايتىموشكىل اولور. شونىدە كۆبوك زىمانلر شىرقى قىطاي چىكىلرندە، بىحر مېجىط ساحللىرى تىرىسىندە ترككلىك ايتولرىغىچە قاراب، شىرق طرفىدە تاتار توركلرى ترككلىك ايتىلر ايدى دىگىن كىيى؛ غەرب طرفىدە اوزاغراق طورغان قوملرىغىچە بىلىگولرگە مېكىندىر. غەرب طرفىدە اورال طاوى وىلغەسىنىڭ غەربىدە بىك ايسكى زىماندان بىرلى ھىيومولغ، زىربان، ايسىدون، نەرزو، آغاتىرس، بلغار، باشقىرد، ماجار (مىشار)، آلان، كىيى تورك ھەم فېن قوملرى ترككلىك ايتوب كىلىدىلر.

ايدىل وىلغەسىنىڭ توبەسىگى آغىمىدە او طورغان بىزنىڭ بابالرىمىز اولغان توركلەر ھەم قىسمەن فېنلر، بلغارلر دىب آتالورلر ايدى. بولار ھىمىشە كۆچمە مېشىدە بولغانلر. بولارغە بىعض وقتلر آت مەنە، قورال كىوب صوغشقى ھازىر بولا تورغان و حىكومەت اشلىرىدە اقتدارلى خاتون پادىشاھلر حاكملىك ايتدىلر.

اوشبو خاتون فائىلردىن طومرس اسمندەگىسى ايراننىڭ ايلك مشهور شاھى كېخسرو ايلە قافقاسىدە صوغشوب غلبە ايتدى . كېخسرو عمرىنى صوغش ايلە ، قان توكمك ايلە كېچرگان پادشاھ ايدى . طومرس خانون آنى اوتورتوب باشىنى قولىنە آلدى ھم «عمرىك بويىچە قان اچمىكن طويمادىك، ايندى طوى» دىە قان ايلە طولو صاوتقە آندى . ميلاد عيسى دن ۵۳۰ سنە مقدم (۱) .

میلاد عيسى دن ايكى يوز فرق يللر ايلك، ارمن لرنىڭ برنجى آرساق (۲) اسمندەگى پادشاھلرى وقتندە، بلغار خلقى آراسندە فتنە ظهور ايتدى . اوشبو سببدن آلارنىڭ اچىدن بىك كوبلرى اوزلر نىڭ بورونقى وطنلرن طاشلاب (۳)، ارمنلرنىڭ قافقاز طاغلىرى تېرەسندە بىك يەمشلك ومنىت يرلر نە باروب اوزاغوق زمان تركلك ايتدىلر (۴) . ياۋروپا خلقلىرى اوشبو غربى توركلر و فينلرنى اسكىف ياكە اسكىت دىب

(۱) قاموس الاعلام ھم مراد بىك نىڭ تارىخى عمومىسى جلد ۱، ص ۱۹۸ .

(۲) Арсакиды دىب ارمنلرنىڭ بر نېچە پادشاھلر نە ايتولدر . برنجى آرساق ميلاد عيسى دن ۲۵۶ بل مقدم پادشاھ اولدى (براكفاوز ھم يفرن قاموسى جلد ۳، ص ۱۶۷) .

(۳) «Собрание путешествій къ татарамъ» بازىكوف نىڭ .

ص ۲۶۹، حاشيە ۱۵ نومر .

(۴) «Армянская исторія» كتابندن، جلد ۱، ص: ۱۲۷-۱۵۴ .

۱۵۵ . پىتربورغدە ۱۸۰۹ نچى يىل يونئوسف I. Юннусевъ طرفندن نرجمە ايدلوب باصلغان . ارمن نلى ايلە بازوجىسى ميلاددن بيشنچى عصر (آبىلار عصرى) ارمن مؤرخى موسى خارينسكى M. Харинский در . مؤلك نىڭ نىڭخەسى قزاننىڭ عمومى كىتبخانەسندە بار .

و سوگراق سارمات دىب يوز تىدىلر (۱).

توركلرنىڭ غەرب طرفىنە حرەكتلىرى: بىرگە اداره. آستىندەغى ھون مەلىكىتى شىمالى و جنوبىي اسملىرى ايله ايكى گە بولنوب ضعيفلەنگان وقتدە قىطاي مەلىكىتى اداره سىندە پان چائو دىگان بىك عقللى سىياسى قومانداننىڭ حكىمى يورى ايدى. پان چائونىڭ سىياسىتى آرقاسىندە قىطاي (چىن) مەلىكىتى، شىمالى ھونلرنىڭ ايكى مرتبە ايتىكان ھىجوملرنىدە امىن فالدى. پان چائو شىمالى ھون توركلرنى مەلىكىتكە كىرتمە و بلەن گە فالدىردى، بىلكە ايكىنچى تورلى اۈشكە يابىشدى: اول اوزىنىڭ اوستالىنى آرقاسىندە جنوبىدە گى توركلرنى، بىش بالى (۲) اويغورلرنى ھەم شىمالى ھونلرنىڭ ايكى فاتى دشمانلرنى بولغان قىطاي چىيىگىندە گى تانارلر ھەم ئونغوسلرنى شىمالى ھونلر خىلافيە قوتورتىدى يعنى توركلر آراسىنە اخىلاف سالىدى. اوزى بىك كىوب ايتوب تورك عىسكىرى ياللادى. ھەم بىك زور عىسكىر ايله شىمالى ھونلرغە ھىجوم ايتىدى. (تورك خىلقى آراسىندە «تورك آطقە منسە آناسىنى طانوماس» دىگان مىقال بار. بو سوز: تورك بىر بىر امىرگە عىسكىر بولسە، آنا آناسىنى طانوماس، فقط امىرىنى بلور، دىگان معنادە.) پان چائو عىسكىرى بولغان توركلردە اوزلرنىڭ قىر داشلرنى بولغان ھونلرنى طانومادىلر؛ پان چائو اوچون، چىن اوچون

(۱) اسكىت ياكە اسكىف اسمىنىڭ اوشبو اورىندەغى توركلرگە خاص اسم كىمى يورنلوى، ياۋروپاغا اوشبو اورىنىڭ كورشى بولووندىغى كىلەدر. بوغىسە اسكىف، اسكىت دىگان سوزلر مخصىوص قوملرنىڭ اسملىرى اولمىچە، بتون تورك قوملرىنە ياكە بتون شىمالى آسىاغە بىرلگان اسمدر. (كۈن قاھون، نجىب عاصم، احمد مدحت تارىخ كائىناتىدە).

(۲) بىش بالى، بىش شەھر دىگان سوز. خاضىرگى كاشغەر اورىنى بورونقى توركلر بىش بالى دىلر، قىطايلىر نان - لو دىلر ايدى.

صوغشىدىلار. اۇر تېش يىلغە سېنىڭ باشلىرىنىڭ سوغىشىدە ھونلار يىڭلىدىلار. بىر قىسىمى جەنۇب تەرىپىگە كېتىدى. اىككىنچى اولوغ قىسىمى غەرب تەرىپىگە قىچاققا، يەنى جەزىدىكى تېڭ شەرقى ۋە شەرقىي شەرقىي ساھىللىرىنىڭ گىياھلىرىغا، باشقىرىدا جەنۇب تەرىپىگە قازاق بۆلۈمى (۹۲ مىلاد).

بۇلار اورال ۋە يىلغەلەرى بۇلارنىڭ، قازاقنىڭ شەرقىي تەرىپلىرىدە تەركەككە كېلىدۇ. بولغان ۋە اغول، ماجار، بلغار، باشقىرىدا، آلان كېيىن ھەممە تورىك قەبىلىلەرنى قوللىرى ئاستىغا ئالدىلار ھەممە ھون اورغۇر = ھونغور اسمىدە قوتلى مەملىكەت تەسىس قىلىدىلار.

مەملىكەتنىڭ اصل اورغان اورنى قىچاق (صحرا) بولغانى. اوچۇن بۇ خەلقلەر (يەنى ھونلار ۋە آلاننىڭ تەبەلىرى) قىچاق دېيىش ئارقىلىق. ھونلارنىڭ سۇيۇق كۆچە تورغان اورنى قازاقنىڭ شەرقىي تەرىپىدە قوبان تەبەلىرى بۇلارنىڭ بولغانلىرى ھەممە قانداق بۇلارنىڭ تەبەلىرى.

ھونلار ئۆزلىرىنىڭ قوللىرى ئاستىدا بولغان مېشەر، بلغار، باشقىرىدا، آلان جەمئىيەتلىرىگە باش بۆلۈمى، آلاننىڭ اسملىرى ئارقىلىق غەربكە ياۋروپا ئېقىمىغا ھۇجۇم قىلىدىلار. بىك مەنبەت ۋە مەھسۇلاتلار بولغان بۇ بۇلاردا بۇ قىچاقلار بايۇدىلار ھەممە زور شەھەر تەبەلىرى بۇلدىلار. بۇ قىچاقلار (ياۋروپاغا كەلگەن ھونلار) نىڭ غەربكە كەلگەن قوتلى ھۇجۇملىرى ۵ نەچچە ئەسىر اورغانلىرىدا ۋە ئاخىرىدا بالامىر، ئاندىن سوڭ ئارقىلىق دېگەن قانلىق ۋەقە بولدى. شەرقىدە بۇ ۋەقە جۇجۇن ھۆكۈمىتى قوتلىغا كەلدى؛ آلار ھونلارنى ئۆزلىرىگە بۇيۇق سۇنغانلىرى اوچۇن غەربكە تەبەلىرىدە. اوڭ بۇ سۇنغانلىرى بالامىر ھەممە ئارقىلىق قانداق سۇنغانلىرى.

ئەلەمگە ئېرىشكىلىك
ھونلار غەربكە كەلگەن

بالايمىر بالطبق دىكىزى وقارادىكىزلىر آراسىندە غى قۇتلى غوت حكومتىنى طوزىردى. غوت حكومتىنىڭ باشىندە غى كىشى (كرىمانارس) يوز يل غە ياقىن زىمان صوغشقان وەر بر صوغشنىدە غلبە ايتىكان بر قۇتلى ذات ايدى. آنىڭ جىگىلى ياوروپا اوچون، غوتلىر اوچون خارق العادە بر اش كىبى كورنىدى. غوتلىرنىڭ بعضلىرى هونلىر قولىنە كرىدىلار؛ بعضلىرى اوستىزگە شىطان عىسكىرى كىلدى دىبە غرب طرفىنە قاچدىلار. اوشبولارغە اىبروب بتون شرفى ياوروپا خلقى « شىطان عىسكىرى كىلە » دىب عىموما هجرت ايدىرگە كرىشدىلار (۱). ذانىا هونلىر صوغش مىدانلارنىدە اولقندر قاطى قوللى اولولورى اوستىنە يوروش طوروشلىرىدە ياوروپا خلقى اوچون شىطان دىب ايتورلك يات ايدى: خاتون بالا چاغاللىرى اوچون آرباللىرى اوى حساب ايدىلور، تلەگان اورنلىرىنە كوچوب يورورلار، اوزلىرى اىڭ كوب عمرلارن آط اوستىدە اوتكارلار، آط اوستىدە آشارلار اىچىرلار، يوقلارلر ايدى. آتقان اولقلىرى هىچ خطا كىتمەس ايدى. بالايمىر وفات ايتدىكى صوگىندە قوماندا آتبلاغە قالىدى. اول عىسكىرى اىلە هىمشە آلفە آطلاب ياوروپانىڭ اچىنە طابا كره ايدى. بىوك روم اىمپىراطورلىقى بولارنىڭ كىلوون بىلگىچىدە، مەلەكتىن هلاكتىن صاقلامق اوچون طونە يلغەسى بويلر بىنى هونلارغە بىرورگە، وخراج بىروب طورورغە مجبور اولدى (۴۴۶ ب . م .) .

آتبلا، قولىندە غى فلچىنە فاراب: بو، بتون دىنانى ضبط ايتىك اوچون الله تعالى طرفىدن بىارلىش ھدىبەدر» دىور ايدى. «منم آطمنىڭ آياغى تىگان اورنىدە اولەن اوستىزگە تىوشلى»

ديگان كېي سوزلار سويلار ايدى . هونلار فرانسىدە « رەن »
 يىغەسىنە قدر باردىلار ؛ « آيە چىئوس » اسمندە مشهور بر قوماندان
 « ايك آخرى صولشمز » دىب غربى ياۋروپاغە صيونغان جملە
 خلقى جىدى . و « فائالونىا » اسمندە گى اورندە هونلارغە فارسو صوغشدى .
 اوشبو صوغش دىنادە امثالى بىك آز اولغان صوغشلىرىدەر . هر ايكى
 طرفدن ايكى يوز مك مقدارندە جان تلف اولدى . آتېلا ، اوشبو
 صوغشده غلبە ايتە آلمى يا كە غلبە ايتەرگە نلەمى كىرو طونە بويىنە
 (وىنگرىيا) گە قايتدى (۴۵۱) .

آتېلا ، فائالونىا صوغشىنىك ايكىنچى يىلدە روما شەرىنە طوغرى
 بورودى ؛ روما پاپاسى ، آتېلا حضورىنە كوب بولە كلر ايلە
 واردى ونصىحت ايتدى . آتېلا پاپانىك نصىحتن قبول ايتدى . رومانى
 ھلاك ايتى قايتوب كىتدى .

۴۵۳ نچى يىلدە آتېلا آگسزىن وفات ايتدى . اوغللىرى آراسندە
 خانلق نزاعى چقدى ؛ قوت آرفاسندە غنە بر ادارە آستىنە جبولغان
 بيون هونغر (ۋىنگرىيا) مملكتى خلقى ، اوشبو فرصتى كورد كلرى
 ايلە اوز فايغولرىنى فايغورتورغە كرشدىلار ؛ آتېلانىك « دىنگىچك »
 اسمندە اوغلى ، آنالرى وقتندە جبولغان بلغار ، ماجار ، هون ، باشقرىد
 كېي خلقلرنىك بر مقدارى ايلە حاضرگى ۋىنگىز يادە قالدى (۱) .
 ۵ نچى عصر مىلادىدىن باشلاب بو قىچاقلر آراسندە قاتلى ،
 قالاچ اسمندە ايكى زور جمعيتلر قونلەنەر . قاتلىلر گىكلر آراسندە

(۱) اوشبو كون دىنگىچك ايلە فالغان ماجار ، بلغارلر ، سلامت اولوب
 شول اورنلرندە نركلك ايتىكەلر . باشقرىلر آز اولدقلر ندىن بناشقه
 قوملر آراسندە بوغالدبلر . بلغارلر ايدى اوزلرىنىك تل ، عرف و عادتلرن
 ئۆلەكچى پىسى
 اوتقائلر .

خالیاچه اسمنده، سوگندان روسلر آراسنده تورکمن دیب آنالار (۱). قال آچلرنی گریکلر آق هون یا که افتالیت دیب، ایرانیلر ابتلیت دیب یورنلر (۲).

قال آچلر آلتنجی عصر میلادیده جنوب هم غرب تورکلرینی اوزلرینه قاراتوب زور فوت کسب ایتدیلر. دونای بویندهغی قافقاز، ایدل، اورال بویلرندهغی فین و تورکلرینی هم تورکستاندهغی اویغور تورکلرینی هم فطای حدودنده ترکک اینه تورغان تورکلرینی بر اداره آستینه جیدیلر. آلا (آق هونلر) ایران مملکتینک بعض یرلرینی آلوب مملکتنی ینه کیگه یتورگه نله دیلر. شول وقت، شرقی تورکستانده ماغولستانده فوت جوب کیله تورغان توکیو اسمنده گی، تورک حکومتی ظاهر بولغان ایدی. ایران حکومتی، توکیو فا آنلری ایله انفاق ایتوب آق هونلرغه غلبه ایتدیلر. آق هونلرغه، تورکستاندهغی اورنلرین طاشلاب قاچارغه، غربکه ایدل و دونای طرفلرینه صفنورغه توغری کیلدی. آلا یاؤروباغه آوار اسمی ایله (۳) بارب یقیدیلر؛ آلارنک بایان اسمنده گی خسانلری یاؤروپاده، روماده آتبالا اورینی توتدی. (۲۲۶ م ۵ نچی هجری).

(۱) نستورنگ لیتاپسی.

(۲) قطایلر بو آق هونلرینی Ти-ле диб، مانغوللر Тилеутъ диб آتادیلر. حاصل افتالیت، آق هون، نیله، تبه اوت، آوار، قالاچ، قال آج، کیسی اسملر بر جمعیتنک تورلی کشیلر طرفندن بیرلگان اسملریدر.

(۳) آوارلر اوزلرینک رئیسلری بولغان وارخونی دیگان کشینگ اسمی ایله آوار دیب آتالدیلر (لئون فاهون، نجیب عاصم).

باياندان صوڭ قال آچ قىچاقلىرى (آوارلر) قوتى يىنە طارالار.
 ھونلرنىڭدە، آق ھونلر (قال آچ) لرنىڭدە فوتلىرى طارالو ايله گنە قىچاق
 مملكتى بىنى . آتېلا، بايان دىگان كىبى فوتلى قانلر بولماغاچ
 مملكت تورلى ادارەلر آستىدە دوام ايتە . اورال وايدل بلغەلر يىنڭ
 توبەن آغملرى حاضرگى دون صحرالرى ، فارا دىگىز بويلرى ، يعنى
 ھون و آق ھون مملكتلر يىنڭ مركزى ھمان اصل قىچاقلر قولندە
 قالا . آلاز خزر و صوڭندان قىچاق اسى ايله آنالار . ايدلنڭ
 اورتا آغملرى بلغار خانلىقى قولندە ، دوناي بويلرى يىنە تورلى
 ادارەلر قولندە دوام ايتەلر .

توكيولر : توكيو سوزى ، تورك دىگان سوزنڭ فطايلىر
 طرفندن بوزولغانىدەر . توكيولر تورك حكومتىنە ، جوچنلرنى
 نختىدن توشورب خواجه بولدىلر حقيقى فوتلىرى آق ھونلرغە (۵۵۲ ميلاد)
 غلبە ايتىكان وقتلرندىن باشلانادىر . آلاز اصللرى ايله ھمان شول بورونقى
 ھونلرنىڭ اوزلر يىدەر . ھونلرنىڭ اصل مركزدە توركستاندە قالغانلىرى
 ۳-۴ يوز يىللر اچىدە جايلاپ فوت جىدىلردە « توكيو » (تورك)
 اسى ايله قا آن بولدىلر (۱) .

بولارنىڭ توبلە برەك تورغان اورنلرى بايقال كولى جنوبينڭ غرب
 و شرق طرفلىرى ، آلتاي طاغلىرى تېرەسى ايدى .
 بونلرنىڭ ، حكومت اشىنە باشلاغان وقتلرندە تومن اسمندە
 و صوڭندان موفان ، فوطلوق ، بىلكە اسملرنىدە گى قانلرى و كول

(۱) تارىختىڭ اوشبو سوزىنىڭ نوركلر آراسىدە مشهور اولغان
 « ارگە كون » دىگان حكايەت ايله مناسىتى قىغندە لىون فاھرن ص ۱۸-

۱۹ ھىم ۲۵ قارالسون .
 ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە ، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

تەكىن اسمىندەگى بەھادرخان زادەلىرى مشهوردر. اوزلىرىنىڭ قوتلىرى آرقاسىندە تەتون توركلرنى بىر قوت آستىنە جىدىيلار. بولارنىڭ دولتلىرىنىڭ ايكى ماتور وقتى ۶ نچى عصرنىڭ صوكتى و ۷ نچى عصرنىڭ اولگى يارتىلاريدىر. آخر كونلردە (۸ نچى عصرنىڭ اولگى يارتىلارندە) ضەيفلىنىدىلار. اوزلىرى توركلەرگە فاآنلق ايتدىكلىرى حالدە قىطاي حكومتى نفوذىندە اولورلار ايدى.

بولارنىڭ قىطاي وروم ايمپىراتورى ايله زور مناسبتلىرى ومۇسلمان عربلار ايله زور محاربەلىرى اولدى. روم ايمپىراتورى ايله آرالارندە ايلچىلىرى يورور ايدى. بولار وقتىندە توركلەر، قىطايلىردن (تجارت ايله) آلمان ماللىرىنى غربدەگى روملارغە ساتار ايدىلار.

قىطاي پىسادشاھلىرى بولاردىن امىن اولمىق اىچون ھر وقت دوستلىق اظهار ايدوب طورورلار، ھىرسنە فاآنغە اون مڭ طوب يىك ھدىيە ايدوب يىھروب طورورلار ايدى.

توكبو حكومتى وقتىندە توركلەر آراسىنە باروب حاللىرىنە آشنا بولغان بىر قىطاي مۇرخى توركلەر حقتىدە اوشبو سوزلرنى يازا:

«بولار كوچمە تركلك ايتلار. اوبلىرى كىيزدن اشلەنگان. حيوان آصراو و آوچىلىق ايله دنبا كوتەلەر. تىرى اشلەو و ايله ونى بىك ياخشى بلەر. بوندىن كىيم ياصىلار. آط اوستىدە بىك اوستا يورىلار ھىم بىك ياخشى اوفچى درلار. جەيەلىرى موگوزدىن بولا؛ قىلچلارنىڭ قايشلارنى، بىيل باولرىنى يومرى وقتلقو نرسەلر ايله زىتلىلار. سونىكى صابلىرىنىڭ باشلىرىنە بورى باشى صورنى قويالار. بىك

بھادر خىلەر اولدۇقلارنىڭ يىكلىرىگە ھىرىمىت ايتىلەر، قارىلارغە اول قىدىر
اعتبار ايتىلمىر. يازولرى بار. ھىدىر ووئىقەلرئىنە مھىر باصالر. بولارنىڭ
يازلغان قانۇنلرى، منتظم احكام كىتابلرى يوقىدىر. ھىر نرسە ھىقىدە
ھىكم، عرف و عاداتىكە بنا ايتلە. فا آنغە قارىشقانلر، كىشى اوتروچىلر،

ايرلى خاتونلارغە تعرض ايتوچىلر اولترلەرلر.....
بولار ھىر نىقدىر كوچمە ايسەلردە، ھىر توركنىڭ اوزىنە ايرىم
بر باصوى باردىر. اولگان كىشىلرگە آرتق قايغورالر، آنىڭ دىنى
كونىدە قىربان چالالار. يوزلرىنى كولمكلرىنى برتالار. اولگان
كىشىنىڭ قىرى اوستىنە تاش اوطوزتالار.

بوتاشلار، آنىڭ ھىرى بويىچە نىچە كىشى اولترگان بولسە،
شول قىدىر بولا. بعض خىصوصى قىرلرنىڭ اوستىنە بر بنا ياصاب آنىڭ
اچىنە اولگان كىشىنىڭ صورىتىنى و ھىرىندە طوغرى كىلوب ھىضر
بولغان صوغىشلىرىنىڭ رىسملرىنى ياصىلر و آنىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى
ياسالار. قىرلر اوستىنە آنىڭ ھىرىتىنە چالغان قىربانلرنىڭ باشلىرىنى
آصالر.....»

توركلەر ھىم عربلر - اوشبو بىوك تورك ھىكومىتىنىڭ ھىكىمى
يدىنچى ھىصر مىلادى اورتالردىن صوك بومىن اسمىدە فا آن ايدى.
بومىن فا آننىڭ ھىكىمى، ابران ھىدودىدىن شىرقى خىطائى تاتار توركلرىنە
قىدىر بورور ايدى. تمام اوشبو فا آننىڭ ھىكومىتى و قىدىرندە
(مىلادى يىدىنچى ھىصر ھىم آخىرلىرىدە) عرب مچاھىدىلرى دىنيانىڭ ايك
ايسكى، ايك عظمتلى پادشاھلىنى اولغان ابران مىلكىتىنى تمام خىبىط
ايتىدىلر. ابران پادشاھى بىزدىر بىكلوب، چارەسىز قالوب، فاچا
فاچا مىلكىتىنىڭ تمام شىرق ھىدودىنە يىدى. آننىڭ شىرقەگى چىكىدەشى

اوشبو بيوك تورك حكومتى ايدى. آتا بابالرىدىن قالما دشمانلىرى اولغان اوشبو نور كلرگه (نى قدر متكبر اولسده) ايران شاهى اينلوب يالوارب صفندى وآلارنىڭ حمايه سېنه كردى. يزدجرد نور كلرنىڭ كوكلن طابار ايسه مملكتىنى قايتاروب آلاچاغېنه تمام اشناسش ايدى؛ نور كلر قبول ايتدىلر. شاهنىڭ آرتىدىن ابن كرايز (رضى الله عنه) قومانداسىدە مسلمان عرب عسكرىدە تورك يرينە كېلوب يتدى.

ابن كرايز، اوزلرىنىڭ دشمانلىرى اولغان يزدجردنى حمايه ايتولر ن صلتا و ايدب، تور كلرنىڭ بعض شهرلىرىنى ضبط ايتە باشلادى؛ تور كلردە بهادرلق اولسده آرالرىدە (معناً) هيچ انتظام يوق ايدى؛ زكى، خېلە و مسكرگه بيك اوستا اولغان عربلر غلبە ايتدىلر (۱). لكىن فائىدەلى صورتدە ضبط ايتە آلمادىلر؛ حجاج، ابن اشعث كىبى مسلمانلرنىڭ بيوك قوماندانلىرىنىڭ اجتهادلرى ئىمرو سز قالدى.

اوشبو ألوغ و اوزون حادثه لىر وقتىدە تورك حكمدارلىغى ئىختىنە قوطلوق اسمىدە برسى قاآن اولمش ايدى؛ (۶۹۱ ميلادى، ۷۹ هجرى) وفات ايتدى. اورىنە انىسى «مەچبو» قاآن اولدى. اسلام عسكرى همېشە تورك مملكتىنىڭ ايران حدودىدە صفندە ايدى. صفد ايلىنىڭ اېڭ بيوك شهرلىرى بخارا ايله سمرقند ايدى. (۲) حاكىمى قاآن تصرفىدە بر خاتون ايدى.

(۱) تورك تارىخى اوشبو جىلدە: «عربلر غلبە ايتدىلر ياكە اوستا خطىبلىرى آرقاسىدە غلبە ايتمىدەك مظفر اولدىلر» دېب ايتىدۇر.

(۲) بخارادە طور وچىلرنىڭ كوبرەگى ايرانىلر، سمرقنددە طور وچىلر نور كلر اولو مناسىتى ايله بخارا- ايران بلدە سىدىر، سمرقند- تورك شهرىدىر دېرىلر ايدى (تورك تارىخى نىچىب عاصم بك).

اوشبو خاتون وبتون صفد تور كلرى بيوك فاآندان ياردم
 صوراديلر؛ فاآن ياردم بيره آلمادى. مملكتنده باشسزلىق حكم
 سوره ايدى. فاآن، مملكتينك شرق طرفنده استقلال اعلان ايتكان
 لياثو، خطاي، تونغوص تاتارلرى وپيش بالقده غى اويغورلر ايله
 محاربه ايتيه ايدى. مملكت اوچون خارجى دشمانلرغه فاراغانده،
 داخلى دشمانلر خوفليرك طويولدى. فاآنلرني اقتدار، قوت
 وشوكتلرينه قارابقنه طاني تورغان توركلر، توکبولرنگ صوكتى
 كونلرده گي يوشاققلرى آرفاسنده چنلابوق باش باشقلىق ايتلر
 ايدى. هم واقعهده تورک فاآنى اوچون ايكىچى بر حكومتنگ
 نفوذنده طورمق البته زور يوشاقلىق ايدى.

قطايغه تابع بولغانغه تابع بولغان صفد حاكمه سى خاتوننگ
 عسكرى آراسنده طبعى هيچ بر روت يوق ايدى.

فتيه بن مسلم قومانداسنده اسلام عسكرى (۷۱۴ م، ۰۵۹۴)
 بخاراني ضبط ايتدى. توركلر هميشه مغلوب اولديلر. سمرقند ينه
 فتح ايدلدى (۱). آخر بيوك فاآن، آغاسى قوطلوق فاآننگ
 اوغلى كول تكين قومانداسنده عسكرى ياردى فائده اولمادى. فاآن،
 ۷۱۶ نچى يل وفات ايتدى. كول تكين، اوزينك فرداشى بيلكهنى
 فاآن ايتدى. كول تكين بهادر قوماندان ايدى، كوب عسكرايله
 عربلرگه قارشو كيتدى؛ سمرقند ياننده «تيمر قيو» دىگان اورنده
 عربلرگه غلبه ايتدى. مسلمانلرنگ قوماندانى سورة بن بحر الدارمى نى
 شهيد ايتدى (۷۲۴ م، ۰۵۱۰۵).

(۱) توركلر ماقدن كاغد باصاوتى بلورلر ايدى، سمرقندنى فتح ايتكايچ

عربلرگه اوشبو قوماندانلى هنرنى اوز قوللر يته ايلديلر. (نجيب عاصم)

لكن بوندان ينه فائده اولمادى، اسلام عسكىرى صوغى صوغشلرده تمام غالب اولدى؛ توركستان عربلر فولينه كيچدى. توركلر اوزلرينه فليچ ايله دشمان اولوب كيلگان عربلرنك دينلرن اعتقادلرن همان قبول ايتمز لر ايدى.

۷۳۱ نچى يل كول تكين وفات ايتدى؛ قرداشى بيلكه فآن، اول زمان توركلرينك عادتى بوينچه، كول تكين اسمينه هيكل (پامتيك) اوطورتدى. اوشبو بيوك هيكلگه آلتاي طاغلرى آراسنده غى اوشبو تورك دولتى واصول ادارهسى، كول تكين و آنك فضائلى، تورك ملتينه ايتكان خدمتلىرى حقنده اوزون و بليغ سوزلر ترتيب ايدوب يازدردى؛ چونكه كول تكين غايت بهادر ايدى، مملكتنده گى داخلى فتنه لرنى باصو اوچون بيك زور اشلر اشله دى. اوزلرينك صفد طرفلرن قوللرندن طارتوب آلمان عربلرگه قارشو اول صوغشدى، ايسكى توركلك و آنده غى مى عادت و آيينلر ايچون قورقچلى اولقان اسلام غه قارشو اول مدافعه ايتدى يعنى ملتى اول حمايه ايتدى. بو كونده كشف ايتلگان هيكلى بولارنى تفصيل ايله حكايه ايته.

۷۳۴ نچى يل بيلكه خان اوزى وفات ايتدى. بونك اسمينه ده هيكل (پامتيك) اوطورتدیلر. بونك هيكلى كول تكين نكندن دخى بيوك ايدى، فآنك بهادرلغن صاناب تورك ملتينه قارشو اوزون خطابلر يازلدى. هر ايكى هيكلى يازوچى شاه زاده بولوغ نكين ايدى. بو هيكلرنى هم نثر هم شعر ايله يازغان.

بر شعری :

يكرى كون اولوروب * بوناشقه بوتامقه قوب

بولوغ نىگىن بىدىم . * بونچە بىنگ بىگمە
 مېن كول نىگىن آنىسى . * بولوغ نىگىن بىدىم (۱)
 بىلكە فا آنكڭ وفاتى صوگندە بىوك تورك حكومتى تمام ضعيفلەندى
 ھم اوز افلامى بىدى .

II

اسلامىت ھم توركلر (توكبولردن چىنگىزگە قىدر)

اسلام مىللىتىلەندە توركلر - غىزىنولر - سلجوقىلر - اسلام مىدىتى
 آلدندە توركلر - مىلتى اونتو - اصل وطندە قالغان توركلر - خىزىلر -
 قىچاقلىر - بلغارلر - اصلاۋىانلر - اويغورلر - قارا خطايلر - چىنگىزنىڭ
 ظھورى آلدندىن توركلر - چىنگىزنىڭ ظھورىنە حاضرلك .

اسلام مىللىتىلەندە توركلر : توكبو حكومىتى بىسكاننىڭ
 صوگندە توركلردە، بىش غىصر قىدر وقت اوتوب چىنگىزخان ظھور
 ايتكانگە قىدر، زور قاغانلر بولدى. بىلكە مىللىت كوب اولوشلرگە
 بولەدە، فېلە باشقىلرى، آغالر، اولوغ و كچوك خانلىقلر طرفىدىن
 ادارە ايتلە .

توركلر كوچمە خىلقلر، اورىدىن اورىغە كوچوب يورىلر .
 بولار آراسىندە الوغ ھم آلارنىڭ التقاتىن قازانا بىلگان بر قاغان

(۱) بولوغ نىگىننىڭ شىرلىرى بوكوندەگى ياۋروپا علماسىنە زور
 تىحقىلرغە بول آچدى: Зап. вост. отд. Имп. Русс. Арх. «Древнѣйшій Народный
 Общества» مجموعه سىندە. Θ. Коршъ «Древнѣйшій Народный
 стихъ турецкихъ племеньъ» (جىلد ۱۹، ۱۲۹-۱۶۷)

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

(پادشاه) بولغان وقتدە غنە آلا راحت طوراً آلالار. فاغان بولماغاچ تورکستاننىڭ تورلى طرفلرندە بولغان كچوك خانقلر، قىبلە باشقلرى بر برسى ايله ترتيبلى صورتدە طوراً آلبلر، ازغشالر، صوغشالر. مملكتنىڭ بر يرينه آياق باصوب توبلەنمەگان كوب قىبلەلر، هم صوغش وقتلرندە يكلوب اورنن ضائع ايشكان توركلر، حاللرن اصلاح ايتەرك بر فاغان كورمى، باشى صوقغان ياقغە قزاق = فرغز بولوب چغوب كيتەلر ايدى. بايقال نىڭ جنوبندە مركزدە بىك زور بولماغان اويغور حكومى بولسەدە اولدە توركلرنى بر نقطەغە جوب آلا آلمادى، بلكە اوزى قىبلەلرنىڭ ھجوملرینه توزە آلمادى، اوزىنىڭ فوتن طنچ اورنغە، جنوبى توركستانغە تيان شان بلاغلىرى طرفينە كوچررگە مجبور اولدى.

مملكتدە رەتلى رئىس بولماغاچ، طنچسزلق دوام ايشكاچ خلق اوچون تركلكنىڭ يەمى قالمادى. قىطاي حدودندەگى، مركزدەگى توركلر اوزلرېنىڭ كوگلسز كونلرن قىطاي ايمپىراتورينە يالچى عسكر اولوب باروب كىچرەلر هم كوب وقت فاغانلرى بولغان وقتدەدە آندە (قىطايدە) اوزلرېنە ياخشى اورن تابالر ايدى. قىطايدە عرب عسكرلرى ياللاندىلر (۱). شولاي ايتوب توركلر اوزلرېنە قىطاي يرندەدە اورن تابا آللى باشلادىلر. توركلر آراسندە عربلر، عرب خليفەلرى و آلارنىڭ بايقلىرى، ماتور آطلرى حقندە حكايەلر

(۱) امير قتيبە بن مسلم ۸۶ ھ دە قىطايدە ابلچلر ھىتى بىرگان ايدى. قىطاي حكومى ايله عربلرنىڭ مناسبتلىرى ياخشىلاندى، ۱۳۷ ھ بلندە دورت مىڭ قدر عرب عسكرى خوارزم بولى ايله قىطايدە كىترى هم ايمپىراتور سوچونىڭ خدمتبنە كردى. قىطايلر عرب عسكرىن «بحراحمير طوى» (لواء) دىب يورتلر ايدى.

سويىلەنەر ايدى. عربلرنىڭ عىسكىر گە محتاجلارنى، (۱) اوزلارنىڭ
آلارغە عىسكىر بولوب صياچاقلارنى سىزگە چىقىرىپ آلار اول طرفقە
(يەنى عباسى خلىفەلەرگە) ئىركلىشوب ئىركلىشوب عىسكىر بولورغە كىتە
باشلادىلار. (۲)

توركلر عرب مەلىكىتىنە كېلىگاننىڭ سۆيىنىدە دىن اسلامنى بىك
بىك قىل قىل ايتدىلار. توركلەرگە دىن اسلامنى قىل ايتىپ كەندە بىك
زور عقىدەلر جىمىرور گە توغرى كېلىدى. چۈنكى عقىدەلرى
اسلامنىڭ تەلىماتىدىن بىراق توغرى ايدى. آلارغە خلىفەلرنىڭ خىدمەتلەرنە
كەرگان وقتىدە آنط ايتەر اوچون، ايمان كېتورور گە توغرى كېلە
ايدى. شول يول ايلە مەكلىب چاظر توركلر بولوب ايمان كېتورولر
هم سنى مەزىبە يازلورلر ايدى (۳). باشىدە دىن هم آنىڭ تەلىماتى
قىندە بىك اوستەن اويلىلار، هم آنىڭ آيىنلرى قىندە كۆب مشقت
چىكىملر ايدى. خلىفەلر بو توركلردن باشىدە بىر اشدە اشلى آلمايلر
ايدى. شونىڭ اوچوندى آلارنىڭ خاظرلرن صافلارغە مجبور
اولور ايدىلار.

(۱) عربلر بابودىلار. عىسكىر بولو آلار اوچون قىيون اش ايدى؛ چىندىن
باللادىلار.

(۲) عرب مەلىكىتى حدودىنە ياقىن بولغان توركلر اوز مەلىكىلەرنىدە
قاغاننىڭ نەزدى آزابوب قىنەر كۆبە بىگىچ قاغانلىقنىڭ بىتۈندە كۆنوب
طورىدەلر. اموى خلىفەلرنىڭ آخر كۆنلەرنىدە تورك عىسكىرلرى بار ايدى
(۱۲۷ ھ ۷۴۵ م) دە اموىلرنىڭ روملر ايلە سوغىشىدە قافقازدە وخزرنىڭ
شەرقى ساھلىدەگى توركلر بىك كۆب اولوب عربلىك ودىن اوچون
سوغىشالر ايدى.

(۳) قوللرىدە قوت اولغان توركلر سنى بولوب يازلورلرى سىبىلى
سۆگ كۆنلردە سنىلك قوت تابدى.

خليفه لرنىڭ توركلرگە توتقان سياستلىرى، توركلر اوزلىرى، خليفه واسلام اسمندن نىندى يرلرنى صوغشوب آلسلەر، شول اورنغه آلارنى سياسى كشيلىر ايتوب يرلەشدرمكدن عبارت ايدى. توركلر روم (نوركچه اينكانده ناچين) مملكتندن آلدقلىرى اورنلرغه، آناطونىي غە او طورالر ايدى. كچوك آز يادە شولاي ايتوب تورك اميرلكلىرى يا صالا ايدى. توركلرنىڭ آناطولىدە. خليفه سرايندن مرتبه واسم، تاجيندن مال و بر آلو مقصودى ايله ايتكان مقدس صوغشلىرى، ۶ نچى عصر ميلادىنىڭ آخىرلرنده، اوزلوكسىز حالگە كېلدى.

رومغه، آناطولىي غە كيتكان توركلرنىڭ آرتنده بولغان ايران و عراق طرفلرنده غى بوش اورنلرغه اورياڭا تورك عسكەرلىرى طولالار ايدى، چاقىرونى، كوتىمپلر ايدى. بولار بارسيدە يارلىلر ايدى. لىكن سياسى مرتبه لرگە ايرشو اميدىنبە نكپلردن يارلى توگل ايدىلر. ۹-۱۰ نچى عصرلردە بو بهادرلر (۱) نىڭ أصل اورنلرى بولغان توركستانده، صحرالردە، قضاى حدودلرنده كشيلىر بيك آز باغان ايدى، عربلر طرفندن خلقلرى بوشاتلغان ايران يرلرنده، خدمت، درجه، مال ازلەب كېلگان توركلرنىڭ كوبلىگى سببلى، طغزلىق حكىم سوره ايدى (۲).

توركلر اسلام مملكتنده عسكەرلىك و سياسى ماورلكلاردن

(۱) Голодные богатыри لئون فاهون ص ۳۰

(۲) اوچنچى عصر هجرىنىڭ باشنده (۶۲۱ م) خليفه معتم اوزبىنىڭ خدمتندەگى تورك عسكېرىنىڭ بغدادقە صيماقە سببلى، عسكېر شھرى ايتوب مشهور سامرە (سرمەن رآى) شھرىنى بنا ايتدردى

باشقى بىر خىدمىتى دەلتىزىم ايتىمە دىلەر. خىلىقەر بولارنىڭ بىرىنى ئامىر، ۋالى ايتوب بىر شەرگە تىيىن ايتىمە، يانئىنە تورىك عىسكىرلىرىدە قوشوب يىەرە ايسىدى. آلاىر ۋالىلىك گە تىز ايله شىلەر، اىگر خىلىقەر گە آچولانسالەر حاضىر استىقلال اعلان ايتىلەر ايدى. اىگر ۋالى ىرلى كىشى (عرب ۋىا ايرانى دىگان كىبى) بولسى، تورىكلەر جاين توغرى كىتورب آنى عىزل ايتىلەر ايدىدە اوزلىرىدىن ۋالى ياصىلەر ايدى. شولاي ايتوب تورىكلەر اسلام مىلىكتىدە، كوب باى اورنارغە ىرلەرگە شىرلەرگە مالك بولدىلەر، هم زور خانلىقلەر تورىك سىلطانلىقلرى قوردىلەر. توكىولردىن چىنگىرگە قىدر اوتىكان ۋىقندە اسلام مىلىكتىدە اوشبو اسملردە تورىك ادارىلرى بولدى: طولونلەر، آقى شىلەر، آلب تىكىلەر، غىزنوللەر، سىلجوقىلەر، آتابىكلەر، دانىشمىندىلەر، آرتقىلەر، اىوبىلەر، غورىلەر، خوارزم شاهلەر ۋاىك صوڭ باروب، چىنگىز گە قىدر خان بولا آلمى قالغان ۋىصوڭ كون خىلىقەر لىكىن آلمان عثمانلىلەر بولاردىن اىك مىلملرى: غىزنوللەر، سىلجوقىلەر، خوارزم شاهلردىر.

غىزنوللەر: - غىزنە بوكوندە گى آفغانىستاننىڭ بىر شىرىدىر. اول شىرنى پايتىخت ايتىكان تورىك سىلطانلىرى غىزنول دىب آتالدىلەر. بو مىلىكتى تاسىس ايتوچى، شول غىزنول دىگان نىلىنىڭ باشى بولغان سىكىن در.

سىكىن شول وقت اورتا آىزىدە (ماوراء النهر ۋىخراساندىدە) حكىم سورگان سامانى دولتىنىڭ آلب تىكىن اسمىدە گى (۱) بىر امىرىنىڭ

(۱) آلب تىكىن اوزىدە قىلقدىن امىر بولغان كىشى ايدى. بىراقاوز-

ئەۋلاد كۆرۈپىسى
بىرون ۱۴ جىلد، ص ۸۰۹

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

قلى ايدى (۱). آلب تىكىندە سېكىتىكىن دە توركلردىر. سېكىتىكىن آلب تىكىن نىڭ كىيەۋى بولدى. صوڭىدىن غزنىگە والى بولدى. اوزىنىڭ سىياسىتى، قوتى آرقاسىندە ھىندىستاندىن كۆپ شەرلەر فتح ايتىدى. سېكىتىكىن اوزىنىڭ اولوسىنى رىسما مستىقل دىب اعلان ايتىمەگان ايدى؛ اوغلى محمود، سامانى پادشاھلارنى بتوروب تمام مستىقل بولدى (۹۹۷ م ۳۸۷ ھ). مەلىكىنى جەنۇبى ھىندىستاندىن حاضرىگى تاشكىندى طرفلارنى، غەربىدە حاضرىگى غەربى ايران غە قەدر كىيىگە يىتدى. اوغلىرىدىن مسعود و بېھرامشاھ اسمەندە گىلەرى يىخشى اوق اشلىكىلى كىشىلەر ايدى. كىرەك محمودنىڭ كىرەك اوغلىرىنىڭ تىرەسىنە زامەندە بىك كۆپ عالمەر، ادىبلەر جىولورلەر ايدى، آلارنىڭ شەرفىنە كىتابلەر تالسىف ايتەرلەر ايدى. محمود غزنوى اوزىنىڭ عدالتى، دىن اسلامغە، علمىگە، مەدىنىتىگە ايتىكان خەدىتى ايلە بىك مشهوردۇر. ايران شاعىرى فردوسى محمود شەرفىنە اوزىنىڭ «شاھنامە» اسمەندە گى مەنگولك اثرىن يازدى. غزنولار صوڭقە ئابا سلجوق و غورى توركلرىنىڭ قىستاولزى سىبىلى ضعيفلەندى. (۱۱۵۰ م ۵۴۵ ھ) دە تمام ايكىنچىلەر قولىنە كىرۈپ بىتدى. سلجوقىلەر: محمود غزنوى وفات ايتىكەچدە آنىڭ مەلىكىنىڭ شىمال طرفىدە خىزىر دىگىزى بويلاپ بورونى ايران اورنىنە يەنە بىر

(۱) سامانىلەر (سامانىيان) ۳ نچى عصر ھىجرىنىڭ آخىرىدىن ۴ نچى عصرنىڭ آخىرىغە قەدر (۳۸۷ - ۳۸۹) قەدر دوام ايتىكان بىر دولتىدۇر. ماوراءالنھىر، خىراسان، جىرجاندى، كەم سوردى. بۇ دولتىنىڭ مۇسىسى بولغان اسماعىل بن احمد بن اسد بن سامان ايران پادشاھلىرى نىسلىدىن ايدى. عباسى خلىفە مەعتىدىنىڭ فرمانى ايلە ماوراءالنھىر والىسى بولغان ايدى. ۸ بىل والىك ايتىكاندىن صوڭ استىلال اعلان ايتىدى. بۇ مەلىكىت ايران مەلىكىتىنىڭ قالدغى ياكە مىسلمان ايران مەلىكىتى دىبە ايتىبار ايتولە.

زور تورک مملەتتى ظاهىر بولغان ايدى . بو مملەتتى تاسىس ايتوچى سلجوق اسملى بىر قومانداننىڭ طغرل و چغر اسمندەگى ايسكى اوغئيدر (۱) .

سلجوق ، محمود طرفندىن بىرلە طورغان سامانى پادشاھلرىنىڭ ايك صوگفيسىنە بىك كوب فزاقلىر ، قالاچ ، قانقلى لىرنى آلوب كىلوب عسكىر بولوب يازلغان و شوندىن دىن اسلامنى قىبول ايتىكان ايدى . سامانىلر بىتكاننىڭ صوگندە ، سلطان محمود بولارنى اوزىنە عسكىرلىك گە قىبول ايتىگان ايدى . اوشبو سببىدىن ، سلجوق قولى آستىدە بولغانلىقلرىدىن سلجوق دىب آنالغان بو توركلر بىر آرزمان قزاقى بولوب ىنە صحىرالردە يوردىلر . محمودنىڭ اوغلى مسعود وقتىندە طغرل بى اوزىنىڭ فزاقلىرى ، توركىمانلىرى اىلە خوارزمگە جىبولوب طوردىلردە اچكىرەك چومدىلر . اوزافدە اوتىمدى بولار ماوراالنهر ، ايران ، جنوبى قاقازىيا (آرمىنيا) لىرنى آلوب مشهور نىسابور و صوگندىن «رى» شىرن پابتخت ايتدىلر . مسعود بولار آلدىندە عاجز قالدى . آرمىنيادىدە اوزوب آناطولى كچوك آزىاغە تاجىن (روم) ىرىنە باروب بتوب ، ۱۰۷۱ نچى ىلدە بىزانتىيا اىمپىراطورى Дюгинъ نى اُسىر آلدىلر . طغرل ھىر نىقدىر دىن اسلامدە بىك مقىد تورک ايدى ايسەدە ، شرافتلى بىغداننىڭ شرافتلى خلىفە سىنە قول صالحووى ياقلاشقان ايدى . ھىم محمود غزنوى اولىگىچ خلىفەنىڭ بىر قوتلى حامى گە احتىياجى زور ايدى . خلىفە فائىم بالله آنى بىغدادقە چاقىردى . طغرل بىغدادقە كىلدى ، خلىفە آنى استىقبال ايتدى ھىم آگا اوزىنىڭ دىناوى قوتىن (۲)

ئەۋلاد (۴) طغرل اىلە چغر سلجوقنىڭ بىكائىل اسمىدە ، اوغلىنىڭ بالالىرى ايدى .

Свѣтская власть e(۲)t.org

www.uygurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە ، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

يېردى. ھەم شوكتلى جمعىتىدە آنى سلطان المشرق والمغرب دىب
 آنادى. شول وقتىدىن باشلاپ خەلىفە مۇسلمانلارنىڭ دىن باشلىقلىرىغە
 بولۇپ قالدى. مەملىكەتنىڭ ادارەسى تەغدىرلەش ۋە ئۇنىڭ خەلقلىرىنى قوللىنىش
 كۈچىدى. تەغدىرلەش، سوكۇ ادارە چاغرىنىڭ اوغلى ئالب تىكىنىگە
 آندىن سوكۇ مەملىكەتتە قالدى. سەجىۋى پادىشاھلارنىڭ ئىككى ياقى
 ۋەتەنلىرى ئوشبو ئوچ خان ۋەبەر ئاز سوكۇ سەجىۋى ۋەتەندە بولسا. ئالب
 ئارسلان ئوزىنىڭ تورىك ئىدىكىن يەخشى بىلە ئىدى. تورىك مۇرخى
 بونىڭ ھەقىدە ئىتە :

« حل و عقد امور انام آرتقى ھې ئالب ئارسلاننىڭ ئىندە ئىدى،
 ھەر دەرلەشلىرى تەرتىپ ئىدىيور، خەدەتات ئىسكەرىيە ئىسە بور، ھې
 كەندىسى ياپيوردى. كەندى كەندىسىنى، لىساننىڭ مەلىكىنىڭ ئىھتىتىنى آكلابور،
 تورىكچە قونشور ۋەياز يوردى. كوچك آسىادە سەجىۋى تورىكچە سەمىنىڭ
 تەشكىلى ئوزماندىنەر. ئوزمان تەلىپ ئىدىلەن ئانار زامانزە ئىتقال
 ئىدە كەلمىشەر. ئالب ئارسلان ۋەتەندە كوندن كونه تورىكچە ئىرفى
 ئىتمەكە ئىدى. »

مەملىكەت ۋەتەندە سەجىۋى دولتى بىتون مۇسلمان آسپاسىنى قاپلاب
 ئالدى. بىھەر سەفەردىن قىتاي خەدودىنە، قاقازدىن يەنە قەدر اولغان
 يەرلەر سەجىۋى خانلىقى (سەلتانلىقى) قولىدە ئىدى. مەملىكەت ئوزىنىڭ
 ئىشلىكىلىگەن سوغەش ئىشلىرىدە توگەل، بىلكە ئىلم مەعارف ۋە مەدەنىيەت
 ئىشلىرىدە كۆرە ئىدى. آكادە ئۇنىڭ وزىرى بولغان نىظام المەلىك سەبەب
 بولدى. مەملىكەت ئوزىنىڭ ادارە قوتىنى بەغداددە نەقىدى. اطرافىنە ئىلمائى،
 ادبائى، شاعىرلەر، اھل ھەنرىك جەمەتىنى جەيدى. ھەمەسەنە كۆب
 ئىھسان ئىتەر ئىدى. بەغداددە بونىڭ ئامرى ئىلە زور رەسەد خانە

ياصالدى. موندە تورلى يافدن هيئت علماسى جبولدى. عمر الخيام اسمندە گى مشهور عالم هيئتە زور ترسەلر كشف ايتدى. ملكشاه ونظام الملك وقتندە اسلام مملكتندە هر تورلى شەرلردە اينام خانەلر، كاروان سرايلر، عمومى يورتلر، زينتلى زور مسجدلر، علم يورتلرى كوبەيدى. نيسابور، بصرە، اصبهان، هرات وبغدادلردە عالي مدرسلر بنا ايتلدیلر (۱). بومدرسلر نظام الملك اجتهادى آرفاسندە آچلدقلى اوچون «نظاميه» ديه آنالدىلر (۲). مملكتندە گى تربىنى تفتيش ايتوب ملكشاه كيك مملكتىنى عمرندە اون كرە ايله نوب چقدى. ملكشاه ۲۰ سنە حكومت سوروب (۴۸۵ ھ ۱۰۹۲ م) وفات ايتدى. سنجر (۱۰۹۷-۱۱۱۹ م، ۵۱۲-۵۵۲ ھ) باشكنە كويىنە ايتكان صوغشلىرىندە زور موقبىلەرگە اوچرادى. سنجر غزنویلرني هند اچبنە صغندردى، پايتختلىرى اولفان غزنەنى آلدى. بونك وقتندە سلجوق مملكتى هندستاندن شامغە، ماوراء النهر دن يەنگە قدر صوزلا ايدى. سنجر تورك حكومتلىرىنى بر تورك سنجاغى آستينە جيارغە طرشا، اوزينك توركلىگن آكلى ايدى (۳).

زور سلجوق دولتى ملكشاهدن صوڭ روم سلجوقلىرى، سوریه، گرمان سلجوقلىرى ديگان كىبى اولوشلرگە بولندى، اصل

(۱) سلجوقلىرغە قدر بولغان خليفەلر وقتندە علمالردىلرني چاهەلردە بىرورلر ايدى، مدرسه آنلى بنالر بولماس ايدى. مسلمانىلر آراسندە ابڭ اول مدرسه بنا ايتوچى نظام الملك در.

(۲) مشهور امام غزالي نظام الملك نىڭ نيسابورده غى عالي مدرسه سندنە مدرس ايدى. (۳) سنجر حقتە. «Записки Восточного Отд. Арх.

«общества» مجموعە سىنگ xx نچى جلدندە. В. Бартольд نىڭ، «سنجر» دىڭ يازغان مقالەسى فارالسون.

مملەكت ايران سلجوقىلرى دىب آتالا. ايران سلجوقىلرى (اصل مملەكت) اتابىكلر، خوارزمشاھلر اسملىرى ايله ظھور ايتكان ياگا تورك حكومتلىرى طرفىدىن ضعيفلەنوب كىلوب (۵۹۰ ھ، ۱۱۹۵ م) بتدى.

روم سلجوقىسى چىنگىز ظھورىنە قدر دوام ايتدى. بولاردىن علاءالدىن اسمىندەگى خان وقتىندە آناتولى بىنولەى توركلر قولىنە كىردى. پايتختلىرى ازىق شەھرى ايدى. بولارنىڭ آراسىدىن عزالدىن بىرنىچى اوزى شاعر ايدى؛ شعر وادب اھللىرى علمالارغە ھنر و صنعت اھللىرىنە بىك رعايە ايتە ايدى.

عموماً سلجوقىلر دىن اسلامنىڭ زور خادەملىرى، علوم و معارف، ادىبات و صنائعنىڭ حامىلىرى ايدىلر. سلجوق سۇلتانلىرىنىڭ سۇرايلىرىدە شاعىرلر، علمالر ھر نورلى قدر و حرمت كورۇلر ايدى.

اسلام مەلىكەتتە توركلر - مەدىنىت - مەلىت. مۇرخ لئون فاھون: توركلر اختیار سىزغە بدوئىدە طور دىلر دىدى (۱) ۰۰ بو سوزنىڭ معناسى اسلام مەلىكەتلىرىنە بارغان توركلردە تمام معناسى ايله ظاھر بولدى.

عربلر، توركلر كىلەمە سىدىن ايلگەرى ايتكان فنوحاتلىرىنىڭ بىمشلىرىنى آشاغە طوقتاغانلر ايدى. مەلىكەتلىرىنىڭ فتح ايتىپ اسلام دولتىنى نغفورغە توركلر غىزىلردىن آرتق شوق وھىجان ايله كىشىدىلر (۲). اوزافىدە اوتەدى عربنىڭ سىياسىتى، مەدىنىتى، علمى قوتى، توركلر

(۱) لئون فاھون ص ۱۲ .

(۲) دوزى «تارىخ اسلامىت» جلد ۲ ص ۴۹۵ .

قولىنە كوچدى: محمود، ملكشاه، نظام الملك كىيىلەر سىياسى قوتىنى
 آغان كىيى، فارابى، ابن سينا، بخارى، زمخشرى دىگان كىيى
 حسابسىز تۈرك عالمرىدە علمى قوتىنى اوز قوللىرىنە كىچۈردىلەر.
 بخارى، قرآن كرېمدىن صوڭ برىنچى دىنى كىتاب (صحيح بخارى)
 نىڭ، زمخشرى، ايك اعلى تفسىر و غير اثرلرنىڭ مۇلفىدەر. فارابى
 ايله ابن سىنالىر قولندە عربلرنىڭ حكمت، فلسفه، طب، موزىقه كىيى
 علملىرى ايك يوغارى اورنلرغە مىندىلەر. بولار هر تورلى فنلردە
 يوزلەب كىتابلر يازالر ايدى. بولار ايله عربلر ماقىنانلر ايدى.
 فارابىگە زمانىنىڭ پادشاهلرى، وزىرلىرى طرفندىن بىك كوپ
 ھدىلەر تقدىم ايتلە ايدى، اول قېول ايتەس ايدى. سىكسان ياشىنە
 يتوب فقير حالدە عمر اوتكەردى. آنىڭ، مونىڭ كىيىك اعلى طبيعتلرېنى،
 علمىگە ايتىكان نھايەسىز كوپ وقدرلى خىدمتلىرىنى عربلر آنىڭ
 تۈرك بولووى سىببلى اشلەگان بىلەسلر ايدى.

اسلام مەدىنىتى، «عرب مەدىنىتى» دىب آتالا. حالبو كە آنى بىلەك
 سزغانوب اشلەب و چودگە چقارغان كىيىلەر تۈركلر ايدى. لئون
 فاھون: «اگر تۈركلرنىڭ، ھىچ كىم ماقبلە ايتە آلمى تورغان قوتلىرى
 بولماسە ايدى، اسلام مەدىنىتى اولقدىر يوغارى اورنغە مەنە آلماس و نھايەتسىز
 كىيىك اورنلرغە طارالماس ايدى» دى (۱). مامون و معتصم كىيى
 خلىقلەر (۲) اوزلرىنىڭ علمىگە، مەدىنىتكە ايتىكان اول زور خىدمتلىرنى،

(۱) لئون فاھون ص ۷ .

(۲) ھارون نىڭ خاتونى: مامون نىڭ والدەسى بولغان «مراجل» بر
 تۈرك ايدى (نجىب عاصم ص ۲۱۰) معتصم نىڭ آناسى بىنە تۈرك ايدى
 (تارىخ التمدن الاسلامى جلد ۴، ص ۱۵۶)

تۈرك كۆرۈپچىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

عرب و تورک زکاو قی ایله تورک بهادرلغن، اشکلی لگن جیغانلقلری سببندنگه اشلی آلدیلر .

لکن تور کلر اسلامغه ایسکان بو نهاییسز زور خدمتلرن اوز اسملرینه اشله میچه عرب، ایران اسمینه أشله دیلر، عربلر اوچون خدمت ایتدیلر. تور کلرنک اشله گان أشلری «عربلر فلان اشلر اشله دیلر» بولوب فالدی. بو أش آلارنک اوز اوزلرن، تورک ایکانچیلکلرن، ملیتلرن طانیماوچیلقلرندن کیلدی. آلار عرب و ایران یرینه بار دیلرده عرب، ایران بولدیلر. تورک اوغلی بولغان معتمضم خلیغه، طبعاده تورک ایدی (۱) و تور کلرنی یاراتا، آلارنی عرب و ایرانلاشدرماسقه اوز فطرتلری اوزرنده فالدررغه، متعصب تور کلر اینه رگه طرشا ایدی (۲)، تور کی جار به لر گه گنه اویله نورگه عربلر ایله قانشماسقه قوشا ایدی (۳). لکن بو چاره وجود گه چقمادی. تور کلر ملی تللرن اعتبارسز فالدر دیلر، عرف و عادتلرن، تورک ایکانچیلکلرن اونوندیلر. اوشبونک اوچونده تورک اولولری آرقاسنده غنه اشلی آلدقلری نهاییسز زور اشلری اوز اسملرینه فایتمادی. حالبوکه آلارغه اوزلرینک اسلامیتکه ایسکان زور خدمتلرن «تورک» اسمی ایله ایتسه لر بیک ممکن ایدی. تور کلرده گی بو حال (یعنی ملیتنی اوتتمق) ایکی سببندن کیلدی:

(۱) اسلام مملکتلرینه بارغان تورک عسکرلرینک کلسی (دیبرلک) صحرالرده باشسز یورگان قازاقلر، شوکتلرینی

(۱) تاریخ التمدن الاسلامی جلد ۴، ص ۱۵۶

(۲) (۳) تاریخ التمدن الاسلامی جلد ۴، ص ۱۵۶-۱۵۷

يوغالتقان آفتاليت، (آق هون) فانتقى لىر، فالاج لىردن عبارت ايدى. بىنى عربلرگە بارغان توركلر عوموماً ملىتلر بىنى، يازو ادىيات دىگان كىبى اثرلر بىنى بىك ضاى غنە طانوغان خىلقلر ايدى. ملىتلر بىنى بىخىشى طانوغان اوبغورلر ايسە عىسكر بولوب كىتىلر ايدى.

(۲) اىكنچىسى واىك مەبى عوموماً توركلردە گى بر او كاپىسز طىبعتدر: توركلر عوموماً اىكنچى قوملر اىلە فانتشقان وقتىدە اوزلر بىك هىت اجتماعىلر ن، ملىتلر ن بىك تىز اونوتالر (۱)، اىكنچىلرگە تىلبد ايتەلر. عربلرگە قدر نىقدر توركلر قىطاي، ايران، ياؤرۇپالى بولوب ئورلگانلر ايدى.

اسلام ملىكتىدە گى تورك علماسىدە - كار امزىن اسمىدە گى تاتارنىك روسلر اوچون تارىخ يازدىغى كىبى - عربلر اوچون تارىخ، نحو، صرف، لغت كىتابلر بىك اىك مەم بولغانلر بىنى يازالر ايدى. عرب عالملىر آلارنىك تىللىرىنە عائد كىتابلر يازدىقلىرى خالده (۲) بو تورك عالملىر اوز تىللىرى خقتىدە بىك آز اوبىلارلر ايدى. فارسىچە عربچە شىعرلر سوبىلرلر بىتون عىملر ن عربك، ايراننىك اوچون صرف ايتەلر، اما اوز تىللىرى اوچون بىك آز وقتلردن فزغانورلر ايدى. سلطان محمود فارسىچە شىعرلر سوبىلەدى. سىراىندە ايران شاعىرلىر طولى بولور ايدى. ايراننىك اىك زور مىلى شاعىرى

(۱) لىكون قاهون ص ۸-۹

(۲) بىغداد عالملىرىدن المبارك بن الدهان الواسطى (۶۱۲ھ. ۱۲۱۵ مە وفات) اسمىدە عرب فىلالوگى تورك تىلى خقتىدە بىك مەم خىدمىلر ايتىدى آنىك شاگردلىرى آراسىدن هم شوندى كىشىلر خقتىلر. موندن باشقە بىنە، سلطانلر نىك، فارسى بىن سىنا كىبى زور خكىملىرىنىك تىلى اولغان توركچە گە ائىنا ايتكان عرب عالملىرى بار ايدى. بىليورانسكى «Арабъ филологъ о турецкомъ ЯЗЫКЪ» (۲۹۲ صحىفەلك بولوب ۱۹۰۰ نچى بىل پىتربورغىدە باصلىغان).

ئەۋلاد كۆرۈپىمىسى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

فردوسى نىك، بتونسى ايراننىڭ مىلى اساطير و خرافاتىدىن عبارت بولغان «شاه نامە» سىنە سلطان محمود نىقدر آلتونلىرىنىڭ بىرى. نظام الملك تورك ايدى؛ «سياست نامە» اسمى ايله جنوبدە گى توركلرنىڭ، سلجوقىلارنىڭ اجتماعى حاللىرىدىن و اصول ادارەلەردىن بحث ايتوب بىر قىممىتى اىر چىقاردى. تورك روحنىدە، لىكىن فارسى تىلى ايله يازلغان ايدى. اگىر اىر شول وقتدە غى سلجوق تىلىنە (۱) ترجمە ايتلسە، تمام كولى تىكىن ھىكللەندە گى روحنى كورسە تە چىكىر.

علمدە، معارفدە ترقى ايتىكان توركلەر آراسىدە اوز مىللىرىنى آڭلاغان كىشىلەردە بوق توگىل ايدى (۲). چىنگىزنىڭ ظهورىنە طابا عربلىك ايرانلىق اوزىنىڭ زور اهمىتىن بوغالتقان، كىشى قىزغورلىق حالدىن اوزغان ايدى. شوڭا قاراب توركلەردە ملىت روحنى بىخىشى اوق اوسە باشلادى. شىرق و غرب طرفىدە (آنا تولبدە) آنا تىلىنە رغبت ايتىكان كىشىلەر كورىنە باشلادى (۳). چىنگىز ظهور ايتىكاندىن سوڭ تورك تىلى فوق العادە ترقى ايتوب كىتىدى. مونىڭ باش نىگىزى چىنگىز ظهور ايتىمە سىدىن ايلگەرى اوك فورلغان ايدى. سلجوق ساطانى عزالدىن (۶۱۷ ھىدە وفات)، توركىچە شىعرلەر

(۱) سلجوق تىلى بو كوندە سىبىردە گى آلتاي و تىلەوت نور كىچەلرىنە بىك باقتىر. ھەر ايكىسى بىر اصلدىن. چىنگىزنىڭ ظهورى وقتلىرىدە سلجوق اسمىدە بىر مغول قىبىلەسى بار ايدى.

(۲) كىشە. الظنونىدە تركى دىب بايتاق رسالەلەر سانالا. بولار آراسىدە چىنگىز ظهورىنە نىسبە بايتاق ايسىكىلىرىدە بار.

(۳) اگىر ايرانلىق عربلىك اوزىنىڭ شوكتىن بوغالتىپچە اوزاق زىمانلار قالسە ايدى، احتماللىكە بو كون اول اسلام مەلىكىلەرنىدە گى توركلەرنى كورمەگان بولور ايدىك.

سويلى ايدى؛ قېرىنە اوشبو تور كچه شعرى يازارغە قوشىدى؛
 بز جهانى ترك ايدب كىتكى رنجى دلدە برک ايدب كىتكى
 شمدى دن كىرونوبت ايردى سزە نىنە كم اول اىر مشيدى بىزە
 سلجوقلارنىڭ زور علما و مشايخلارنىڭ بهاء الدىن ولد (۱۲۳۰ م دە وفات) نىڭ «ر بابنامە» (۱) اسمندە گى تور كىچە اشعارى و بو
 كون استانبول توركلرنىڭ مالى بولغان « كىتاب قورقود » (۲) نىڭ
 بعض قىسىملىرى غرىبە گى توركلرنىڭ چىنگىز ظھورىنە قىدر اولغان
 ادىياتلىرى جملەسىندىر. سلجوق خانلىغىنىڭ رىسمى تلى فارسى ايدى،
 آخر كۈنلەردە سلطنت قىرمانلى دىگانلارنىڭ قولىنە كىرگىچ لسان رىسمى
 تور كىچە گە ايلەندى.

شرق طرفىدە بخارا سمرقند باقلىرىدە تور كىچە اشعار، تور كىچە
 اثرلىرى يازغان عالملار كۈبە يىگان ايدى. شول زمان علما سىندىن
 خواجە احمد بىسوى (۵۵۶ ھ، ۱۱۶۶ م، دە وفات) نىڭ تور كىچە «دىوان
 حكمت» دىگان اثرى و آننىڭ شاكردى سليمان باقرغانى نىڭ دىوانى
 و باشقا اثرلىرى، اسلام مەلىكىنىڭ شرق طرفىدە غى توركلرنىڭ چىنگىز
 ظھورىنە قىدر اولغان ادىياتى جملەسىندىر.

محمد بن فىس دىگان تورك عالمى صوگىنى خوارزم شاهى جلال الدىن
 شرفىنە تورك تلى حقتىدە بىك مەھم اثر يازدى. آننىڭ مەصدە تاليف
 ايتىدىكى «ترجمان تركى و عربى» دىگان اثرى بو كۈندە دە مەروفىدر (۳)
 اصل تورك يىرىدە قالغان توركلر - توركلرنىڭ دىجلە گە،
 بىر سقىد كە قاراب آغولرى تور كىلىككە ھم تورك عالمىدە زور

(۱) بو كىتابدىن بعض قىتلەر نىچىب عاصم تارىخىدە ص ۴۳۹-۴۴۲ دە.

درج ايتىلگان. ژ. ژ. رادولوف بو اثرنى نىمىچە تىرجىمەسى ايلەنشىر ايتىشىدر.

(۲) بو كىتاب حقتىدە B. Бартольдъ «نىڭ» Z. V. O. I. P. A. O. نىڭ

مجموعەسىندە درج ايتىگان ماقالىلىرى قارالسۇن.

(۳) بو كىشى حقتىدە بىليورانسكى نىڭ «Арабъ филологъ о турецкѣмъ языкѣ»
 دىگان كىتابىدە VIII ھم ۱۶ و ۲۵ قارالسۇن

واقعه بولوب صانالا. اول حال تور کلرده مدنیت جهتدن زور اوزگه رشکه سبب بولدی.

تور کلر دنیاده اوچ زور حکومت بله لر ایدی: چین (قطای)، ایران، تاجین (ؤیزانتیا) حکومتلری. تور کلرنک قازاق و قیچاقلری، یعنی ایگن بیرمی طورغان بوشلق و صحرالرده یوروچیلری، آرنلرندان ایکنچی تور کلرنک قستاوی سبیلی یا که مال و آزق قابغوسی ایله بو اوچ حکومتگه هجوم ایتوب کرورلرایدی. احتمالکه ایران حکومتینه هجوم ایتمکان وقتلرنده تور کلر، ایراننک اوزینک مدینتدن پایلغندن فائده لانورغه تله گان کبی، ایران آشا ایراننک غربده گی کور شیبسی بولغان تاجین (ؤیزانتیا) حکومتینه باررغده تلی طورغان بولغانلردر. ایران حکومتی هر حالده فوتلی حکومت ایدی، تور کلرنی اوز مملکتی نك اچینه و آندان تاجین غه یهرمه دی. اوشبو سبیدن تاجین غه باررغه آننک پایلغندن فائده لانورغه تله گان قازاقلر، قیچاقلر قوزغون (خزر) دیکزینک (۱) شمالی ساحلرندن، اورال، ایبل (۲)، دون یلغه لرینک طامافلرندن، قارا دیکز بویلاب باررغه مجبور اولالر ایدی. ایکنچیدن، شرفدن ایکنچی قوملر طرفندن قستالغان تور کلر ایراندن یول بولماغاچ ایدل، اورال یاقلرینه صغورغه مجبور بولالر ایدی. شولای ایتوب بو ایدل، اورال طرفلری بردن تاجینگه بارا طورغان قزافلرنک یول اوستی، ایکنچیدن اصل مرکزدن قاچرلغان جمعیتلرنک صغنا تورغان اورنی بولغانغه کوره، اورال و ایدل طرفلرنده قارا دیکز یاقلرنده اوطورا تورغان

(۱) خزر دیکزینک بورونفی بر اسمی قوزغون دیکزی در.

(۲) ایدل ایلکده، ت ایله ایبل دیب ایبلگان.

تۈركلەر، يەرلىرى نىقدر مەنبەت ومحصولدار بولسەدە ھون آوار دىگان كىي فاقچىنلر آلارغە ايرك بىر مەگانلكدن مەبىشتەدە آلفە آتلى آلپىلر ايدى.

ايران حدودندەگى محصولدار اورنلردە تركك ايتە تورغان توركلردە، ايران ايله توركلرنىڭ بىر طوقناوسىز صوغشا طورغان اورنلردە بولغانلىقلىرى اوچون، ھىچ يۈنەلە آلپىلر ايدى.

ايران حكومتى بتدى. عرب خليفەلىرى توركلەرگە اول بورونقى باي ايران دولتىنىڭ بىرىنە، آندىن تاخىنىنگە بارغە يول آچدى. ايندى توركلرنىڭ ايران حدودى، تىمىر قو صوغش مېدانى بولودن اوزدى. اىگن اوچون اوڭاى بولغان اول اورنلرنىڭ خواجەلىرى بولغان اويغور توركلرى مەدىنىدە ايركىلەب ترقى ايتە باشلادىلر. غەربدەگى ايدل بويلىرىدە بولغان فىنلر، بلغارلر تمام راحتلەندىلر: بلغەنى ايكىنچى اورندىن بىرۈب بىەرگان كىي بولدى. اوزلرىنىڭ محصولدار يەرلىرىدە راحتلەنۈب ترقى ايتدىلر.

شولاي ايتۈب، توكبولردىن چىگىزغە قدر اوتىكان بىش عصرلىق وقت، توركلرنىڭ بىك ياقىتى دورلىرى صورتە كىردى. توركلر، اوز يەرلىرىنىڭ غەرب وشرقىدە اوز باشلىرىنە ترقى ايتدىلر. اصل مەلىكىتەدە فازاق بولوب يورگان قوملر، عرب مەلىكىتىنە باروب اسلامىت ھىم عربلر تىرىيەسى آستىدە، طاك قىالدىرلىق بىر صورتەدە آلفە كىتدىلر. احتمالكە توركلەرگە عرب خليفەلىرى يول آچوب آلارنى تىرىيە ايتمەسلەر ايدى، بلكە آلارغە اوزلرىنىڭ مەلىكىتىنە كىرگە، ايران حكومتى كىي، يولنى بىكەلب قوبىسالر ايدى، توركلرىنە اوزلرىنىڭ كىي باقى تىركلەكلەندە، يا كە ايكىنچى تەبىر ايلە ايتىكاندە،

آلار اوزلرينىڭ ھېچ ۋجھ ايلە كېڭەيە آلمانغا بورونى
مدىتىلرندە گنە دوام ايتوب كېلگان بولورلر ايدى .

اويغورلر - توکبولزدن صوڭ مرکزە گى و شرفدە گى تورکلر
يا بعض جمعيتلر صورتندە بولوب آغالر اداره سنبە يا کہ فوت
وزورلقدە تورلېچە بولغان خانلقلر اداره سنبە عمر اوتکەرديلر
ديدک . بولارنىڭ آراسندە ايڭ مەملرى مرکزە گى اويغورلر
ايلە شرفدە گى و صوڭندىن تورکستانغە كېلوب خانلقدە ايتىكان
تاتار جمعيتلر يدر .

اويغورلر اوشبو اسم ايلە اول وقتدىن بايتاق ايلگەرى اوڭ
بيلگىلى ايدىلر (۱) . توکبولزدن صوڭ آلار ايکيگە بولندىلر (۲) .
بر نېچلىرى: بايقال جنوبندە اورخون ھم اونون (Ононь) يلغەلرى
بويندە کوچوب يوردىلر . ايکنچىلىرى: تورکستاندە اوطورمە ييارم
کوچمە حالدە ترکلک ايتدىلر . اورخون بويلرندە يعنى مانغولستاندە غى
اويغورلر بىك يىخى مەيشت ايتدىلر ، آلارنىڭ مملكتى ۷۴۴ دن
۸۴۰ نچى م . يلغە قدر دوام ايتدى . قاراقورم شھرىنى آلار تاسيس
ايتدىلر . كول تىكىن ويىلكە خانلر ھيكللرندىن ۳۰ چاقورم قدر
جنوب شرفى طرفندە تگىلردن فقط ايللى يىل صوڭ اويغورلر
اوپنچى بر ھيكل اوتورتقانلر . ھم آندىن باشقەدە آلارنىڭ IX نچى
عصرلردە يازغان اترلرى كوب طاھلدى .

آلار جنوبدە گى اويغورلر كېيى اوڭ ، غرب طرفدىن كېلگان
نسطورى راھلىرى آلوب كېلگان ھم نسطورى يازووندىن بوزولغان

(۱) قىطاي وقعە نويسلىرى (Лѣтописцы) لرى اويغورلارنى IV: ۱۷ نچى
عصردىن بىرلى يازالر (براققاوز قاموسى ۶۸ نچى جلد . ۶۲۴ نچى بېت) .
(۲) براققاوز قاموسى .

يازو ايله يازدىلر هم شول نسطورى راهبلىرىنىڭ دىنى تىرىپىلرى
استىنە آز بولسەدە كرگانلر. باشقە توركلر كىبى اوك ماغولستان
اويغورلار يىدە قىتايلر ايله صوغشىدىلر. ۸۴۰ نچى م. آلاغە يىسىەنىڭ
يوغارى آغىندە غى فرگىزلر ھىجوم ايتدىلر. ماغول اويغورلار يىدە
اورخون بويلىن طاشلاب شىرقى تور كىستانغە كوچوب كىتەرگە
مجبور بولدىلر. موندن صوك ماغولستان اويغورلرى يوغالالر.
شىرقى تور كىستاندە ايلك دن طورا طورغان اويغورلر بارلق قوتنى
قوللر بنە آلالر.

بو اويغورلر بتون توركلرنى چىوب سىياسى جھىندن زور
اش باشقارماسالردە علم ومىدىنىدە تىجارىتدە، تورك دىناسىندە بىك مھىم
اورون طوتالرايدى، زور استىمدادقە مالك بولغان تورك خىلقلرى
اوپون مىدىنى اشلردە آلقە كىتەرگە پر ومىھىطللرى ابرك بىرىمى ايدى.
اگر آلار مىدىنىت اوچون اوڭايلى بولغان بر ىرگە كروب
آلسالر مىدىنىدە ايلك مھىم اورنى، حتى اىككىچى قوملر قولدىن صالدىر،
آلورلر ايدى. اويغورلرغە اوزلرىنىڭ اورنلرى بر يىخشى اوڭايلق
بىرگان اوچون آلار (عىن شول وقتلردە غىرب طرفىدە اورال
قىرلىرىدە تركلك ايتە تورغان مىدىنىدە بىك مھىم اورن طوتوقان بلغار
خانلىقى كىبى اوك) مىدىنىت وىلمىگە اوزلرىنىڭ استىمدادلرن بىك يىخشى
كورسەتدىلر. غىربى اويغور خانلىقىنىڭ اورنى حاضرىگى روسىيا
تور كىستانى ايله غىربى قىتاى تور كىستانى وتىان شان طاولرى و
جنوب ياغى ھىم اىسىق كول تىرەلرى در. تىان شان طاولرىنىڭ جنوب
طرفلرى اوزى بر توبىكل اورن در (۱).

۱) تور اورنى قىتايلر «نسان-لو» دىب وانىك شاملىدە گى بىرلرنى
«بەلو» دىب آتلىر ايدى.

اول ير، خلقلار ايله سودا و تجارت ايتشوب مدنيتده آلفه اته طورغان زور صو بوللرى، يلغلر، دېكزلر، و سودا كېمەلرى جېولا طورغان اورن بولماسده قورى دېكزىنك كېمەلرى جېولا و غير منھاي بر صورنده تورلى طرفقه آغا طورغان اورنده ايدى . قىتاينك، غربده گى مملكتلر، ايران، هم شرقى روما و صوكتدن عربلر ايله بولغان نىجارتى اويغور مملكتينك يرندن اوتنه ايدى . بو اورن اويغورلرنك انقلاب جېولغان يرلرى بولغان تيان شاننك جنوب ياقلىرى، ناريم اوولرى، سردر يانك باش طرفارى سازلغراق و اورمانلى ير توبكل ير ايدى. اوشبو سېيدن اويغور خانلىغى، قىتاي حكومىتھ هر وقت هجوملر ايتوب طورا طورغان شرق و شمال يعنى بايقال ياغنده غى توركلردن ايك كوب وقت امين قالا ايدى . شولاى ايتوب اويغور خانلىغىنه تازيم اوولرندە آشلق چاچمك، باى اندرلر ياصامق، قالا و شەرلر بنا ايتمك هم اوگاي ومدنيتده مهم آدملر آنلامق يكل بولدى (۱) .

عربلر، تبت لاماسى ايله انفاق ايتوب اويغورلرنى آلفانلر ايدى (۷۱۶ ميلادى ۹۷ هـ) . اويغورلر عربلرنى مركزلرندن كبرى چىزارغه مجبور ايتدىلر . لىكن اويغور خانلىغى عربلردن قوتلو ايله همان مستقل اولمادى . چونكه قىتايلرنك تانغديگان قوتلى ايمپىراطورلرى ۶۲۶ ميلاددن يرلى توركستانغه خواجهلىق ايتە ايدى . اويغورلرغه حاكم بولغان الكگى توكيو فاغانلىغىده شولوق يلدن باشلاب قىتاي

(۱) اويغور ينه فقط جمعيت اسميدر . اويغور اويوشوب جېولوب مدنى صورته طورغان خلقلرغه ايتوله . اوغور، وېنگر، بلغار، آوار، اويغور سوزلرى همەسى بر اصلدندر .

نفوذىنه كىرگان ايدى. اويغورلر عربلر قولينه كىرەسەلەردە قىطاي قولدىن - نفوذىدىن - چىقمايدىلار. اويغور حكومتى چىنگە تايىق بولغان مستقل حكومت ايدى.

اويغورلارنىڭ ايسىك كۆبى ھىجرى ۴ نىچى عصرنىڭ اورتاسىدا اوزلارنىڭ بوغرا خانلىرى دىن اسلامنى قبول ايتىكەنە قىر بۇددا دىنىدە ايدىلار. حتى اوزلارنىڭ بۇددىلارنىدە پىخشوق تەصب ايتىلەر، اسلام دىنىدە، خىستىيان دىنىدە قاراغان كوزلرى بىلەن قارىلار ايدى. دىن اسلامنى قبول ايتىكەچدە عربلىككە بىرلۇب كىتمەيدىلار. مىلى عادت، آيىن، عرفلارگە عربلىك بىك آز تاثير ايتىدى. اوزلارنىڭ مىلى يازولرى اويغورلر اوچون باشقى قوملر ايلە مناسبتدە بىك زور اوكتايلق ايتە ايدى. اويغور يازووى اول وقت قىتايدان آلۇب سۇرىيە وروم مەلىكىتىدە قىر اولغان بۇددە او قوللا واستعمال ايتۇلە ايدى (۱). اسلام دىنىنى قبول ايتىكەچدە آلار بويازۇنى طاشلامايدىلار ھم اسلامچە يازلغان كىتابلر ھمىشە اوز يازولرى ايلە يازۇلا ايدى. اويغور خانلىقىنىڭ شەھەرلىرىدىن مەھلىرى: كاشغەر، بىش بالىق (مۇنڭ خرابەسى حاضىرگى گۇچىن Гучень تىرەسەندە)، قارا خوجا (خرابەسى تورفان Турфанنىڭ ۳۰ چاقۇر شىرق طرفىدە) دىر. اويغور خاقانلىرى ايدى قوت «Идикутъ»، ھم ايلىك خان «Илекъ ханы» اسملىرى ايسلە يورتۇلەر. دىن اسلامنى قبول ايتىكەن خاقان سالور خان اسملى وقارا خان لقبلى ايدى. قارا خاندان صوكتىڭ آرنىدە موسى خان كىچىدى. اول تىرە ياقىدەغى علما و مشايخنى جىوب مسجد و مدرسەلر و خانقاھلر بنا ايتىدە ايدى. اورنىدە عىمى بىغرا

تەۋلاد گە (۱) نىچىب عاصم جلد ۱، ص ۲۲۹

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

هارون خان اوطوردی، مونک و قننده اویغور مملکتی بر یافدن فطای چیکلرینه کاشغر آرئلرینه قدر، ایکنچی یافدن خزر دیگرزبه قدر کبکهدی. بخارا اول وقت سامانیار قولنده ایدی، آنی آلاردن آلدی.

بو بغراخاننک وارثی ایلیک خان اویغور خانلری آراسنده ینه بیک مهم اورن طوتقالقندن آنک فوتی کورشی مملکتلر اوچون فورفنجلی ایدی سلطان محمود غزنوی مونک ایله صلح اوزره طورونی تلهب مونک قزینه نکاحلانغان ایدی، لکن همان آرالرنده صوغشلر بولدی. ایلیک خاندن صوگ طغان خان، آرسلان خان، قدر خان دیگان کشیلر تخته بولدیلر؛ قدر خان موسیقی شناس ایدی (۱) (اویغورلر آراسنده اول وقت موسیقی بر علم صورتنده تلقی ایتملگان). قدر خاننک وفاتی (۵۲۳ هـ) صوگنده کبک مملکت نیچه گه بولنوب ضعیفلهندی، قدر خاندن صوگ ایکنچی آرسلان خان آندن صوگ بغراخان تخته اوطوردی. بغراخان ینه مملکتی یاخشیلادی. موندان صوگ جعفر نکین، ابراهیم، طغاج، نصر، خضر، احمد، محمود، آرسلان، محمود، اسملرنده خانلر بولا. بو صوگنی محمود وقتنده فطایدان کبلگان فارا خطای تورکلرینک خانی گورخان بتون تورکستانی زور بر فوت آستینه جبا ایدی، اویغورلرده گورخاندن مغلوب اولوب (۵۳۶ هـ، ۲ - ۱۱۴۱ م) فارا خطای تورکلری تصرفی آستینه کر دیلر.

اویغورلرنک ایدی فوتلری (یا که ایلیک خانلری) موندن صوگ خطایلرنک واسسالی (مختار والی) بولوب قالدیلر. اویغورلرنک

(۱) قاموس الاعلام هم تورک تاریخی.

صوگنى خانلىرى چىنگىزگە اوز اختىيارى ايله بارب عرض اطاعت ايتدى (۱۲۰۴ ميلادى) چونكه فارا خطاى گورخانى ايله آرالرنده طنچلق يوق ايدى. (۱)، جنوبده گى ايران هند ياغنده غى تور كلردنده رضا توگللىر ايدى سلطان محمود غزنويدن كورگان آغرلقلرنك اوچن ايران توركلردنن آلورغه تلبلىر ايدى (۲)، شونك اوچون اوز اختىيارلىرى ايله آكا اطاعت ايتدىلر.

اويغور خانلىرى فقط بر نسلدن گنه كېلمه گان، بلكه تورلى كشىلر خان بولغانلر؛ هم خانلرده برگه شهرنى پايتخت ايتى تورلى شهرنى پايتخت ايتكانلر؛ فاراقورم، فارا خواجه، كاشغر، بيش بالق، شهرلرنده خانلق ايتكانلر. اويغورلر علمنك، علمانك، تورك مدنيتىنك مركزى ايدى. عين شول عصرلرده غرب طرفنده اورال ايدل بويلرنده بلغار توركلر ينه علما جيولا ايدى. ايران، عرب عالمرن بو ايكى خانلقدن برسى شرفهه ايكنچيسى شمالغه طارنا ايدى.

بزه گى «حكيم آنا» كتابى، بافرغان، آخر زمان، مريم كتابلرينك مؤلفى بولغان شېخ سليمان بافرغانىنك (۳) اويغورخانى بوغرا خانغه بارغانن آنده زور حرمت كورگانن حكايه ايتە:

(۱) اورتا آزيا مجلهسى. (۲) نجيب عاصم تارىخى ص ۲۳۰

(۳) سليمان بافرغانى. شهسور خواجه احمد. يسوى (۱۱۶۶ ميلادى

وفات ايتكان) ننگ شاكردى و خليفه سيدر. بو كىسهلر هم آلارنك

اثرلرى خنده. Извѣстія Археол. об. Каз. Ун. ۱۸۹۸ نچى

بلغى XIV نچى جلد ۱ نچى جز ۱ ص ۹۶ - ۹۷ ده مالرفنك رسالهسى

۱۸۹۵ نچى جلد VII نچى جلد ص ۵۸۵ - ۵۹۳ ده كاتائف مقالهسى هم

۱۳ نچى جلد. www.exlib.org نچى جز ۱۹ - ۳۴ ده مانؤييف مقالهلرى.

يەنى اول اويغور يىرى ايزگولر جيولا طورغان اورن بولغان بولا. هم واقعهده شول ۱۱ هم ۱۲ نچى عصر ميلادى اويغورلرنىڭ ايك مانور و قتلرى ايدى، اول جومارد خاقانلر حضورينه جيولغان عالملر آلارنىڭ حرمتينه كتابلر تصنيف اينلر ايدى .

اويغور مدنيتى نىڭ بىزنىڭ اوچون زور اهميتى آنىڭ مىلى مدنيت بولوويدر . خانلقده رسمى يازو- مىلى يازو، رسمى تىل- مىلى تىل بولغان؛ كتابلر اويغور يازووى ايله صاف تور كچه يازلالر ايدى. هم مطلقاً تورك خلقى سىزگان هم نوركلر اوچون ضرور اولغان نرسه لىرنى يازالر ايدى .

اويغورلردن قالغان اثرلر يازولر، بو كونده هميشه بىر آستىندىن چقالر .

اويغورلردن هم آلاردىن صوڭ آلارنىڭ يولنچە يازلغان اثرلردىن اوشبو كونده سلامت قالغان اثرلردىن منە بولار: (۱) قوداتقو بىلك، (۲) بختيار نامە (رومان) (۳) معراج نامە (۴) هم تذکرة الاولياء (۱). بولار همه سیده تورك تىلىده هم مىلى اويغور يازووى

(۱) قوداتقو بىلك نىڭ ۱۸۹۰-۹۱ سەسى رادولف طرفىدىن اونغورچە يازووى هم نىمسچە ترجمەسى نىشرايتلگان .

معراج نامە ۱۸۸۲ نچى بىل، بختيار نامە ۱۸۸۹ نچى بىلدە - Таваде Кур - тенель طرفىدىن نىشرايتلگانلر . قوداتقو بىلكىدىنە هم قالغانلر نىندە كىوبوك مقاله لىر Березинь نىڭ Турецкая Христоматія دىگان كىتابىنىڭ بىرنچى جىزىئىدە . ۱۸۵۷ نچى بىلدە باصلغان ۱- ۸- ۱۷- ۱۸- ۱۹- ۲۱- ۵۲- ۸۱ صحىفەلردە نىشرايتلگان .

بختيار نامە ۱۴۳۲ دە، معراج نامە ۱۴۴۲ نچى بىلدە يازلغانلر . يەنى آلار اوزلىرى اويغور خانلىقلىرى وقتىدە يازلماسەلردە آلارنىڭ مدنيتىدىن فائىدە لانغان كىشىلرنىڭ اثرلر بىدر .

ایله یازغانلار. بولارنىڭ اچىدىن، ايك مەھى «قوداتقو بىلك» در. اول ۱۰۶۹ نچى مىلادى دە كاشغور دە یوسف اسمىندە بىر تورک عالی طرفىدىن یازلوب فارا بوغراخانغە ھىدیه ایتلىگان. اول موضوعى جەھىتىدىن نظام الملكنىڭ «سیاستنامە» سى كىدىر. سیاستنامە - غىربدە گى توركلر حالن سوبلى. قوداتقو بىلك كاشغور وھامى، بىش بالقىدە غى (شوقىدە گى) اویغورلرنىڭ اجتماعى حاللرن سوبلى. لىكن ايكى آرادە زور آیرما بار: سیاستنامە فار سىچە یازغان ھم توركلرنى ايرانلاشدر غە طروش، قوداتقو بىلك صاف توركچە یازغان توركلرنى تورک ایتوب طانى، آلارنىڭ تورک بولوب قالوون تلى. قوداتقو بىلك، اول وقت اویغورلر آراسىندە ھرتورلى ھىزایەلرى، طیبىلر، قاضىلر، عالملر، پادشاھلرىنە نىچك بولور غە، اوزلرىن نىچك طوبابولور گە يول اوگرەتە، اخلاقى نصیحتلر بىردە. قوداتقو بىلك ۱۰۶۸ بىتىدىن ھم بىر مقدمەدىن عبارت. كىتابدە بارلىقى ۹۲ كىلمە عربى و فارسى سوزلر بار. بىر عالم قوداتقو بىلك حقىدە: «تورک خلقىنىڭ ادبىياتى، اچىدە قوداتقو بىلك كىتابىنىڭ بولوى ایلە مسعوددر.» (۱)

اصلاۋىيانلار - توكىو حكومتى وقتىدە، بىلكە آنىڭ آفتىق كونلرىنە طابا، اورالنىڭ آرىاغىدە، ایدل ھم اوزى (دنىسر) نىڭ باشلرىندە غى اورمانقلر وكشى يورمى تورغان سازلقلر غە، غىرب طرفىدىن، تورک مىلكىتىنىڭ حدودى بولغان و بىصلا بىلغە سىنىڭ آرىغى

(۱) قوداتقو بىلك و اویغورلر حقىدە روسچەدە كوپ اثرلر بار. اویغورلر حقىدە. ژ.ۋ. رادلوفنىڭ ۱۸۹۳ نچى بىلغى Записки Академіи наукъ نىڭ LXX نچى جلدىدە «Къ вопросу объ Уйгурахъ» دىب

ياغندن، نيك زور بولماغان و وحشى حالده تركلك ايتە طورغان بر خلق كېلوب اورناشدى .

بو سازلقلر، تون كېي فارانغى اورمانقلرنىڭ، آچقلردە، صحرالردە تركلك ايتونىگنە يارانا طورغان تورك خلقلىرى اوچون ھېچ بر اھمىتى يوق ايدى . اوشانداق آندە كېلوب او طورغان، اوستلرېنە حيوان تيرىلىرى يابنوب يورى طورغان اول وحشى قوملر نىڭدە آلاز اوچون ھېچ اھمىتى اولمادى . تورك بىلىرى، خانلىرى اول اورمان، سازلقلنىڭ، مېشىتنىڭ ايك توبەنىڭى باصقېچندە طوراً طورغان اول آدملىرىنى اوزلرېنە تابىغ كىشىلر رەتندىن سانارغەدە تنزل ايتىمە گانلردىر . آكللىرى تېجربەلىرى ايزركن بولغان تورك آغاللىرى، اوزللىرى اوچون اھمىتى اولماغان بوسازلقلرنىڭ، اول قورقاتى و كىشىلر ايلە فاتشودن فورقا طورغان جان ايلرن، حتى اول زور توركلك اوچوندە كېلەچكندە خطرەلى بر خلق ايتوب نرېيە ايتوب چغار اچاغن البتە برگنە مرتبە اولسون اويلاماغانلردىر . اول قوملر حاجت بولغاندە آغاچلرنى، كەسلرنى اويوب صالاشلر ياصاغانلر، صالقول اولغاندە تيرىلر يابىغانلردىر . بولار، نيك يوق نرسەلرنى ائە ايدىب طانوماغانلر . آرالرنىڭ نىكاح فلان ارلماغان، آنا آنانى بلمە گانلر، آشاو ايچو اشلرنىڭ نيك اعتبارسىز بولغانلر . اوز آرالرنىڭ اولترىشمك نيك يش بولغان . ھېچ بر قانون و نظاملرغە تابىغ بولمى تركلك ايتىكانلر . باشدە اوز آرالرنىڭ عمومى وزور راق رېئىسلر طانوماغانلر . ھر برى اوزىنىڭ حياتن اوزىنىڭ قول كوچى ايلە تامين ايتىكان، دشمانلر ايلە آچق اورندە اوچراشودن

قاپقانلار، نىچكىدە آكسزىن ھجوم ايتو، قول كوچىدىن باشقە يول ايله ضرر ايتونى سويگانلار .

اصلاۋيانلاردا كىشى قىزغورلىق بىر نرسە بولماغان نىڭ اوستىنە، آلارنىڭ بىرلىرىدە دشمان بارا طورغان اورن بولماغان؛ لىكىن وحشى تركلكلارنىڭ چىزار و مەشىندە ترقى ايتىدرو اوچون بواورنلار آلا رىغە بىك اوڭى بولغان .

اصلاۋيانلارنىڭ شىمال طرفىدە ھازىرگى شۋىتسىيا، فىنلاندىيا بىرلىرىدە، مەشىت جەھىتىدىن بىخىشى اوق مەھم اورنىغە مىنگان، بايقاق آڭلى، نورمان خىللىرى، جنوب طرفىدە توركى قوملار و بىك مەدىنى ۋىزانتىيە ايمپىراتورلىقى ايدى. نورمانلار ايله جنوبدە گى قوملارنىڭ آراسىدە غى تىجارىت اصلاۋيانلارنىڭ اورناسىدىن اوتىكان اوزى (دىنىير) بلغەسى و آنىڭ باشىدە غى كوللار بلغەلر و بالىقى دىكىزى آرقىلى يوردى. مەدىندە مەھم اورن طوتقان بو قوملارگە اصلاۋيانلار آزالاب آزالاب ايله لىشكانلار، مەشىتلىرىنى آقرىلاب اوزگەرتورگە كرىشكانلار. دىنىيرنىڭ توبەن آغىمىدە غى توركلار (خىزىلر) بولارنىڭ كىيىمىگە ياقىن بولغان بىرلىرىدە گى بىخى جنوبدە بولغانلارنى اوزلىرىنە تابع ايتىكانلار. شىمالدە بولغانلارنى نورمانلار تابع ايتىكانلار. نەھىت بولارغە نورمانلاردىن بىخى كىشىلر كىلوب ادارە ايتەرگە، بولار اوستىدە خانلىق ايتەرگە، اصلاۋيانلارنى وحشى تركلكىدىن چىزارغە كرىشكانلار. جنوبدىن خرىستىيان بولغان خىزىل توركلرى، بىگرە كىدە خرىستىيان بولغان ۋىزانتىيە (روم) خىللىرى واسطەسى ايله بولار آراسىدە خرىستىيان دىنلىرى طارالا باشلاغان. شولاي ايتوب بولار اوزلىرىنىڭ طىنچ سىزاقلىرىدە اورمانلاردا آزالاب يۈنەلە، تىرىلە باشلاغانلار.

اونىچى عصرنىڭ باشلىرىدا ئەرەب سىياھلىرى خىزر و بىلغار تۈركلىرىنى كىلگان و قىلغان، ابدل بويلىرىدا ئى تۈرك شىرلىرىدا اصلاۋيان سودا گۈرلىرىنى اوچرادىلر. ۱۳ نچى عصر مىلادىنىڭ اورتالىرىنى تابا چىنگىز خاننىڭ عىكرى اصلاۋىلر (روسلىرى) نى اوزلىرىنى فاراتورغە كىلگان و قىلغان بولار آراسىدا كۈب قالالر و ئىق كرىپوستلرغە اوچرادىلر.

اصلاۋيانلرنىڭ ابلڭ اۋلىگى كىناز (خان) لرى رورىك اسمىدا بر نورماندىر. بۈكسىمە ھم آنڭ ايسكى قىرداشى اصلاۋيانلرغە ۸۶۲ نچى مىلادىدا كىلدىلر. بولار نورمانلردىن ۋارىك اسمىدا گى قىبىلەگە وروس اسمىدا گى فامىلىلەگە منسوب اولدىلرلىرى اوچون روس دىب يورتوللر ايدى. اصلاۋيان خىلقرىدا كىنازلىرىنىڭ اسملىرى ايله روس دىب مىلكىلرىدا روسىا دىب آتالدى (۱).

اصلاۋيانلر شىمالدىن نورمانلر، جنوبدىن تۈركلرگە فاتشوللىرى آرقاسىدا مەبىشت جىھىندىنگىنە توگىل، مەنى و طىبىعت جىھىندىدا كۈب اوزگەردىلر. بولارغە بىك كۈب خىزر تۈركلىرى و آلاردىن صوڭ قىچاق تۈركلىرى آرقىلى بىك كۈب اولوش تۈرك فانى فاتوشدى. خىستىيان وىا مچوسى تۈركلر اصلاۋيانلر ايله قدا بولشالر ايدى. اونىچى عصرنىڭ باشلىرىدا آلار اوزلىرىنىڭ اوز باڭا طىبىعتلىرى ايله فوراللانوب جىمت قوملرگە ھىجوم ايتەرگە باشلادىلر. رورىكنىڭ اوغلى ايسگور و قىتىدا جنوبدا روم (ۋىزانتىيە) گە و آندىن صوڭ ابدل بويىندا ئى بىلغار تۈركلىرىنى ھىجوم ايتدىلر (۹۱۲ م).

(۱) بو مەروف روابىدىر. بو ھقىدا موندىن باشقا تەقىقلردە بار.

بولار چىنگىز عىسكىرى كېلىگانىگە قىدر اوزلرىنى بىر رىسى دىنگە، تىلگە، يازوغە، عبادىتخانىلارغە مالىك بولغانلار ايدى.

اصلاۋىيان كىنازلردىن ايك اۋل خرىستىيان دىنى قىبول ايتوچى كىمىسە ايسگور اوغلى اسۋىياتىسلافنىڭ، ۋلادىمىر اسمىندەگى اوغلىدىر.

اول كىيىفدە كىنازلىك ايتىدى. كىيىف اصلاۋىيانلرى (روسلىرى) تاماما (دىەرلىك) خرىستىيان ايدىلر. ۋلادىمىرنىڭ آناسى ايليا بىك مخلص خرىستىيان خاتون ايدى. اول معنأ خرىستىيان بولغان، خرىستىيان تىرىبەسى كورگان ۋلادىمىرگە رسما خرىستىيان بولورغە قوشا ايدى. ۋلادىمىر رسما خرىستىيان بولغاندە اوزىنىڭ بىك كوب بولغان سۋىوكلى خانولنلردىن آير اورغە طوغرى كېلىگانىگە، خرىستىيانلىق مچوسىبت قىدر اوڭ ابركنلىك بىرمەگانىگە كوره اول اوزن رسما مچوس سانى، وگناە ظن ايتدىكى حالده آلتون ميوڧلى پىلرغە رسما عبادت قىلوروندە دوام ايتە ايدى. ۋلادىمىر روملر (ۋىزانتيە) ايلە صوغشاچاق اولدى، غلبە ايتەچك اولسە خرىستىيان دىنىنى قىبول ايتەرگە سوز قويدى.

غلبە ايتىدى. مونڭ اوستىنە روم پادىشاھلرىنىڭ (۱) آنا اسمىندەگى سىڭىللىرىنە مچىبت ايتىدى، اوزىنە خاتونلىققە آلورغە تىلدەدى. آنا بن مچوسىبگە بار مېمىن دىدى. اوشبو وقت ۋلادىمىر رسما خرىستىيان دىنىنى قىبول ايتىدى (۹۸۸ م).

ۋلادىمىر اوزىنىڭ وفاتى وقتىدە مەلىكىنى اوغلىلرى آراسىنە بولوب بىردى. اوغلىلرى اوز آرالرىدە اۇغشىدىلر. ايكى عصردن آرتق وقت بولار اوز آرالرىدە گىل صوغش فىچقرش ايلە عمر

(۱) اول وقت روم (ۋىزانتيە)دە ايكى بىر طوغمە قىرداش حاكىملىك

اينولار ايدى پىسى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

كېچىدىلەر. چىنگىز عىسكىرى كېلىگان وقتىدە بولار همان شول حاللىرىدە
ايدىلەر. چىنگىز عىسكىرىنە بولارنىڭ مەلىكىلىرىنى فتح ايتىمك بىك زور
مشقت طورمادى .

خزرلەر - قىچاقلار: ھونلارنىڭ سوڭىدە دوناي ھەم اوزى (۱)
(دنىپر) ياغلارنىدان خزر دىڭىزىنىڭ شىمال شىرقىلىرىنە قدر سوزلۇب
كىتىكان اوزون قىچاق مەلىكىتى، آوارلەر كېيى جەمئىتلەر، قزاقلارنىڭ
آغلىرى سىبىلى يىدىنچى عصر مېلادىنىڭ اورتالىرىنە قدر اوزىنىڭ
بولغانونىدە دوام ايتە . آلتىنچى عصرنىڭ اورتالىرىدە بىوك تورك
(توكبو) ھكىومتى بو بىرگە بوفاخان دىيگان كىمىسە قومانداسىدە عىسكىر
يەرب قىرىمىنى ضبط ايتىدەر، اوزىنىڭ غرىبىدە كى قىچاقىدەغى قوتىن
نەيتا . لىكىن قىچاق رەتلى بىر حالگە كېلە آلى . يىدىنچى عصرنىڭ
اورتالىرىنە طابا - شىرقىدە كى ابلى قاآننىڭ بو بىر وغى بو بىنچە مېدىر -
قوآرات دىيگان بىوك واوستا خان، اوزىنىڭ سەي و تىدىرى آرفاسىدە
قىچاقىدەغى جەمئىتلەرنى چوالچىق حاللىرىدىن چىقارا (۶۳۵ م) .

شىرقىدە كى توركلەر، خزر دىڭىزىنىڭ جىنوبىنە، عربلەر، ابرانلەر
بىرىنە اورناشا تورغان وقتلىردە بو توركلەر بىر نېچە ادارەلەرگە
بولنۇب، طىنچلانۇب او طورغان بولالار .

دوناي بويلىرىدە قالغان بلغارلەر، ماجارلەر اوز باشلىرىنە ادارە
ايتلەر، دنىستەر ياغلەسەندىن خزر دىڭىزىنىڭ شىرقى شىمالى طرفلىرىنە،
اوزون صحراىلارغا سوزلۇب او طورغان توركلەر خزر (۲)

(۱) اوزى دنىپر ياغلەسىنىڭ بورونغى اسمىدەر .

(۲) بىقىن اجمالغە كورە خزر مىلى اسم توگىلدەر . قىچاق ھكىومتى

۱۰۵۵ نچى م . ياغلە قدر تارىخىدە اوزىنىڭ مىلى اسمى ايلە آتالمى .

ۋوگۇندان قىچاق اسملىرى ايله حكومت سورلر ايدى . ايدىلنىڭ اورتا آغىندىغى بلغارلر ، تمام معناسى ايله مدنى تركلك گە گرىشوب ، قۇتلى بر اداره آستندە اوز باشلرىنە بر حكومت تشكىل ايتلر ايدى . شولاي ايتوب ۹ - ۱۰ نچى عصرلر تىرەسندە بىوك تورك ملنىڭ قوتى بايقال تىرەسندىن كوچوب ، ايران يرىنە ، شرفى ياورو باغە ، نان لو (كاشفرغە) غە يعنى عموماً محصولدار هم سودا و تىجارىتكە اوڭاى اورنلرغە جبولغان ايدى .

اورال - اوزى قىچاقلرى (خزرلر) اوز باشلرىنە تركلك ايتە باشلاغاچدە شرفى روم يعنى استانبول ايمپىراطورلىغى ايله دوست اولوب ياشارگە ، ايكى آرادىغى الكىگى نزاغلرنى طاشلاب تركلك ايتەرگە باشلادىلر . روملر ايله قز آلوب قز و برشورلر ، روملر صوغش و طارلق ككونلرندە هر وقت اوشبو خزر توركلرندىن ياردم آلورلر ايدى . خزرلرنىڭ كوبيسى دوستلرى اولغان روملرنىڭ خرىستىيان اولولرى سىبىدىن خرىستىيان دىنىنى قبول ايتدىلر .

يدىنچى عصر مىلادىدە دىن اسلام عربستاندە ظهور ايدىب قوتلە - نىگان وقتدە بو قىچاقلر عربلرگە « خزر اسمندە قۇتلى حكومت » اولوب معلوم ايدىلر ؛ حضرت عمرنىڭ (رضى الله عنه) خلافتى وقتندە اسلام عسكرى شام دىبارلرىنى ، لبنان و قاقاس طاغلرىنى ، هم آذربىجان وارمىستان و لايتلرىنى فتح ايدىب اوشبو خزر توركلرىنە كىلوب بىدى (۱۶ ھجرى) .

اسلام عسكرى خزرلر ايله كوب يىللر صوغشدىلر ، لىكن ھىچ بر خىر چىمادى بعض وقت غالب اولسەلردە كوب وقتلر خزرلر غالب اولورلر ايدى . اوشبو خزرلر بىرندە صحابەلر

قانى توگلىدى. اهل اسلام، خزرلر ايله هازون الرشيدنىڭ خليفه اولغانىنە قدر كوب صوغش ايتدىلر، هارون وقتندە اوشبو صوغش طوقئالدى (۱۸۳ ھجرى).

ھارون وقتندە خزرلرنىڭ خاقانلىرى خرىستىيانلىقتىن يھود دىنىنە كۆچدى. اسلام عالملىرى اوشبو خزرلر ايله فاتشورلر، اسلام سوداگرلىرى خزرلر ايله سودا و تجارت ابدشورلر ايدى. خزرلرنىڭ بىلىنگر، سمندر، بارغش، قتلو، ايتل اسملىرى شەرلىرى وار ايدى؛ پادشاھلىرى خاقان، تورەلىرى «بىك» آتالور و درىندىڭ شىمالىندە سمندر شەرىندە طورور ايدىلر.

اوشبو سمندر شەرىنى (۱۱۹ ھجرى) اسلام عىسكىرى ھلاك ايتدىكى صوگىندە خزر خاقانى ايتل (ايدل) تاماغىندەغى ايتل (حاجى طرخان (۱)) شەرىنە كۆچدى. شەرلىرىندە سودا و تجارت قوئلى، جىوانلىرى قويللىرى كوب، اومارطا قورطللىرى باللىرى مول ايدى. آلمان، بوزم باقچەلىرى تىرىيە ايدىلر، بىغداى و دوگى اىگەرلر، ايك كوب آشاغان آشاىرىدە دوگى اولور ايدى. شەرلىردە قش كونلىرىندە گىنە طورورلر، جاي كونلىرىنى تورك عادىتىچە صحرالىردە كىچىرورلر ايدى، نىندىگىنە خلىقتىن اولسىدە اولسون قوناق قبول ايدوب حرمت ايدىلر ايدى. خزر توركلرىنىڭ خاقانلىرى ھر نىقدىر صوگى كونلىرىگە قدر يھودىلىككە ثابت اولوب قالدىلر ايسەدە خلىقنىڭ ايك كوپسى مىسلمان اولمشلر ايدى. اوشبونىڭ اوچوندى خاقانلىرى مىسلمانلر تىلەگىچە گىنە بورور، خاقاننىڭ وزىرلىرى مىسلمانلردىن قويلور، خاقان اهل اسلام ايله

(۱) حاجى طرخان اسمى صوگىدىن و بىرلىش؛ استرخان اسمى حاجى طرخاندىن بوزلىشىدۇر.

صوغشقا ئىگە مۇسۇلمانلار قاتو شىمالىي ئىدى. يالغىز ايتىل شىھىرىدە اون مۇسۇلمان اولوب، اونوز قىدىر مسجىد و كۆب مەكتەپ و مىدرسە لىرى وار ايدى. خىزىر تور كللى آراسىدە دىندە كامىل اير كىچىلك اولوب ھېچ بىر دىن اھلى اىككىچىسى حقىقەتە تىجاولۇ اىتمىز ايدى.

خىزىر مەلىكىنى زىمىنچە، مەلىكىت اوچون ىدى قاضى اولور؛ اوشبو ىدىنىڭ اىككىسى مۇسۇلماندىن، اىككىسى نىسارىدىن، اىككىسى يھوددىن اولوب بىرى پوت بىرىست مەجوسى خىلقلردن اولور ايدى. بىر مەسىلە مەشكۇلك صورىتىنى آلور ايسە، جەملەسى قرآن حەكىمىنە رىضا اولور ايدىلر.

اصلاۋ يانلرنىڭ كۆبىسى خىزىر خاقانىنى تىصرفىندە بولنور و بەغلىرىدە خىزىرلر تىصرفىندە بولغان كىيىف شىھىرىدە طور و رلىر، خىزىر حەكومەتىنە ھەر اوۋى باشىدىن يىڭل بىر مەقدار خىراج بىر رلىر ايدى.

خىزىر خىلقلرى مىلاددىن طوقىزىنچى ەسىرلردە ەرب و روم خىلقلرنىدىن آلغان مەدىنىتىلىرى آرقاسىدە (۱) راھىتىلك اچىمە چومىدىلر، بايلىق و نەمەتلىرگە غرىق اولدىلر. مەلىكىت ادارەسى اشلرنىدە بىتونلەى يومشاقلق ايدە باشلادىلر (۲). اوشبو وقتلردە اصلاۋ يان خىلقلرى اوستىنە شىمال طرفىدىن حاكىملر كىلدى، اصلاۋ يانلرنىڭ «اولىسىگ» اسىمىدە كىنازلىرى كىيىف خىلقىنى خاقانغە قارشو قوطور توب خىزىرلر تىصرفىدىن چىقاردى. خىزىر خاقانى بولارغە ەسكىرايىلە كىلدى ايسەدە، اصلاۋ يانلرغە مەغلۇب اولدى (۸۸۵ مىلاد).

كىناز اولىسىگ وقتىدە ۵۰ مۇسۇلمان روس ەسكىرى كىمەلر ايلە ۋولغا (ايدىل) بويلاپ خىزىر دىكىزىنە توشدىلر. وخىزىر خاقانىنىڭ

رخىتى و كىكاشى ايله دىكز اچىدن قاقاز طاغلىرى آرتىندە بىرذە (۱) دىلم (۲) شەرلرېنى يىغما ايدوب، خراب ايدوب يوردىلر و قايتوشلى غارت و يىغمالرىدىن حاصل اولغان ماللردن خزر خاقانىنە تېوشلى اولوشلرن بىرورگە طوقتادىلر؛ ايتل مسلمانلرى روسلارنىڭ اشلرېنە آشنا ايدىلر؛ دىلم، بىرذە مسلمانلرېنىڭ قانلرېنى آلور اوچون روسلار ايله صوغشورغە خزر پادشاهىدىن صورادىلر؛ خاقان رخصت ايتىمەدى. لىكن مسلمانلر آگا قارامى اوزلرى (آلار آراسىندە نصارالردە بار ايدى) اون بېش مىڭ مقدارىندە اولدقلىرى حالده ۵۰ مىڭ قدر اولغان روسلر ايله صوغشورغە كىرشدىلر. غلبە خزرلر طرفىندە اولوب روسلارنىڭ بىك آزيغىنە آخىر ساعىتدە قاچوب قوطلدى. اوتوز مىڭ روس اولگى سانالدى (۹۱۳م). اوشبو وقتلر خزرلر حكومت اشلرىندە تمام يوشاروب بتدىلر. روسلارنىڭ كىزلىرى سېستىلاؤ زمانىدە خزرلرنىڭ قىرىم طرفلرىندە ھىم نفوذلىرى بتدى (۱۰۱۹م) (۳).

خزر خلقلىرىنىڭ اوشبو اون بىرىنچى عصرده اسلام دىنىنى قىبول ايتىمە گانلرى بىك آزي ايدى. پادشاهلىرى ھىمىشە يھودىلىگىندە قالوب يھودىلرگە قدر حرمت ايدىر ايدى. اوشبو سېيىدىن خاقاننىڭ مسلمان بولغان مىللىت خلىقىندە نفوذى بىك آزي ايدى.

عېن شول وقتلردە؛ بىلكە شولوق خاقاننىڭ توابلرىدىن بولغان،

(۱) تارىخ الكامل ابن اثىرنىڭ ھىم تارىخ طبرى (۲) مروج الذهب.

مىسعودىنىڭ.

(۲) خزرلرنىڭ قىرىمداغى قوتلىرى كىسلىوېنە قاراب روس توارىخى،

خزرلر اون بىرىنچى عصرنىڭ باشىدە، حكومتلرېنى بوغالىدىلر دىب يا كىلش حكومتلر.

خزر دېكزىنىڭ شىرقى شىمالى ساھللىرىنى ياقىن بوشلقلاردا تر كلك ايتە تورغان قىچاقلار، مملەكت اداۋەسىنى اوز قوللىرىنى آلدىلار. (۱۰۵۵م). بو قىچاقلارغا فاراب البتە مملەكتنىڭ خلقى آلاماشنادى بلكە مملەكتنىڭ اسى گنە آلاماشندى، خزر اسى اورىنىنە قىچاق اسى قالدى (بولار قومانى، پالۋىس دىدە بورنلەر).

مملەكتنىڭ ياڭا مەدبىرلىرى فتوحاتقە كرشوب مملەكتنى غەرب طرفىنە سوزدىلار. غەربدە گى رومانىا ھم اوزى (دنىپر) نەرى طرفلارنىڭ غەربىنىڭ بولار قول آستىدە طورورغە مەجبور اولدىلار. شىرقىدە گى نەزۇللىرى توركىستان اچىنە سوزلوب كىتكەن ايدى.

مملەكتلرنىڭ پايتەختى ايكى اولوب برسى توركىستاندە ايكىنچىسى قىرىمدە ايدى. ھەر ايكىسى سوداق اسمندە ايدى. بولار مەبىشتلرنى بىك آزالاب اوزگارنىدىلار. اون اوچىنچى عصردە چىنگىز عىسكىرى كىلگاندە ھەمان كوچمە مەبىشتىدىن چىقوب بىنمەگانلر ايدى. خزرلر وقتىندە غى كىبى اوك بولارنىڭ سودا و تىجارىت اھللىرى خاقانلىرى شەھەرلردە طورورلر ايدى. چىت خلىقلر ايلە سوداللىرى ھىمىشە خزرلر وقتىندە غىچە دوام ايتىدى. كورشىللىرى اولغان روس خلىقلىرى ايلە بەزى وقت دوستلاشوب بەزى وقت دشمانلاشوب طوردىلار. قز آلشوب و برشوب قىدالقلر ايتىدىلار. واوشبو بول ايلە روسلارغا يەنە كو بوك تورك قاانى بىردىلر.

عموما ھون آوار جەمەتلىرىنى كورسەتە تورغان بو قىچاق توركلرنىڭ تىللىرى بىزنىڭ ايدىل بوى توركلرى ھم قز اقلرنىڭ تىللىرىنى بىك ياقىن. ^{تەۋلاد خۇرۇپىسى} خاۋىرگى مېشارلر بىك آز آيرما ايلە ھەمان شول

قېچاق توركلرينك تللىرى ايله سويله شه لىر (۱).

قېچاقلرنك تللىرىنه، ادبياتلرينه عائد يازلغان اثرلر بو كونه
قدر صافلانوب كېلگان. مدننده اول وقتده بىك مهم اورنى توتقان
لاتىنلر طرفندن قېچاقلرنك تللىرىنه لغت كتابى يازالغان. آلارنك
بقاللرى، جرلرى، دعا لرى يازلغان. خرستيان لاتىن مېسايىرلىرى
طرفندن قېچاق (قومان) نلنده يازلغان دىنى اثرلر، وعظملر بار (۲).
بو كتابلر آرفاسنده حاضرگى علما قېچاق (قومان) تلى حقنده بىك
مهم نتيجه لرگه ايرشديلر. بو اثرلر حقنده يازغان بر رساله سنده
ژ. رادولوف: «ايدل بوبى تاتارلرى اوزلرينك موندن ۵-۶ يوز
ايلگه رگى تللرن بىك آزغنه اوزگار نكانلر. بولارنك بابالرى
قېچاقلرنك تللىرى، بولارنك حاضرگى تللرندن دخى ده مكمل هم
كېك ايدى» دى (۳).

بو اثرلر عموماً توركلرنك ايسكى تللىرىنه، ادبياتلرينه عائد
اثرلرنك ايلك مهملرى جمله سندنلر.

(۱) و (۳) رادولوفنك «قومان تلى حقنده» ديگان رساله سى ص ۵۳.
(۲) قېچاقلردن قالغان بو اثرلر ژ. رادولوف طرفندن تفصيللى شرحلرى ايله،
«Записки Академии наукъ» نىك ۱۸۸۷ نچى يلغى ۳۵ نچى جلدنده
۱۳۲ صحيفه لك بولوب نشر ايتلگان. هم بو اثرلرنى، هم Фонетика،
نحو جهتلرندن تفتيش ايتوب و باشقه توركى لهجه لر ايله چاغشدروب
Оязыкъ Кумановъ по поводу изданія Куманск. словаря
اسملى بر كتاب يازغان؛ بو هم شولوق آكادېمياناوك مجموعه سينك ۱۸۸۴
يلغى ۸۴ نچى جلدنده ۵۳ يىتك بولوب نشر ايتلگان. بو كونده گى استانبول
توركلرى ينه شول قېچاقلرنىك خزر دېكترينىك جنوبندن اسلام مملكتلرينه
كىتكانلرندن كويه بىگان خلقلر در. بولارنىك تللىرى ينه ايسكى قومان
(قېچاق) تلىنه اوخشى.

بلغار توركلرى: (۱) بىزنىڭ بابالارمىز بولغان بلغارلارنىڭ بويىدە نى زاماندىن بىرلى تىرككك ايتوب كىلىگانلرى معلوم توگلدىر. آلالرىك ايسكى زاماندىن بىرلى اوكل اورالنىڭ غرىبنده گى ايلك محصولدار اورنده، ايدىلنىڭ اورتا آغىمنده، ايسكى يوزلەب زور تارماقلارنىڭ بىرىگە جبولغان اورنده تىرككك ايتوب كىلىگانلر.

ايدىل، اسقاندىناۋبا يارم آطەسندە غى، كوزلرى ايرتە اوكل آچلغان قوملرگە ياقن اورىندىن چوب، اوزىنىڭ نھايە سىز كوب تارماقلرى بويىندە اوطورغان تورلى تورلى قوملارنىڭ محصولاتىن بلغارلارغە آغزوب كىتورگان ھم بلغارلارنىڭ توبەن ياغىندە، بلغارلارغە زور يول بولوب، ايرانغە، ھندىستانغە، عربلر مملكتىنە تابا صوزلوب كىتكەن، خىزىر دىگىزىنە باروب قويغان. اورال طاغلىرىندىن قىمتلى معدنلر تويەگان كويمەلر آق ايدىل ايلە، تورلى قىمتلى مىخ وتىرىلر تويەگان كويمەلر قاما ھم ۋباتىكە يىلغەلرى ايلە، قىل وكتىزە كلر ھمال متاع تويەگان كويمەلر اصل ۋىلغە يىلغەسى و غرىبنده گى طارماقلرى ايلە بلغارلارنىڭ پايتختلىرى بولغان بلغار شھرىنىڭ سودا اسكلەلرىنە طوفتار، و نرسەلرى بازارلرىنە قويلور ايدى. ھر مملكتگە يول اولغان قارا دىگىزگە قويا طورغان دون يىلغەسى ايدىلنىڭ كور شىسى ايدى؛ اوشبو يولدىن روم (ۋىزانتىيە) خىلقلرى، خىزىر دىگىزى ايلە ھندىستانغە كورشى اولغان ايران خىلقلرى

(۱) بو بابىدە لىخاچوف نىك، ۱۸۷۶ نچى يىل پىتربورغىدە جىيلغان

Бытовые памятники. ۋىزانتىيە جىمىيەنىڭ بىرىنچى جىلد جىمىيەسىدە. Великой Булгаріи اسمى ايلە يازغان اثرىندىن (ص ۱ - ۵۰) ھم Древние города и другие Булгар-نىڭ С. М. Шпилевский اسمىدە گى اثرىندىن (ص ۱ - ۵۵) ۱۸۷۷ نچى يىلغى نىشۇر قىلىندە (و غىرلردىن استفادە ايتىلدى.

ئۇلاد كىرۋېسى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بلغارغە كېلورلر و بازارىندە ھەم كرۋان سىرايىندە شىمال طرفىدىن كېلىش مەدىن، مېخ و تېرىلرنى آفچەلرى ھەم اوزلرېنىڭ اوزلىكسىز سەبىلىرى آرفاسىندە طابقان محصولات مەدىنەلرى بىر بىرىنە آلىشىرىلر ايدى. يىرلىرى و دىئالرنىڭ تىرىبەسى، دىئانك تورلى طرفىندە غى مەدىنى خەلقەرغە فاتشو و اوزلرېنىڭ زور استەمدادلىرى آرفاسىندە، بىك كۆب بولغان خەزرگى مەدىنى قوملار دىئاغە كېلىمە سەدىن اېلىگەرى، بلغار توركلرى قوتلى تىجارىتگە، تورلى مەلىكەت خەلقلىرى اېلە گور كېلوب طوراً طورغان كرۋان سىرايىرغە مالك مەدىنىتلى خەلق اولوب دىئادە ياشارلر ايدى. ھىجرت نىدىن ۳۰۰ يۈزە عرب سىياھلىرى قەطاي اچلارندە يورگاندە قەطايلىر «دىئانك اېك زور دورت پادشاھلارندىن بىرسى بلغار خانىدىر» دىلر ايدى (۱).

بلغارلر و آلازىڭ تىللىرى، - بلغار دىيگان سوز، بىرگە تورلى تىل و بىرگە دىندە بولغان بىر جەمەتنىڭ. اسى توگل. بلغار، بىلكە، ايدىلنىڭ اورتا آغەندە، قاما تاماقلارندە غى سودا مەركىزى بولغان يىرلەردە تىركلك ايتوچى تورك قوملىرى ھىيەت مەجتمە سېنىڭ اسمىدىر. اول (بورونغى) وقتدە بلغار خانلىقى قولى آستىدە طوراً طورغان، خەزرگى كۈندەگى چىرىمش، موقشى، موردۇا، ژوناك دىيگان كېبى فېن خەلقلىرىنىڭ بابالىرى ھەم بىزنىڭ خەزرگى قزان خەلقى، چۈاش، مېشر، باشقۇرد كېبى توركى قوملىرىنىڭ بابالىرى ھەم سەيدە بلغار اسمى آستىدە يورگانلر. اصل بلغار اسمى اېلە تۈبەلە بىرەك آتالغان خەلق، بىزنىڭ و خەزرگى

Какъ далеко простира- Н. Н. Пантусовъ (۱)
лись свѣдѣнія Арабскихъ географовъ въ глубѣ Сред-
ней Азіи .

چواشلرنىڭ بابالرى بولغان توركلردىن. ھىم مەملىكىدە باش و آنى اداره ايتوچى قومدە شول بىزنىڭ وچواشلرنىڭ بابالرى بولغان بلغارلار بولغانلار .

بابالرمز بلغارلارنىڭ تىللىرى، بىزنىڭ ھازىرقى تىلدىن ايله چواشلرنىڭ ھازىرقى سويلەشە تورغان تىللىرىنىڭ اىكى اور تاسىندە راق بولغان . بىلكە ھازىرقى چواشلار بورونقى بابالرمزنىڭ تىللىرى بىزگە قاراغاندە دخى يىخىشراق صاقلاغانلردىن . لىكىن اصل بلغار تىلى بىزگە يوق . بىزنىڭ خلق، تىللىرىن باشقە مىسلمان توركلار ايله فاتشوب اوزگار تىكان كىي ، چواشلردە بورونقى تىلنى باشقە مجوسى قوملرگە فىنلرگە فاتشوب اوزگار تىكانلار (۱)

اداره جەھتتىن اول و قىندەغى بلغار مەملىكىتى بو كوندەگى گىرمانيا غە اوخشاغان بولغان : مەملىكىتى تورلى طرفلردە تورلى واق خانلار اداره ايتىكانلار .

مذكور واق خانلارنى ھىم ، عوموما ، مەملىكىتى اصل بلغار دىب يورتلە تورغان خلقلار (يەنى بىزنىڭ بابالرمز) دن صايلانغان بىر الوغ خان قاراغان . الوغ خان اوزى ايدىلنىڭ صول ياق يارىندەغى (ھازىرقى قىزىلدىن بوزىكىرى چاقىرم توبەن) بلغار شەھرىندە طورغان . بلغارلار دىن اسلامنى قبول ايتىكانگە قىدر . بلغارلارنىڭ دىن اسلامنى قبول ايتولرىنە قىدر اولغان حاللارى بىك آچق معلوم توگل .

Труды 2-го Археологического съезда (۱) بو ھىفدە .
въ С. Петер ургъ д. لىخاچوفنىڭ « بورونقى بلغار مەدەنىيىتىگە
ھىكىلى » اسىندەگى ائىزدىن (ص ۳-۴ ھىم) Н. Н. Ашмаринъ
Болгары и Чуваши دىگان رسالەسىدىن ومونىڭ كىي ائىر لار

ئۇلار ۱۹۰۰-يىلى
قارالسون .
www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە ، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىمىلار ئامبىرى

عرب عالمرىنىڭ حكاية ايتولر نچه ، بلغارلر دىن اسلامغه كرانگه قدر دىن جهنندن باشقه تورك قوملىرى ايله بر حكمده بولغانلر . عموماً تورك خاقلرنده بولغان عرفى فانولر ، بلغارلرده بيسگروك قاتى رعايه ايتوله تورغان بولغان . بلغارلر آراسنده زنا ، اوغرىلق ، جنابت كىبى اشلر بولماغان . خائىنلرنى اوترگانلر . زنا بولا قالسه ، اير هم خاتون نىندىگنه درجه ده گى كشىلر اولسه ده اولسونلر ، بر تورلى جزالانورلر ايدى : بو زانىلرنگ هر برىنگده آياق و قوللرندن دورت يرگه فاغلغان دورت قازىغه باغلارلر ايدىده باشلارندن آياقلرىنه قدر كىسوب طورارلر ايدى . و اعضالرىنگ هر بر كىسه كلرىنى آغاچ بوتاقلىرىنه آصارلر ايدى . اوغرىلرىنى اوتوره تورغان بولغانلر . بلغار خاتونلرى ايرلردن قاچماسلر ، ايرلر ايله برگه صوغه كرورلر هم ادب دائره سنده بولنورلر ايدى .

بلغارلرنگ دىن اسلامنى قبول ايتولرى . - يدنچى عصر ميلادىنىڭ باشنده عربستانده دىن اسلام ظهور ايتدى ؛ اهل اسلام بيك كوب يرلر ، مملكتلر فتح ايدوب اسلام دىناسىنى غربده اسپانىادن شرفده فطاي يرلرىنه قدر كىسكه يتىدى . علوم و معارف هم تجارت و عمران فوق العاده ترقى ايتدى . دىنانك كوب طرفلرىنه عرب سودا و تجارت و علم اهللىرى (بو جمله دن طبيلىرى) طارالدىلر . آلار باى و مدنيتلى بلغار مملكتينه بيك ايرته كىلوب يتدىلر .

دىن جهنندن اسلامغه ايڭ ياقن اولغان بلغارلرغه ، دىن اسلام هم اوزلرى كىبى اوڭ صاف كوڭللى ، صادق اولغان عربلر بيك اوخشادى . دىن اسلامنى بولاردن كورب اوگره نورگه باشلادىلر (هجرتىڭ اولگى عصرنده اوق) .

بلغار پادشاهی (خانی) آلماس سلکی اوغلی (۹۲۱ م ۳۰۹ هـ)، بغدادده شول وقت اسلام خلیفه سی اولغان مقتدر بالله غه ایلیچیلر بیروب اوزلرینه دین اسلامنی اوگره تور اوچون علمالر، مسجد و مدرسه لر، عرب اصولنجه بنالر، هم دشماندن صافلانمق اوچون شهر نیره سینه قلعه لر بنا ایتمک اوچون ماهر اوستالر صورادی و اوزی خلیفه گه اطاعت عرض ایتدی. خلیفه ایلیچیلرنی و یومشلیرنی ممنونیت ایله قبول ایتدی و بلغار غه بیهره ک اوچون ایلیچیلر هیئتیی و اوستالر حاضرله دی. سهسن الراسبی و بدر الحرمی اسمنده ایکی عالمنی بلغار غه بیهره چک کشیلرینه باش ایدوب واحمد بن فضلان اسمنده برسینی بولار غه کاتب (سیکریتار) ایدوب تعیین ایتدی و اوشبو کاتبگه کورگان و بلگانلرن یازا یوررگه بیوردی.

ایلیچیلر هیئتیی (۹۲۱ میلاد ایون ۲۱، ۳۰۹ هـ صفر ۱۱) بغداددن چغوب بخارا، خوارزم طرفندن (فوریدن) بلغار غه سفر ایتدیلر. بریل غه یاقن وقتلر اونکاروب بونلر بلغار یرینه کر دیلر. «بلغار» شهرینه یتەرگه بر کون و کیچک یول قالمش ایدی؛ بلغار خانی فولنده اولغان دورت پادشاه (کچوک خان لر) و بیوک پادشاهنک اوغللری، قرداشلری ایلیچی هیئتینی ایکمک طوز هم طاری ایله استقبال ایتدیلر. بلغار شهرینه اون بیش چاقرم قدر بر فالدغی صوک اولوغ خان آلماس سلکی اوغلی اوزی عسکری ایله استقبال اوچون چقدی. ایلیچیلرنی کورگاج آطندن نوشوب اوزلرینک بورونغی عادتیی بوینجه سجده ایتدی. یکنده طولی آلتون کمش

تورک و تاتار تاریخی

بلغارغە (۹۲۲، مای ۱۱، ۱۰۳۱۰ ۱۲ محرم دە) يتدىلر؛ پادشاھ بولارغە مخصوص قېۋەكيز اوى قوردردى. ايلچىلر ۱۵ نچى محرمگە قىدر اوشبو كيز اويلىردە قالدىلر. ۱۶ محرم پنجشنبه كون خان خىزىنىڭ اطراف، ولايت و شەرلردە كىچوك خانلىرى تمام كىلوب يتدىلر.

اوشبو كون بلغار خىلقىنىڭ ايك زور وايك مقدس بايراملرى وبلغار خانىنىڭ ايك مقدس ايك عزيز طوبى باشلاندى؛ خان ايلچىلرنى اوزىنىڭ مخصوص سرائىنە آلدى، ضيافت باشلاندى. ايلچىلر، مقتدر بالله خليفەنىڭ يەرگان ھىدىلر نى حاضىرلەب و خليفەنىڭ خانغە يەرگان بولەك آطينى خاس ايدىر ايلە ايدىرلەب خان خىزىلر نى تەقدىم ايتدىلر. خاننىڭ اوستىنە بولەك كىومنى و چالمانى و خانونىنە خىلمەت كىوردىلر. احمد بن فضلان خليفەنىڭ ھەم وزىرلر نىڭ مەكتوبلر نى چقاردى اوزون مەكتوبلر ايدى؛ خان خىزىلر نى آغىر گەۋدەلى ايسەدە آياق اوزرە باصوب طىكلادى. خاننىڭ وزىر و خانلىرى ايلچىلر اوستىنە آلتونلر چەچدىلر. پادشاھنىڭ خانونى ايلچىلر، علمالر حضورىندە اولور و ضيافت ايدىر ايدى.

ايلچىلر حضورىندە خان خىزىلر نى اوزىنىڭ مەجوسىلىك دە قوشلغان اسمىن بىغداد خليفەسىنىڭ اسمى اولغان جەفەر گە، آناسىنىڭ اسمىنى عبداللەغە ايلەندىردى. و خطبەلردە «اللھم اصلح عبدك جعفر ابن عبداللە امىر بلغار مولى امىر المؤمنىن» دىە ذىكر ايدلور اولدى. يعنى: بىوك ايلچى ھىتى حضورىندە زور بىرام ايدىب بلغارلر و خانلىرى رەسى صورتدە مىسلمان اولدىلر. (۱۰۳۱۰ ۱۶ محرم، ۹۲۲ م ۱۵ مای). بلغارلرنىڭ مەدىنى مەشىتلر نى - باشقە مەدىنى قوملردە كى كىك اوك بلغارلرنىڭ مەدىنى مەشىتلر نى، مەدىنىلر نى، اىگن چەچو، تورلى ھىر اشلىرىنىڭ، سودا و تىجارىتنىڭ بىك قونلى بولۇوندىن، آرا لىرىندە عالم

لرنىڭ، علم يورتلرىنىڭ كۆب بولۇۋىدىن، بىك باي تىركلىك ايتو لرى، شىرلەرنىدە آغاج و طاشلاردىن بنا ايتلىگان زور و ماتور يورتلر، مسجدلر، مدرسىلر، مغازىلر، كر و انسىرايلرنىڭ كۆب بولۇۋىدىن عبارتدر .

آلارنىڭ اول عالى مدينىتلەرن اثبات ايتوچى و بىزگە كورسەتوچى شاھىدلر: اول بورونقى بابالرمىزنىڭ بىزگە قالدۇرغان مەنىگولىك طاش عمارىتلرى و آلارنىڭ بو كوندە يىر آستىدىن چىقا طورغان تورلى قوراللىرى، زىبىنلىرى، قاپچىلر، سونىگولر، يىر آستىدىن سو بورونە تورغان (ۋاداپراۋود) طروبالىرى، آلتون كىمىش اېپىرلىرى، طاشلار و تىمىرلەردىن ياسالغان تورلى رسم و صورىتلر، اوستىلرىنە تورلى حكىمىتى سوزلر يازلغان آقچەلىرى، اوزلرىنىڭ بلغار تىلىدە ھىم عرب تىللىرىدە بىك اوستا ايتوب كۆب حكىمىتى سوزلر ايلە يازلغان قىر طاشلىرى و بولارغە اوخشاشلى ھىر تورلى مدينىت و عىمران اثرلىرى، و تورلى مەلىكىت محىرر و مۇرخلرنىڭ مىللا عرب و ايران تارىخ و جغرافىا علمالرنىڭ آلار حقىدە يازغان كۆب اثرلىرى . بلغارلر قاشىدە ايلگىن چە چو بىك مقدس براش ايتوب سانالغان . آلار ايدىل بوين ايلگىن خىزىنەسى صورىنە كىتىرگانلر . شىمالدەغى فىنلر اوزلرنىڭ بلغارغە كىتوردكلىرى قىمىتى تىرىللىرى اورالدىغى باشقىردلر فىنلر آلتون و كىمىشلىرى بىر اېرىنە بلغارلردىن ايلگىن آلورلر ايدى . بلغارلرنىڭ كورشىللىرى آچىقىدە قالغان و قىلاردە بلغارلر آلارغە آشلىق يىروب ھىلا كىتىدىن آلوب قالورلر ايدى .

بلغارلر آراسىدە صناعت فوق العادە ترقى ايتىكان بولغان . بىز طوقوغانلر، پوصتا و سوققانلر، صابون و شىم قوبىغانلر، تىرى و اعلى كوئىلر، اشلەگانلر، صاورلر بىخىشى سىختيانلر ياساغانلر،

ئەلەك كۆپىنچەسى

تورلى صوغش اسبابلىرى فوراللىر حاضرله گانلار. اول ايسكى وقتلرده، حاضرگى ياۋروپاي روسى ديدكمز يىلرده گى بارلاق صنعت، هنر، علم، تجارت همهسى بلغارلر قولنده غنه بولغان. بلغارلر آراسنده آلتون كمش ايله بيزنمك، آلتون استعمال ايتمك بىك كوب بولغانى اوچون بلغار شهربنى كورشى ملتلىرى «آلتون شهر» يا كه «آلتون تخت» ديب يورته تورغان بولغانلر.

بلغارلر سودا و تجارتده بىك بوغارى اورنلرنى اشغال ايتدىلر جنوب خاقلرى ايله شمال خاقلرى آراسنده تجارت بلغارلر قولندنقنه اوتە ايدى. حاضرگى بشوئىتسيا طرفلارندن كيله تورغان ماللر بلغار آشا هندگه، ايرانغه، اسلام مملكتينه اونلر ايدى. عرب آفچه لرى بلغار آشا باروب فىن و نارمانلر آراسنده استعمال اولونلر ايدى. فىن ميخلرى بغداد مغازينلارنده سانلا، روم (ۋيزانتية) ماللىرى بلغار آشا قضايفه اوزا ايدى. بلغار شهرنده روملرنىك اوزلرینه باشقه سودا يورتلرى (۱) بار ايدى. بخارا و خوارزم، خراسان طرفلرى ايله بلغارلر آراسنده اوزلكسز سودا كاروانلرى يوروب طورور ايدى (۲).

بلغارلرده معارف - بلغارلرنىك عربلرگه قاتشدفلىرى، دين اسلامغه كردكلرى صوكتنده علمده معارفده نق ترفى ايتولرى معلومدر. مسلمان بولدفلىرى صوكتنده باشقه تورك قوملىرى كى، استعمال ايتەرگه اوكلابلى هم دينى يازو بولدى. اوچون عرب يازووينى قبول ايتدىلر. بلغارلرده عربچه كوفى هم نسخ خطللىرى استعمال ايتلگان. عربلردن ايلگهرى بلغارلر اوزلرینه باشقه يازوغه مالك بولغانلرى، عمومى تورك قوملرنىك يازولرینی

(۱) روسچه كتابلرده Грическая палата ديه مشهوردر.

(۲) مروج الذهب، ابن الاثير تارىخى چيئنده جزء ۲ صحيفه ۱۱.

استعمال اينكانلرى بو كوناگه قدر معلوم بولمادى. احتمالكە آلارنىڭ عربلرگە قدر يازولرى بولغاندىر؛ بلغارلارنىڭ تارىخلىرىنە عائد بىك قىمتلى اثرلار بىرە تورغان «بىر» ئىلى ھمان بو حقدە بىر جوماردلىق ايتمەدى (۱).

بلغارلارنىڭ حقىقى ترقىلىرى، شرق توركلارنىڭ تىنچلانولرى، عربلر ايله فانشوب دىن اسلامغە كىرولرىدىن صوڭ بولغانلىقى معلومدىر. احتمالكە آلار عربلرگە قدر بىك اوستا سوداگرلرگە بولغانلردىر. دىن اسلامغە كىرگانگە قدر اوز باشلىرىنە تمام مىلى حالده ترقى ايتەرگە اولگورمەگانلردىر.

بلغارلر عربلر ايله بىك نىق فانشىدىلر. بىك باى وطىيىعت جەھتىدىن ماتور اولغان بو مەلىكتكە، اسسى صحرالر اچىندە طورا طورغان عربلر و آلارنىڭ عالملىرى سودا فلان فايغوسىدىن باشقە اوق بىك كىوب بولوب كىلە طورغان بولغانلر. بلغارلردە يورتلىر بنا ايتوچى (آرخىبىكتور) لر ھىم كىيم تىگوچىلر كىبى بعض صناعت اھلىلرى بىغداد عربلىرى بولغان (۲)، آلارنى علمگە، معارفكە اويرەتوچى خىلفەلر عربلر بولغانلر. اوشبو سىبىدىن بابالرىمىز بلغار توركلرى آراسىندە عرب تىلىنى يىخشى بلوچى كىشىلر كىوب بولغان. عرب مىدىنى، علومى ايله آشنا بولوب، عرب تىلىدە كىتابلر يازوچى عالملىر

(۱) بلغار بىرلرندىن، بو كوناگە قدر حقىقتلىرى معلوم بولماغان، بعض يازوغە اوخشاشلى اثرلر طابىلغان. نورلى صاونلر چىناپاتلرغە يازىلغان بو اثرلرنىڭ يازومى توگلى اىدىكى ھمان معلوم توگىل. بو حقدە — Труды IV Археологического Съезда въ Казани 1877 г. ۱-نگ اىچى جلىدندە. А. Лихачевъ. ۲-نگ مۇسلمان بولغاچ مۇسلمان كىملىرى نىكدرىگە عرب تىگوچىلىرى

ئەۋلاد كۆرۈنمىسى
خاھىش بولغان.

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بلغارلارده كوب بولغان. آندى عالمردن بعض برلرى اوشبولردر:

خواجه احمد (بر كتابى) البلغارى (۱) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
بلغارى (۱) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

خواجه حسن (۲) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
بن يوسف البلغارى (۲) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

بن محمود البلغارى (۳) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
بن محمود القزبى (۳) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

علم الدين سنجرى (۴) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
علم الدين سنجرى (۴) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

حدث يا كه (۵) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
حدث يا كه (۵) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

بلغارلر انى (۶) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
بلغارلر انى (۶) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

بوركلردن آلورگان (۷) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
بوركلردن آلورگان (۷) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

اللربنه دفت ايتلر بو (۸) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
اللربنه دفت ايتلر بو (۸) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

كونده بىك آن (۹) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
كونده بىك آن (۹) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

ررلر قير طاشلر (۱۰) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
ررلر قير طاشلر (۱۰) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

تارىخه عائد باغان بولغان (۱۱) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،
تارىخه عائد باغان بولغان (۱۱) (۵۵۰۰ هـ) (۷ يوز آخرنده)،

(۱) بو كشى بر كىبى ۷۶۶ هـ يازوب نام ايتكان، بو كشىنگ
قران اوبازنده قرمن دىگان اوللرغه منسوب بولووى
احتمال (مرجانى ص ۸۲ جلد ۱
(۲) مونك تصنيفلرندن بعضلرن ليخاچوف ذكر ايتنه.
(۳) مستفاد الاخبار جلد ۱ ص ۷۸ - ۹۳.
(۴) اد آفندى تارىخى جلد ۱ ص ۳۲۷ - ۳۲۸

The website of DG Competition has several highly accessible accounts of EU competition policy and information on recent cases; see <http://europa.eu.int/comm/competition/>

Baignemann E. (2002) *The Future of EU Competition Policy*, Centre for European Reform, London.
Download from www.ccer.org.uk/pdf/p299_competition_policy.pdf.
Mas-Colell J., M. Whinston and J.R. Green (1995) *Microeconomic Theory*, Oxford University Press, New York.
Niven, D., P. Seal and R. Nutall (1996) *Fighting for Minors*, CIPR, London.

حامد الاندلسى اسملىرىدە عرب جغرافىيا عالملىرى آنىڭ ايله اولطرداش اولوب بلغار تارىخىدە عائد معلومات آلغانلار. بعض بر بلغار علماسى بلغار شىهرىدىن ۷۰۰ چاقىرم فدىر شىمالغە باروب علم ھىيئىتىگە عائد تىجرىلەر يىصاب يورگانلار (۱).

بلغارلرنىڭ شىھەرلىرى. بلغارلرنىڭ اىڭ زور شىھەرلىرى پايتىختىلرى اولغان الوغ بلغار شىھىرى (حاضرگى خرابەسى اورىنىدە) در. موندن باشقە، شىھەر بلغارنىڭ ۴۰ چاقىرملار جنوب طرفىدە «سوار» دىگان شىھەرلىرى، بلغار شىھىرىنىڭ قارشىسىدە ايدىلىك حاضرگى سىمىر طرفىدە اشلى دىگان شىھەرلىرى، حاضرگى چىستاي فالاسىنە ياقىن بولار ھم ئوقوتىن اسمىدە شىھەرلىرى، حاضرگى لايش اويەزىدە «قىشان» اسمىدە، حاضرگى نىزىغار دىقە ياقىن ابراھىم دىگان شىھەرلىرى بولغان (۲). بولاردىن باشقە صبا كول، چالماتى، كىرمنچوك اسمىدە قالالىرى بولغان، بولارنىڭ قاي اورىندە بولغانلىرى بو كوندە معلوم توگل.

بلغارلر شىھەرلىرىنى طمش طرفىدىن تىرەن چوفر و آنىڭ اچىدىن بىوك قلغە (كرىپوست) ايله احاطە ايتىكانلار. تىرە ياقىندىغى چوفرنى صوايله طوترغانلار. اچىدەگى احاطە ايمان آغاچىدىن ياكە طاشدىن يىصالا تورغان بولغان.

بلغار خانلىرى. آلماس خان وفات ايتىدىكى صوگىدە اون اوچىنچى عصر باشلىرىدە يعنى چىنگىز عىسكىرى كىلگانىگە فدىر بلغارلرنىڭ اوشبو اسمىدە خانلىرى اولدى: احمد آلماس اوغلى، طالب احمد اوغلى، مؤمن احمد اوغلى، حىدىر، سىعبىد، باراج، ابراھىم، سىلېم، و چىنگىز عىسكىرى كىلگان وقتىدەغى الھام خان.

(۱) لىخاچوفدىن.

(۲) بوشىھەرلرنىڭ اورىنىدە كوسى روسلر اوطوروب بىتىكانلار.

www.evlaf.org

www.uyghurkitap.com

بلغارلارنىڭ كورشىلىرى. بلغارلارنىڭ شىمال طرفلار ئىدى. كورشىلىرى فېن قوملىرى، جنوب طرفلار ئىدى. برطاس اسىمىدە گى فېنار (۱)، خزرلر قىچاقلر، غرب طرفىدە اصلاۋيان قوملىرى.

بلغارلارنىڭ كورشىلىرى ايله مناسبتلىرى. بلغار توركلرى كورشىلىرى ايله طنچلىق و صلح ايله طورونى تله گانلر. آلاز اوزلرى باشقە توركلر كىبى اچ و طشلىرى ايله بهادر خلقلر بولسە لردە، (۲) خلقلرغە فلچ فوتى ايله غلبە ايتوگە قز قماسلر، بلكە اقتصادى غلبە لرايتەرگە طر شور لرايدى. «نېچكەدە بلغار خلقى صوغشچى خلق توگل ايدى. آلاز، كورشىلىرى برطاسلر، خزرلر، قىچاقلر، روسلر ايله صوغشدىلر، لىكن اوزلر ينىڭ تله ولىرى ايله توگل. نيك آلازنىڭ صوغشچى كورشىلىرى آلازنى اول ككويگە قويىمى بلكە مدافعه اوچون صوغشور غە مجبور ايتە ايدىلر. بلغارلر بعض وقت كورشىلر ينىڭ فالالرن اشغال ايتەلر ايدى، اما مال غنيمت آلمق نيتى ايله توگل، بلكە اوزلر ينى تىجارت اوچون مەم اولغان بر مركز، تىجار تلىرىنى ترقى ايتدرو اوچون بر يول حاصل ايتو اوچون اشغال ايتەلر ايدى. بو وقتدە آلاز شەرنى اوت ايله، خلقلرنى اوترو ايله آلمىلر، بلكە نېچكەدە بر صلح وامىنىك يولى ايله آلاز ايدى» (۳).

بلغارلر ايله اصلاۋيانلر. اصلاۋيانلر (روسلر) نورلى قوملر ايله قانشوب كوزلر ينىن آچا باشلاغاچدە بلغارلارنىڭ ايك طنچسز كورشىلىرى

(۱) برطاسلر بلغارلر قولدە بولغانلر. حاضرگى چىر مىشلر، آرلر، نىك بابالرى بولولرى ظن ايتلە.

(۲) بو حقدە ابو حامد الاندىلىسى هم ابن فضلاننىك بلغار بهادرلىرى حقدە غى حكايەلرى قارالسون. (مراد قندى تارىخى جلد ۱ ص ۲۶۹-۲۷۳)

(۳) تىوبىلر آراسىنە قويغان سوزلر ليخاچونىك ائىرنىن هم آشارىن جنابارىك «بلغارلر هم چواشلر» دىگان ائىرنىن آلدى. ص ۲۴.

و بىر نىچى خار جى دشمانلىرى (۱) صورتىن آلدېلر .
 اصلاۋيانلر آچلىق و محتاجلقغە توشدىلر ايسە بلغارلر طاماقلرن
 طويدورلر ايدى (۲). هېچ بر تورلى صنعتدن فلاندىن خبرلرى
 اولماغان اصلاۋيانلرغە صنائع اسلامبەنى هم اوزلر يىنك مصنوعاتلرن
 ايرىشدر و ب طور و رلر ايدى (۳). لىكن اصلاۋيانلر اوشبو نعمتلرنى
 تقدير ايدەچك و طاتولق ايله اوشبو بايلىق و صنائعدىن استىمادە ايدەچك
 اورندە كفران ايتەرلر، هېچ بر گوزەللك، نفىس نرسەلر توسىنى
 كورمەگان اصلاۋيانلر «بلغارلردن مال آلوب قايتامز» دېه ايللردن
 جبولشوب چغوب بلغارلرغە كېتەرلر، كچوك اول و شەرلر يىنى
 يىغما ايتەرلر، بىوك شەرلر يىنى اوتقە طوتارلر ايدى. اصلاۋيانلرنىك
 اوشبو اشلر يىنە بلغارلر بعض وقت جواب و بىرلر، قووب بىەر و رلر
 و كوب وقتدە نىك قالورلر ايدى. اوشبو حالدە اصلاۋيانلرنىك سودا
 و تجارت اهلى بلغار شەرلر يىنە كىلوب سودا ايتسەلر، بلغارلر
 بولارغە يىنە دوستلارچە معاملە ايتەرلر ايدى.

روسلارنىك اوچنچى كانزلىرى ايسگور رورىك اوغلى بلغارغە
 ايسكى مرتبە هجوم ايتدى (۹۱۲م ۹۲۹)؛ صوگفيسىندە كچوك اوللرنى
 يىغما ايدوب بلغارنىك اوزىنى ياندردى. (آلماس خان وقتلرى اولور).
 مؤمن خان وقتىندە يىنە روسلار بلغارغە هجوم ايتدىلر (۹۶۹).
 كاناز ۋلادىمىر مانوماخ قىچاق توركلرى ايله اتقاق ايدوب بلغارلرغە
 جوم ايتدى، غالب اولوب صلح ايدشوب قايتوب كېتىدى (۹۸۰).

(۱) م. پىنىگىن نىك «اوتىكاندە هم حاضر گى كوندە قزان» دېگان كىتابى ص ۱۰
 (۲) ۱۰۲۳ نىچى مە سوزدال كانزلىگىندە قاتى آچلىق بولدى، بلغار خانى
 سوزدال كانزى يىنە بوشلاى ۳۰ كىمە آشلىق بىەردى. مونىك كىبى حاللر كوب
 بولدى. (۳) بىكارامز بىن.

موندان سوڭ روسلارنىڭ بلغارلر ايله اوشبو يىللردە صوغشولرى
معلوماتى: ۹۸۵، ۹۹۴، ۹۹۷، ۱۱۲۰، ۱۱۵۴، (۱) ۱۱۶۴، ۱۱۷۱،
۱۱۷۲ (۲)، ۱۱۸۴، ۱۱۸۶، ۱۲۱۸ (۳).

بونىڭ اوستىنە دخى ايدل ۋولغە بويندە روس راز بوينىكلرى
ياتوب بلغار آوللرىنە ھجوم ايدرلر، ماللرن يىقىما ايدرلر، ايدل
ايله بلغارغە توشوب كېلە تورغان تجارت كويمەلرن باصارلر ايدى.
اوشبولارغە قارشى ۱۰۸۷ نچى يىل بلغارلر روسلارنىڭ مورم شھرن
باروب آلدىلر. ۱۱۰۷ نچى يىلدە سوزدال فالاسن چولغاب آلدىلر.
بلغار خانلىقى اون اوچنچى عصر ميلادىنىڭ اورتاسىنە يتر
آلدندىن اوزىنىڭ استقلالن يوغالدى. چىنگىز خاننىڭ عسكىرى بلغارغە
كېلدى. موندىن سوڭ بلغار خانى الھام خان بيوك تۈرك حكومتىنىڭ
بروالى، بلغار شھرى ومىلكىتى اول بيوك حىكەمتىڭ بر ولايتى
اولوب قالدى (۱۳۳۷ م، ۶۵۳ ھ).

بلغار اوزىنىڭ بايلىقى، خلقىنىڭ يىخشى طبيعتى، جوماردلىقى، خاتون
قىزلىرىنىڭ ماتورلىقى ايله بيك كوب عرب و ايران شاعرلىرى طرفدىن

- (۱) روس كىنازى آندىرى باغولبوسكى اوشبو صوغشۇدە بلغارلرغە
غلبە ايتدى. اوشبوگا بادكار ايدىب روسلر ۱ نچى آوغوستنى بىرام ايتلر.
- (۲) اوشبوسۇغۇلرىندە بلغارلر روسلارنى اوقا صوى بوينەندىر قوغدىلر.
- (۳) كىناز گيورگى كوب عسكىر ايله بلغارلرنىڭ ايشلى (ياكە آشلى)
اسمىدە شھرىنە كېلدى. شھر ايمەن آغاچىدىن قلغە ايله اوراتلىش ايدى.
شھرگە اوط صالدىلر؛ جىل كون ايدى شھر آز وقت اچىدە كوب
آدملر وماللىرى ايله بىلدى. روسلارنىڭ اوزلرىندە كلدن باشقە نرسە
قلمادى. مال آلىق نېتى ايله شھرگە كرگان روس عسكىرىدە ياندى.
بلغارلر روسلارغە ھجوم ايتدىلر، روسلار قاچىدىلر.

ماقتالغان وقتده (۱)، تورک شاعرلری طرفندن ده اوزینگ ملی مهابتی، شرافتی ایله ماقتالغان؛ بر تورک شاعری ایسکان :

شهر بلغاره کوگل شوپله اولبدن مشتاق
همه بلغار کورینور کوزمه بقین یراق
شهر بلغاره کوگل قیلما برابر اصلا
مصر وشام وبعنی شهر خراسان عراق
مکه طوافینه دیزر هر سنه حجاج نظام
مکه بلغاری هرآن طواف ایلمک ابدیرمراق
خضر اول وجهله سرکشته اولوب بلغاره
طشی ظلمت ابچی نورآب حیاتی یراق
دیبه بلغارکه اوسر خدا در الحق
نور تجلی ده بصابمیدر طوق اوزره طاق (۲).

قارا خطایلیر، میلادنگ ۱۲ نچی عصر باشلرنده تورکستانده یدلوتاشی اسمنده بر فهومان ظهور ایتوب آلتای طاغلری تیره سنده گی تورکلرنی تمام بر نقطه غه جیدی هم قارا خطایلیر دیب یورتله تورغان دولتی تاسیس ایتدی. شرق طرفنده غی قارا خطای تورکلرینه منسوب اولغان بو تورک عالم وادیب بر ذات ایدی. اول تورکستانغه کیلگانگه قدر چین (قطای) مملکتی اداره سی باشنده طور دی.

اصل تورکستانده غی تورکلر اسلام مملکتلرینه عسکر بولوب کینکان وقتلرده (۹ نچی عصر میلادی) حاضرگی

(۱) عرب وایران شاعرلرینگ شعرلرندن بعضلری مستفاد الاخبار جلد ۱، ص ۸، ۱۱، ۸۷؛ مراد افندی نارخی، جلد ۱، ص ۳۱۵، ۳۳۱-۳۳۲ ده درج ایتلگانلر.
ئەۆلاد (۲) بو شعری مراد افندیده جلد ۱، ص ۳۱۵.

مانجور يادە عومۇم تانار اسملىرى ايله آتالا تورغان توركلر فوتلەنلر ايدى. بو توركلر (تانارلر) نىڭ اچندن مشهورلرى توپا، قوموق، نيوجى، خطاي (Кидани) اسمندە گيلرى ايدى. بولارنىڭ توبلە برەك جبولغان اورنلرى «لياۋ» كولى تيرەسى بولغانغە كورە لياۋ تانارلرى ديدە آتالار، بولار بىك ايسكى زماندن بىرلى قطايفغە تورلى وقتندە تورلى اسمدە هجوم ايتدىلر. قتايلرغە ايمپىراطورلق ايتدىلر. بو كوندە گى قطاي ايمپىراطورى وادارە كشىلرى ينە شول مانجور تانارلر يدىر.

بولارنىڭ اچندن ۹ نىچى عصر دە قوت جىغانلرى، خطاي اسمندە گيلرى ايدى. بولارنىڭ يەلو (Влю) اسملى فامىلىدەن بولغان خانلرى ۹۰۵ نىچى ميلاديدەن باشلاپ شمالى قطاي مملكتىنى اوز قوللرنده نوندىلر. بىكىن آلارنىڭ پايتختى ايدى. بو خطايلر يارم كوچمە يارم مدنى حالده تركلك ايتدىلر، ايسگن ايسكىلر. اون برنچى عصر ميلادىنىڭ اورتالرنده آلار مملكتلرىنى آلئاي طاغلر ينە قدر كىكە يتدىلر. شرفى تور كستاننى آلدىلر. بولارنىڭ اوز تللر ينە مخصوص قطاي يازو ينە اوخشاشلى يازولرى بار ايدى.

اون برنچى عصرنىڭ آخرنده غى يەلو (خان) مملكتندە مكنبلر آچوب، تورلى علمى كىتابلر يازارغە بيوردى. اون ايسكنچى عصرنىڭ اولندە گى خان، يانسى، وقتندە بو توركلر تمام معناسى ايله مدنى بولغانلر ايدى. بو خاننىڭ يەلو—تاشى اسمندە گى، صوكتدن تور كستاندە مملكت توزوگان وزىرى، بىسكىندە «لین يا» اسمندە زور آقاده ميانى تاسيس ايتدى. تاشى زور بر سياسى، زور بر عالم ايدى يعنى بر قولىبە فلم ايسكنچى قولىبە قلىچ توتقان ذالردن ايدى.

فطاي مدينتى ترفى ايندرة طورغان بو توركلر مدينت آرفاسنده اوزلرينك عسكرلكلرن اوتقانلر ايدى.

عین شول وقتده مانجور يانك شمالندهغى نیوچى (۱) اسمنده گى تانارلر خطايلرغه فارسى فيام اينديلر. آغودا اسمنده گى باشقلرى قومانداسنده خطايلرغه غلبه ايتوب يانسى خاننى توتوب آلدیلر. آغودا اوزىنى ايمپراطور ايتوب اعلان ايتدى. يه لو تاشى بواشكه توزه آلامدى، اول توركستانغه آلتى طاعلرى طرفينه بر آز خطايلر ايله قزاق اولوب كيتدى (۱۱۲۵ م).

اول عسكرى ايله توركلرنك آلتى بالق، خطايلرنك «په لو» دبوله طورغان يرلرينه، يعنى حاضرگى كاشغر نك شمان طرفينه كيلوب يتدى. آندهغى باشسز تورك جمعيتلرى تاشىنى بيك خوش قبول ايتديلر. اول شول اورنلرده يعنى آلتى طاولرى تيره سنده تركلك ايتيه طورغان جمعيتلرنك باشقلرن (آغالرن) جبدى وتوركلر آراسنده «قورلتى» ديب آتالا تورغان فوق العاده جيولش ياصادى. تاشى قورلتايدى اوزينك نى اوچون بو آلتى طرفلرینه كيلگانن سويلدى. اول زور تورك عالمينك قورلتايدى سويله گان سوزلرن فطاي مؤرخلرى بو روشجه ايدى ديلر:

«بايالرم هر نورلى فداكارلىق ايتوب زور بر مملكت توزوديلر. ابكى يوزيل دوام ايتوب كيلگان بو حكومته توغز قاآن كبلدى. حاضر بز نك تبعه مز بولغان نيوچيلر بز دن باش تارتديلر، مملكتنى بوزديلر. شهرلر مئزنى جيمرلر، يانسى قاآننى توتقون ايتديلر. ايندى قولمدهغى حقمه تايانوب اول بدبخت دشمانلر مئزنى قوماق،

ئەولاد گۆزەپسز
 (۱) بولار Чжуръ - чжени دېدە يورتلەر.

آلاردىن حكومتىنى قايتارماق اوچون سزدن ياردىم سوراغە كېلىدۇ. آتامز اولغان فاآننى يافلاياچاڭغزغە، مەلكىنى ھالاكتىن قوتقاروغە طرشاچاڭغزغە شېھە ايتىمىم.»

تاشى نىڭ سوزىنى آغالر ايشندىلر؛ اول عسكر جىدى، لىكن جبولغان عسكر بر مەلكت خلقى ايله صوغشورلق قدر بر اقتدارغە مالك اولماغانغەمىدر، اول قطايفە سفرىنى كىچكردى. تورك ملتىنى چنلاب ترگزواوچون اولدخى زور راق كوچلر كىرەك ايكانچىلكىنى ملاحظە ايتدى. يەنە غرب طرفىنە راق كىتدى ھم توركستانغە (مركزگە) كىلوب «قرەخطاى» (۱) اسى ايله آتالغان بر خانلق تاسىس ايتدى. بىك تاراو بولغان تورك خلقلرنىدە بر نقتەغە بر قوت تىرەسىنە جبولوب زور بر شوكت حاصل ايتە آلاچاقلرىنى تاشى آكلى ايدى.

مەلكىنى كىكەيتو، تورك قوملرىنى جبوب شرق وغربدەگى باشسزلىقنىڭ اوچىنە چغواشرن اوزىدن صوڭقىلرغە قالدرب وفات ايتدى (۱۱۳۵ م).

اوغلى كورخان فرغانە، ماوراۋ النهرنى آلدى. كاشغر (اوبغور)، ايدى قوت (ابليك خان) لرىنى اوزىنە بوى سوندىردى. سىلجوق سىلطانى سىنجىرنى ماوراۋ النهردە غلبە ايتوب قاچردى (۱۱۴۱ م). كورخاندن صوڭ تاشى نىڭ بالالارندن آنىڭ سىياسىتىنى اشلى آلورلىق كىشىلر وجودگە كېلمەدى. بلىكە تاشى باشلاغان اول اش، آنىڭ نىسلىدىن بولماغان چىنگىز خانغە نصىب بولدى.

(۱) قرە خطاى، تورك تلىدە بەھادر، صوغشچى خطاى دېگان سوز.

قرە بەھادر معناسىدە .

چىنگىزنىڭ آلدىدىن غەنە تور كىستانىدە زھۇر ايتكان بو سىياسى
 واقىعە بىك مەھم اورنىنى طوبادىر. يعنى توركلر اوزلرىنە چىنگىز كىبى
 زور بىر «ابلى خان» غە احتىياجى سىزەلەر، آكلىلەر ايدى (۱).
 چىنگىز زھۇرى آلدىدىن مەركىزىدە كى توركلەر،
 ماغوللەر - مانغولىيەدە كى هم شىرفىدە كى نىوچىلەردىن غەربىدە كى
 قارا خىتايلەر غە قىدر اولغان بىرلەردە كى مانغول هم تورك - تاتار
 جەمئىيەتلىرى چىنگىزنىڭ زھۇرى آلدىدىن تمام اوز باشلىرىنە غەنە قالىغانلار
 ايدى. ھيونغىنو و آندىن سوڭقى تورك قانلىرى تصىرفىدە و سوڭىدىن
 قىتايدە غى خىتايلەر تصىرفىدە طورا طورغان مانغولىيە (ماغولستان)
 ۱۲ نچى عصرنىڭ باشىدە خىتايلەر طارالقاج نىوچىلەر قولىنىە ئىنقلاب
 كىرمەدى. غەربىدە كى قىچاقلارنىڭ، جەنۇبىدە كى اويغۇرلارنىڭ بولاردە
 قايغۇلىرى بولمادى. قارا خىتاى دۆلىتى باشىنە تاشىدىن سوڭ ىنە بىر
 اقتىدارلى كىشى چىقا آلمادى. اول وقت ماغولستانىدە هم بايقال كولىنىڭ
 جەنۇب شىرقى، جەنۇب غەربىسى آراسىدە، اوشبو اسملەردە قىبىلەلەر
 تىركلىك ايتەلەر ايدى: قىرايت، جىلاير، سىلجوق، قونقورأت، بوربان،
 اورمانقوت، اوبرات نايدوشىت (تايجوت)، تاتارلەر، مەركىت، نايمان،
 بارلاس، آرات، بارىن، و اق اوبىماقلىرى ايلە اورخون يىلغىسى ايلە

(۱) روس عالملىرى قىرە خىتايلەرنى كىداني دىيىپ آتەلەر. بو قىرە
 خىتايلەر خىتدە، مشھۇر عالملىرىدىن В. П. Васильевъ نىڭ
 Восточного Отд: Имп. Рус. Арх. общества
 ۱۸۵۷ نچى يىلى ۴ نچى جىلدىدە. Исторія и древности восточной
 части Средней Азии دىيىپ يازغان رسالەسىدىن هم نەچچە عاصمىنىڭ
 تورك تارىخىدە ۵۴۵ - ۵۵۱ صحىفەلەردىن. Ленъ Кагенъ نىڭ كىتابىدە
 Завоевание Сѣвернаго Китая Манчжурами دىيىپ ماقالىسىدىن
 كىداني ماقالىسىدىن فائىدەلەندى.

سېلىنغ يىلغەسى آراسىندە تىركلىك ايتىمىدە بولغان ماغوللار. بولارنىڭ آراسىندە اىك مەھلىرى ماغوللار ايله فرايت، نايمان، قارلوق توركلرى ايدى.

قۇداي مەلىكىنى، قۇداي توركلرى كىلمەسدىن ايلگەرى گنە بولغان اختلال سېىندىن شىمالى و جنوبى اسمى ايله اىكى قىسگە بولنگان ايدى (۹۰۸ نچى يىل مىلادى). صارى صو يىلغەسىنىڭ جنوبىدە بولغان قىسمنى سونىغ اسمىدە مىلى قۇداي ايمپىراطورلىقى، شىمال قىسمىنى اول قۇداي توركلرى، صوگىندىن نىوچى (جورجن) لىر ادارە ايتە ايدىلر. قۇداي توركلرى مەدىنىدە علمدە يوغارى اورنغە مەدىلر، لىكن اوزلىرىنىڭ توركلەكلرن مەلىتلرن هېچ اوتتمەسەدىلر. بولارنىڭ يەلۇناشلىرى تمام مىلى حكىم و آ كادىمىك، مىلى سىياسى (دىپلومات) ايدى. اوشونىڭ اوچون قۇداي حدودىنە ياقىن بولغان تورك جەمەتلىرى خوش كوگىل ايله بولارغە اطاعت ايتەلر ايدى. تىختى غەصب ايتىكان، حرمتلى قاآن تەن - سونى اسىر ايتىكان نىوچىلر اوزلىرىنى ايسون غورون (آلتون اوردى) اسمى ايله آتىلر ايدى. توركلر، ماغوللار بولارنى خائىن مەلت، جانى ايدىب بەلەر ايدى. آلاىغە اطاعت ايتەرگە خورلانلار، نىوچىلرنى (تمام يەلۇناشى اوگرەتسكانچە) اوزلىرىنىڭ ايك بىر نچى دشمانلىرى دىب بەلەر ايدى. نىوچىلرنىڭ قىسى بولغان سونىغ ايمپىراطورلىقنىڭ مقصودىدە شول ايدى. اول ماغولستاندە، توركلر آراسىندە يىكىن حكومتىنە دشمان، اوزىنە دوست بولغان حكومتنىڭ، قونلى جەمەتلىرىنىڭ بولۇون تلى ايدى. اول ماغوللارنىڭ، تورك جەمەتلىرىنىڭ باشلىقلىرىدىن مەتبرىك لىرىنە آقچەلر آلتونلر صرف ايتۇندە طورمادى. شىمالى قۇداي «آسىن غورون» اوچون بو ماغول و تورك قىبىلەلرنىڭ

بر ير گه جيولووى با كه اتفاق ايله طورولرى قورنچلى ايدى. شونك اوچونده اول آلارنك آراسينه نزاع سالوب بر برسى ايله دشمانلاشدروب طورورغه طرشا ايدى. شول وقت ماغول قىيله لرنيك باشلى بولغان يسوكاى بهادر ايله كرايتلرنك باشلى طوغرول خان نيوچيلرنك بوسياستينه آشنا ايدىلر. اوز آرا اتفاق ايتىدىلر، فان بالاشوب قرداش بولشدىلر .

يسوكاى تورك - ماغوللرنى برلەشدررگه نلى ايدى. اول ۱۱۶۲ نچى ميلاديدە، اوزينه فوشو قىسى ايله شرفده گى كورشيلرى تاتار قىيله لرينه هجوم ايتدى؛ تيموچين هم كوربو كو ديگان خانلرن طونساق (اسير) ايتدى. آنك شوكت ايله آنون بلغەسى بوينده دىليكون بولداقغه (۱) قايتووينه خاتونى اولون اكه دن بر اوغل دىناغه كىلگان ايدى. (كىله چكده چنگز بولاچق) بو بالاسىنى اول، سىر بولغان خاننك اسى ايله تيموچين (۲) فوشدى. ماغول - توركلرنى بر يرگه جيوغه اوزينك اقتدارى، عمرى وفا ايتمه سه، احتمالكه، بو بالاسينك وقتنده بر اش بولوون اول اويلاغاندر؛ اول آنى بخشى تربيه ايتەرگه طرشدى. آزالاب آزالاب قىيله لرني بر يرگه جيوغه دوام ايتدى.

(۱) آنون بلغەسى بو كونده، آنون Ононъ دىب، دىليكون بولداق ينه شولوق اسم ايله يورتلەر . بو ارون اكه آرالدين يدى چاقرم بوغارى آنون بوينده، هم كاچويف ديگان بوستدن ۳ چاقرم اورنده. در. شولاي ايتوب چنگزنگ قاي اورنده. طوغاى بيك آچق يىلگىلى. Генри Говартъ ۳ ص

ئەۋلاد (۲) تيموچين ايسكى تورك نلندە چن تيمر، قاتى تيمر معناسندە. Генри Говартъ ۳ ص دن .

چىنگىز آلدىندىن عموما توركلەر - چىنگىز زھور
 ايتىكانچى توركلەر ھەر طرفدە اوزلرىنىڭ باش باشتاقلقدىن
 طويغانلىقلارنى، بىرايلى قاآنگە احتىاجلارنى تامام آڭلاغانلار ايدى (۱).
 توركلرنىڭ غرىبىدە گى بلغارلارنى، جنوبىدە گى سلجوق، خوار-
 زمشاهلارنى (احتمالسىكە) اوزلرىنىڭ مستقل بولوب فالولارنى ئىلىلار ايدى،
 (احتمالسىكە) قاآنگە محتاجسىمىلار ايدى. مەزكۇر گى جىمىئىلەردە،
 اويغۇرلاردا، شەرقىدە گى تانارلاردا دىن آيرىمالرىنى نىگە قارامى احتىاجنى
 آڭلايدىلەر. يەلۇ تاشىنىڭ، قارىت تورك حكىمىنىڭ، ايمىل بىلغەسى
 بويىدە سويلەگان سوزلرىنى توركلرنىڭ مىسلمانلىرىدە، بوددىلەرىدە
 ھەمىسەدە چىن كوئىل ايلە باش ايدىلەر (۲). ايلى قاغان بولاچق كشى
 اوچون ھەر جەھت اوڭايلانگان ايدى. اول زھور ايتىكانچى
 ھىندىستانلارغە، عجمىستانلارغە توركلرنىڭ طولوب طورووى، آنىڭ تون
 آسىيانى قاپلاب آلووى اوچون زور حاضرىك ايدى (۳).

(۱) و (۲) و (۳) لئون قاهون، ص ۳۰ - ۳۲.

III

چىنگىز خان - بىوك تورك حكومتى

(اېلى قاآنلىق نختى ماغوللار قولنده)

تىموجىن نىڭ باش وقتى - آناسى اولون اُكە - تىموجىن آفرىلاب قىيلەلرنى اوزىنە جىدى - جاموقا چىن - طوغرول خان - فطايلىر ايله مناسىتى - توركىستاننى آلدى - فطابىنى فتح ايتىدى - اسلام مەلىكىلەرنە كېلىدى - عىسكىرى ئىرتىباتى - اوزىنىڭ شىخىتى - مەلىكىنى ادارەسى - سوڭندان اوغلى اوڭداى - كىبوك - مىنگو - بىتون آسيانى ادارە ايتى - قوبىلاى - مەلىكىنىڭ طارالووى - ماغوللارنىڭ تورك تىلى وادىياتىنە تائىرى.

تىموجىن نىڭ ياش وقتى - آناسى اولون اُكە - چىنگىز خان بولماق، تىموجىننىڭ آناسى يسوكاى بەھادر، تىموجىندىن باشقا يەنە دورت كىچىكە اوغلى قالدروب وفات ايتىدى (۱۱۷۵ م). بو وار ئلارنىڭ اېك اُلوغىسى بولغان تىموجىن آناسى اولگانده ۱۳ كىنە ياشىنە ايدى. يسوكاىنىڭ قوتى آرقاسىندە جىولغان ماغول و نانار - تورك قىيلەلەرنىڭ باشلىقلىرى اوزلەرنىڭ رەئىسلىرىنىڭ جىنازە سىنە كېلىگانلار ايدى. خانلەرنى كومگاچدە، شول اورىندە اوق كىچىكە خانغە آند ايتىمە چىكلەرنى، اوز باشلەرنە قالاچاقلىرىنى اعلان ايتىدىلەر. تابدوشت قىيلەلىنىڭ باشلىقى تورقوتانىڭ اېسەشلىرىندىن بىرسى تىموجىننىڭ: « قاي وفىدە بىك تىرەن قوبولردە فورىلەر، بىك قاتى ناشلردە قاي وقت يارلار. ايتىدى بىز سىڭا نى اوچون مويون ايوۇب تۇرورمىن؟ » دىدى.

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

تېموجىن نىڭ ئاناسى اولون اۇكە اوشبو خالدىن بىك ائىرلەندى .
يسوگاينىڭ ھىم تېموجىن نىڭ اصل قىبىلەسى بولغان بۇرچىگىن قىبىلەسىدىن
عسكەر جىدىدە، قولىنە يسوگاينىڭ «طو» يىنى آلۇب آتقىقە منۇب ،
باش تارتقان قىبىلەرگە فارشى صوغشقى كىتىدى . اول ھىمان يۇفتاۋ (ماتم)
كىيىندە ايدى . اولون اۇكە نىڭ بۇ اشدن بعض بىر قىبىلە باشلىقلىرى ائىرلەندىلەر ،
فايتۇب تېموجىننىڭ ھىم اولون اۇكە گە بىمىن ايتدىلەر . لىكىن تايىدۇشتىدىگان
كېيى بعض قىبىلەر فايتمايدىلەر . قوت كۇبەيتۇ اوچۇن باشقىقە قىبىلەلرنى
قۇتۇرتىدىلەر .

تېموجىننىڭ ، ئاناسىنىڭ شۇ كىتىنى فايتارۇب آلۇر اوچۇن ،
كۇب مىشقىلەر ، مىشقىلەر چىگىرگە تۇغۇرى كىلدى . اول آزلاب
آزلاب نۇركلۇرۇناغۇللارنىڭ تۇرلى قىبىلەلەرنىڭ گى آق سۇبەك (دۇۋوران) -
لرېنى اوزىنە جىدى . آلار تېموجىندە فۇق العادە بىر اقمىدار
بارلىقىنى كۇرۇب آنى يۇغۇرى كۇنەرگە طۇرشىدىلەر . مەتبىر تۇرۇلەر
تېموجىن تېرەسىنە جىولغاچ ، ايدى آنىڭ تۇقتاۋسىز غلبە ايتۇب
تۇراچاغىدە كىشىلەر شېھە ايتىمى باشلايدىلەر .

لىكىدە تېموجىن ايلە بىرگە اويناب بىرگە اوسكان ھىم آنىڭ ايلە
اوزلىرى آراسىندە آيرىما تاپا آلماي طۇرغان خان زادەلەر آراسىندە
تېموجىننى بىك نىق كۇنلەگان كىشىدە بار ايدى . اولدە جۇبىرات
(جاجرات) قىبىلەسىنىڭ باشلىقى اولغان جامۇفە چىچىن (۱) اولدى . جامۇفە

(۱) چىچىن حاضردە باشقۇردۇرە سىسن . قۇراقلۇدە شىشەن دىب بۇرتۇلە
اول نىمام تۇرك خلىقىنىڭ طىبىئىيەتتە مۇطابق بولغان اسم . اول ، عقللى سۇزدە
اشدە اۇنىكىن غىيار مەنالىرىنى جىيا . آنىڭ تەمام مەناسىنى آڭلاتقان مۇرادىنى
باشقىقە تىللردە بولماسە عەجب تۇگىل .

تېموجىن نىڭ نسل قىرداشى ايدى، مونىڭ يانېنە ھەم قان قىرداشى ايدى؛ قان يالاشقان مەنگۈلۈك دوست بولوشقانلار ايدى. لىكىن جاموفاننىڭ چىكىدىن آشقان كۈنچىلىگىنە، آندايچىك مانىع اولمادى، اول نىچكىدە تېموجىندىن باش ئارتۇرغە بىرىول ئابا ئالمى غنە تورا ايدى، اولدە ئابىلدى.

تېموجىن ھامبەسى آستىدە غى جىلاير قىبىلە سىندىن جوجى دېگان كىشى، جاموفاننىڭ ئاغوشار اسىندە گى قىرداشىن اوتىردى. جاموفا چىچىن اوشبونى سىبب ايتوب (۱) تېموجىندىن مەنگۈگە آيرلدى و ەمرلك دىشان اولدى. تېموجىن نىڭ دىشانى اولغان ئايدوشىت (ئايچوت) قىبىلەسى ابلە ائىفاق ايتىدى. ەمر بو يىنچە تېموجىنىگە كىرى كىلورگە، آنى آلفە چقارماستە اجتھاد ايتەرگە بولدىلر. تېموجىن نىڭ ياردەمچىلرى اورلوقلرى (۲) بىلر، تورەلر، آق سويە كلر ايدى؛ جاموفا اوزىنىڭ تېرەسىنە قارا خلق (دىماقرا تىيا) نى جىدى. تېموجىن تېرەسىنە جىبولغان تورەلر تمام قوت ئابىسەلر، قارا خلققە كۈن كۈرسە تىمىە چىكلرن جاموفا سويىلەب خلققە ئاثير ايتىدى (۳)؛ اوزاق زىمان دوام ايتە

(۱) Генри Говартъ نىڭ «چىنگىز خان» اسى ابلە بازغان ائىرى.
(۲) اورلق (Орлукъ) لىر تېموجىن نىڭ ياردەمچى تورەلرى، قوماندانلرىدىر. بولار باشدە طوغز ايدىلر؛ حاسار، بىلگۈنەنى، چادىشىكىن، اونسوگىن، صوبوناي بولار جىملە سىندىلر. صوگىندىن بو اورلقلر اچىندە مىسلان اورلقلردە بولا: جىغىر و ھىسن اسىندە گىلر كىبى.

(۳) В. Бартольдъ نىڭ З. В. О. И. Р. А. О. مجموعه سىنىڭ ۱۰ نچى جلدىدە. Образование имперіи Чингисъ Хана دېگان

ئىشلىتىش ۱۲

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

طورغان صوغشلىرىنى كىرىشى. اوزىنىڭ قان قىرادىشىنىڭ اوزىنى
دشمان بولۇۋى تىمۇچىنگە بىك آغىر تولىدى.

تىمۇچىن قىبىلەر ايله بىك قىيۇن صوغىشىدى. نىھايىت نايىدوشىت
(نايجوت) ايله بولغان زور صوغىشىدى تىمۇچىن تورقوتى قولىنى اسىر
توشىدى، تورقوتى قولىدىن بىك تىز بوغاندى. اول اوزىنى قوراي آلۇب،
صوتوبىنى توشكان ايدى، قوشىدىن طن آلۇب توردى.
دشمانلىرى ازلۇب يورگاندى بو قىرمان اوزىنىڭ زور اوستالىقى،
عقلى آرقاسىدى قوتولىدى.

نايدوشىت تورلردىن بىسى تىمۇچىنگە يالغان اطاعت عرض
ايدى. بو نايىدوشىت بىلىرى تىمۇچىنى تىررگە تىلىر ايدى؛ تور
اوزى تىمۇچىن آلدندى گناھلى صاناب عفو اوتىدى. زور مجلس
ياصاب شوندى تىمۇچىنى قوناققا چاقىردى. اول تىرەنىڭ اچىنى
تىرەن چوقۇر قازىقان ايدىدى كىز ايله يابۇب قوبىان ايدى؛
تىمۇچىن شوندى توشەچك ايدىدى اوتىرلەچك ايدى. تىمۇچىن
مجلسكە باردى لىكىن آلدانمادى؛ احتىياى ايدى، اورلوقلىرى
ايله بىرگە بو بلادىن يىنى بىك چاقى قوتولىدى.

تىمۇچىن نىچكىدە اوزىنىڭ تىرە ياغىدى غىرمتىھى دشمانلىرى،
كوزە آلەى طورغان كىشىلەر بارلىغى بىك نىق بلىدى. لىكىن بولار
آنكى ھىمىنى ضرر ايتىمەدىلەر. قونقورلار، آرىلوت دىگان كىيى
زور جمعىتىلەر تىمۇچىن قولىنى كىردىلەر. بعض قىبىلەر تىمۇچىننى
تازوغاچ اوزلىرى كىلۇب اطاعت ايتە باشلادىلەر.

تېمۇچىن ايندى ۲۵ ياشلار يەنىدى. اول بو ياشىنە يتكانچى بىك زور محنتلار، كۈب قىونلقلر كوردى. اول دىنانك آچىسندە طائىلسندە طائودى. آنك اوشبو حالى آكا دنيا ايله نىچك معامله ايتەرگە اوپىرنىدى. اول بو حاللرى آرقاسندە اوزىنك فوق العادە بهادرلىق واقىدارندە تىمرن ايتدى، نقلاندى. اول ايندى بعض بر غلبه لار ايله آلداناچق، بعض بر بىكلولر ايله گنە امبىدسزلنەچك كىشى توگل ايدى.

تېمۇچىن قاغان بولدى - غلبه لار. تېمۇچىنگە ۲۷ ياش بولغان ايدى؛ آرلاتلر آكا كىرولېن يالانندە قاغانلىق عرض ايتدىلر، تېمۇچىن قبول ايتدى (۱۱۸۹). قاغانغە توگل، اېلى قاغان، بلكە چىنگىز بولاچاغىنە اشانغان تېمۇچىن، تايدوش (تايچوت)، جويرات قىيلەلرېنك اول حالده دوام ايتولرېنە نهايت پىرورگە تلەدى. زور قوت ايله بو قوملرگە صوغش ايتوب اونون يلقەسىنك غرىبندەگى اينغودا يلقەسىنك بالجونى بوداك دىگان اېرماغندە تايدوشلرنى تارمار ايتدى، تېمۇچىن نك اول كونگە قدر ايك زور غلبەسى شول بولدى. تايدوشلر ايله برگە بولغان جاموفا چىچن قاچوب كىتەرگە مجبور بولدى.

بىك، نوزم صبرلى تېمۇچىن ۱۱۸۹ دن ۱۱۹۳ گە قدر يا قورال قوتى يا كە صلح ايله يا كە فدائى بوللرى ايله بايقالنىك هر اىكى جانبندە او طورغان تۈرك، ماغول قىيلەلرېنى اوزىنك قولېنە كرتدى، قوتېنى نغندى. آكا تاغىن اوزىنك ايلكىگى دشمانلرى بولغان ماركىت (نونغوس) لار ايله اوزاق صوغشورغە

توغرى كېلىدى. آلاز اوزلرينىڭ تېرەلرېنە تايدوشلارنىڭ ھىم
آلازدن باشقە بەئىز قېلەلرنىڭ تېمۇچېن گە بېك فارشى قالدۇلرن
جېغانلر ايدى.

تېمۇچېن ايلە طوغرول خان ھىم نېوچېلر - بېسوكاى،
اولر آلدندىن اوزىنىڭ باش كىنە بالالرىنىڭ كېلەچىگىن تامين ايتو قايغوسى
ايلە، اوزىنىڭ قان قرداشى طوغرول خان دىن، اوزى اولگاننىڭ سوڭىدە
بالالارن قاراون اوتىگان ايدى. تېمۇچېن ايندى قاغان بولدى، آنىڭ
شول كوئىنە كېلوب بىوينە قدر طوغرول اوزىنىڭ وظيفە سىن اوتەب
ھىروقت تېمۇچېن گە ياردىم ايتشوب كېلىدى. تۈرك - ماغول قېلەلرىنى
جېوب ايلې قاغان بولورغە اول اوزى طرشمادى، (احتمال كە)
آكا اوزىدە زور استعداد طابمادى. بو اشنى اول استعدادى بېك
مكىل بولوب كورلىگان تېمۇچېنگە طابشردى. تېمۇچېننىڭ
كوتەرلويىنە ياردىم ايتدى.

تېمۇچېننىڭ قۇتى آرنىقى، ماغول - تۈرك جىمىتلىرى بىتونسى ايلە آنىڭ
قولىنە جېولمىق اوچون نېوچېلردىن، آلارنىڭ ماغول ھىم تۈرك جىمىتلىرى
آراسىنە سالوب طورا طورغان قوتقىلردىن امىن بولمىق حاجت
ايدى. نېوچېلرگە باروب بەرلورلىك قۇت ئلى ھىمان تېمۇچېنلر قولىنە
جېولماغان ايدى. طوغرول خان دىن، عقللى تېمۇچېندە مونىڭ اوچون
نېوچېلر ايلە، كوچ و قوتنى تمام جېغانغە قدر، دوست بولشوب
طورورغە كېرەك ايسكانن بلەلر ايدى.

عېن شونى كوتوبىككە طورغان وقتىدە (۱۱۹۴م) موچېن سولتو
اسمىدە بر تاتار قوماندانى نېوچېلر خلاقىنە قىتتە چىغارغان ايدى. طوغرول

ايلى تېمۇچىن تېز ۋەقت اچىندە بو قوماندانغە قارشى چىقوب
 عسكىرىنى تاراتدىلر. آيسين غورون (آلتون اوردادا) حكومتى مونىڭ
 اوچون طوغرول ايله تېمۇچىننى اوزىنىڭ ايكى ياقىن قرداشلىرى
 ايتوب سانادى. ايمپىراتور چانغ (۱) (نيوچى) طوغرولغە ۋانغ
 (كارول)، (۲) آنىڭ قرداشى ياش تېمۇچىن گە داى مېنىگ يەنى (حكيم)
 عنوانلىرىنى بېردى.

شولاي ايتوب تېمۇچىن اوزى اوچون اوڭايسىز بولغان چورچى
 يەنى نيوچى (آيسين غورون) (۳) حكومتىندە امين بولدى. تېمۇچىن
 قىيىلەرنى ھم تورلى واق خانلىقلارنى قىلچ قۇتتى ايله آلورغە توڭل، بلكە صلح
 قوتى ايله جبارغە طرشا ايدى. لىكن دشمانلر، جامو قالر ھم تورلى
 جمعيتلرنىڭ قىلچى بولوچىقلرى آنى قىلچقە ياباشورغە مجبور
 ايتە ايدى.

اول حاضر ايندى بوتيرەنك ايكى قوتلى خانلىقلرى ايله تىك بولدى،
 لىكن ھمە قوتلى خانلردن اوستون بولغانى يوق. آرغون بلغەسى
 بويندەغى كىلى توركلرى ايله صوغشىدى؛ صوغش موقىتلى چىقمادى.
 صوغش مېدانىدە آنىڭ آرقاسىنە قادالغان اون ايكى اوفنىڭ تائىرى
 (۱) بونيوچىلر قىلچى ايمپىراتورى بولغاچ تمام قىلچىلار ايدى.

چانغ قىلچىلار.
 (۲) موندن صوگ طوغرول خان ۋانغ خان ياكە توركچەگە
 ايلەندىرلوب اوڭ خان دىب بورتلە.

(۳) نيوچىلرى نيوچى دىب آناوچىلر اىلچىلر ايدى. توركلر آلارنى
 چورچى ياكە چورچى دىب آتيلر. نيوچىلردە اوزلرىنى آيسين يەنى آلتون
 دىب بورتە ايدىلر.

ئەۋەد گۈرۈپچىسى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىلار ئامبىرى

آستنده هوشسز بولوب آندن یغلدی. صوبوتای کبی اورلوقلربنک
غیرنی ایله سلامت فوتولدی.

جاموفا چچن اوزینک بار فوتی ایله تیموچینگه آباق چالورغه
طرشونده دوام ایته؛ ئلی مرکیت، ئلی نایمان، بوربان کبی خلقلرنی
فونورتوب تیموچینگه قارشى صوغشدر، جاموفانک فوتورتوی
آرقاسنده صوغشقه کرشکان تورلی قبیللر تیموچین قولینه کروپ
آنک فوتن آرتدرا بارالر ایدی.

آلئای تیرهسنده گئی بوربان، فونفورات، فاتاکین، سلجوق
دیگان اسنده گئی زور جمعیتلر جاموفانی یعنی خلق اوچون
طرشوچی (دیماقرات) نی اوزلرینه گورخان اعلان ایتدیلر.
تیموچین ایله صوغش باشلادیلر. تیموچین غلبه ایتدی، جاموفا یه
فاچدی. بوقبیللرینه تیموچین نکی بولدیلر.

تیموچین ایله طوغرول خان آراسنده غئی واقعه -
۱۲۰۲نچی یلده تیموچین خلافینه قیام اینکان بعض قبیللر ایله
صوغشقان وقتده، تیموچین ایله طوغرول (وانغ یا که اولک خان)
اوزلرینک آراسنده غئی اتقاقی، فان فرداشلگی اوستینه دخی نسل
فرداشلگی فوشوب نغفورغه بولدیلر: تیموچیننک زور اوغلی
جوجی اولک خاننک قزی جاور بیکه نی آلورغه: تیموچیننک قزی
کودشین بیکه، اولک خان اوغلی سینگوننک اوغلی فوش بوکوگه
بارورغه بولدی. لکن اوشبو اش ایله ایکی آراغه شیطان کردی:

جاموفا چچن، اولک خان اوغلی سینگونغه: «تیموچین سزینک
ایله اشن اوزورگه، سزنی بتوروب ایکی مملکتنی بر ایتەرگه ئلی.
بو حقد نایمانلر ایله کبکاشه» ديه يالغان خبر ایرشدردی. سینگون

مۇنى چنلابراق قاراغان و قىتىدە بواش آكا و انىمىدە شۇلاى كىبى كورنىدى. آناسى اوڭ (طوغرول) خانىغە اول مۇنى سوبىلەدى. اول بىك آچولاندى. لىكن «آندا» بىنى آند ايجشكانىز بىت دىب قويدى. سىنگون نڭ بولاى فالدىراسى كىلمەدى.

تىموجىن اشنى تدارك ايتەرگە، حقيقتى آكلاتورغە موفىق اولمادى. عافىت اش صوغشقه باروب تىرەلدى. «قولون» كولىنە ياقن «قولون بىرگات» دىگان اورىندە اىكى عىسكر يولقۇدىلر. تىموجىن عىسكرى غلبە ايتە ايدى. سىنگون مجروح توشدى. طوغرول (اوڭ) خان بو حالىنى كورگاج «آندا» نى اوزدى، بار قوتىنى جىدىدە تىموجىن نڭ هم آنڭ طوغمەسى جوجى حاسسارنڭ ايلىنە هجوم ايتوب كردى هم حاسسارنڭ عائىلەسن اسىر آلدى. تىموجىن بىك طار حالگە كىلدى. اشنڭ اىڭ نچكە اورىندىن توتوب آلقان قارت طوغرول نڭ آلدىندە مغلوب بولوب بوشاق و صحرالارغە قاچوب كىتەرگە مجبور بولدى. بو حرمىلى تارتىڭ اشىدىن كىوب ماغللر اترلەنگانلردى، كە كىوب عىسكر تىموجىندىن آيرىلدىلر. آنڭ قارا كولىنە فدرگنە دوست بولوب يورگان كىشىلرى كىتىدىلر. تىموجىن ياندى نى بارى بىك آز عىسكرى ابلە آندىن مەنگو ايرلىنى طورغان صادق دوستلرى غنە قالدى. بولار «بالجوت» دىب آنالار. بولار چىنگىز اوچون بىغىبىر مەز محمد غلبە السلامنڭ اصحابى اچىندە گى «عشرە مبشرە» مىزلىدە ايدىلر (۱).

بوقزاقلىقىدە تىموجىن بر آز بورگاننڭ صوڭىدە، «قارا» كولىنىڭ

جنوب شرفیسی طرفینه گیتدی . آنده فونقورانلر طرفندن فولدی .
 نهایت اول زمان تورکلر فاشنده مقدس صانالغان «دالای نور» کولی یانینه
 باردی؛ آنده وانغغه زار یلق ایتوب خط یازدی . آنک بو خطی
 غایت شاعرانه یازلغان، اول آنده اوزینک کورگان فونقلرن
 تصویر ایتکان، طوغرول ایله اوزی هم آناسی یسوکای
 آرانرنده غی مناسبترینی، آرالرینه شیطان کروپ اشنگ بو حالگه
 کیلوین بیک اوزون ایتوب یازغان، طوغرولدن عفو ایتون
 هم سینگون ایله آرالرنده صلح سویله شلون صور اغان ایدی .
 اوک (طوغرول) خان صلح و عفو ایتشورگه میل ایتکان ایدی،
 اوغلی سینگون طکللامادی، حتی تیموچیننی تمام بئرو کبره
 ایکانن سویله دی . تیموچین، اش موندی بولغاچ، ایکنچی نورلی
 اشکه، سیاستگه یابشدی :

اول اوزینک یاننده بولغان اُنسی حاسسار اسمندن اوک خانغه
 خط یازدی . آنده حاسسار بولوب اوک خاندن عائله سینک
 قایتار لون صوری . آند ایته : «مین حاسسار حاضر توبه ایتدم،
 الوغ بابام مین سیندن عفو اوتنه م، سیکا اطاعت ایتهم . مین حاضر آغامنی
 بلمیم؛ آنک فایا کیتکانندن، ایسه نلک یا که وفاتندن خبرم یوق
 سین منی اوزگه قبول ایتسه ک ایدی، بالا چاغالر منی بیرسه ک ایدی . . .»
 اوک خان حاسسار اسمندن بولغان بو اوتنچنی قبول
 ایته . تیموچیننک یوغالغانلغن اوبلاب اوزینه مطیع و دوست اولغان
 حاسسارنک کیلون امینلک ایله کوته . امینلک بولغانی اوچون
 یاننده عسکری بیک آز بولا . عین شول وقتده اورغا یلغاسی بویینه،
 طوغرولنک طورغان برینه حاسسار بولوب تیموچین کیلوب

چقا . آنك اول وقت بارلق ايدرچنلرى ۴۶۰۰ فدرجان ايدى .
 اوڭ خانغه كيلوب هجوم ايندى . طوغرول ايله سينگون فاجوب
 كينەرگه مجبور اولدىلر ، طوغرول اوزينك اوغلن اوشبو اشلر
 اوچون قاتى شكلهدى .

اوسسون صوى بوينده طوغرول خان بر نايمان تورەسى
 طرفندن طوتلوب اوترلدى . تيموچين اوزينك فارت باباسى (۱) ،
 اوزينك هم آتاسينك قان قارداشى بولغان حرمتلى فارتينك
 اوترلوون ايشتكاج بيك قاتى قايفردى هم اختيارندن چقوب جلادى .
 مەركزده گى توركلر تيموچين قولينه كرهلر جاموقا .
 فرايتلر ، خانلرى اولسكاج تيموچينگه هېچ بىر سوز دەشى
 بوى صوندىلر . شولاي ايتوب ماغوللرنك ايسكى زور جمىيتى بر
 برگه جيولدى .

جاموقا چچنك دوستى اولغان نايمان خانى تاىيان ، تيموچينك
 فوتى آرتوينه كونچيلەب جاموقا ايله برگەلشوب غوغا باشلادى .
 نايمانلر آلتى شهر هم آلطاي نك ايك كوب اولوشن ملكيلر ايدى .
 تيموچيندن يكلوب فاجقان عسكر باشلقلرى نايمانده اورن طابالر
 ايدى . مەركيتلرنك باشلقى توقتا بوكوده موزنده كىلگان ايدى . تاىيان
 تيموچين ايله صوغشندە بىكلدى . صوغشده آلغان آغر جراحتندن
 وفات ايندى . اوريننه وارث بولوب قالغان اوغلى گوشلك هم
 توقتا قاچدىلر . بىك اخلاص ايله اوزلرينك اولملر ينى ازلى تورغان
 نايمانلر ناكوكون طاولرنده اولملرن تابدىلر .

(۱) تيموچين طوغرول خاننك بالاسينك قزبنه اوبلەنگان ايدى .
 بۇلار تيموچين خاننك كېۋى ايدى .

بوصوغىنىڭ ايلك زور غىيىتى تاى يان نك كاتى بولغان تانا تونغو
اسمىندە گى اويغور بولدى. تيموچين آنك قولندە اويغور يازووينى
اويغورچە اثرلرنى كوردى. تيموچين اوزينك ماغولغن اويغورلقغە
(مدنى توركلككگە) آلماشدورورغە تلەدى هم كوب مانغول يىگىتلىرىنە
هم اوزينك بالالارىنە اويغورچەغە هم آنك يازووينە، عرف
وعادىتلىرىنە اوگرەنورگە قوشدى.

اورنا آزباده اول وقت ايلك متمدن بولغان اويغورلرنك
مدىنىتى اوشبو كوندن باشلاب ماغوللر يا. كه ايكىنچى تەبىر ايله
ايتكاندە عموماً مركزدە گى توركلر آراسينە تقلاب طارالا باشلادى.
تيموچين اوشبو كوندن اعتبارا اويغور تلى وبازووينى اوزينە
رسى تىل وبازو ايتوب قبول ايتدى هم هر تورلى مأمورلرن
يا اويغورلردن يا كه اويغورچە يازا بلىگان توركلردن قويدى.
قوللى نايمانلرنك جىكلگانن كورگاج دوربان، قاتا كين،
سلجوق دىگان كى جىمىتلر اوز باشلىرىنە اطاعت ايتدىلر.

اوشبو واقەلردن صوڭ تيموچين اوچون يە بر مهم فتح
بولدى، اولدە آنك جاموقا چچن دن قوتلوويدن. جاموقا تيموچين نك
صوڭنى موفىتلرن كورگاج آنك يولینە آرقلى توشوب بر اش
چغارا آلماياچاغىنى آكلادى. عاقبت اوزى، اخيارى ايله، تيموچين
حضورينە كىلدى. تيموچين اوزينك «آندا» يعنى قان قارداشىنى
علو جناب ايله قبول ايتدى. اخيارى ايله كىلگان فرداشىنى عفو ايتدى.
بو ايكى آندا بر برسىنى تمام طانوشوب، اوز حاللرن سويلە شدىلر:
نىچە اورندە جاموقاغە تيموچيننى اوتورور اوچون اوڭايلى وقتلر
طوغرى كىلگان. لىكن اول آندا سىنە قول صوز ماغان؛ يا كه ايكىنچى

كشىلر اوتورورگه تله گانلرده اول قرغانوب اوترتمه گان. تيموچين ضررينه نيندى سياستلر طوتقان. بولارنك همه سنده جاموفا چچن. تيموچينگه سويلدى. اوز اختياري ايله كيلوب طابشرلغان فرداشيني تيموچين عفو ايتدى هم موندن صوك الكگيلرني اوتتاچاغن سويلدى؛ لکن جاموفا موني قبول ايتمىدى، بلکه اوترون طلب ايتدى. اوترلمى قالوناموسى آنك اوجون اوکايىز بولاچاغن سويلدى. تيموچين آنداسينك طليينى برينه يتكوردى هم جنازه سيني بيك مهابت ايله كومدردى (۱۲۰۴).

تيموچين قاآن چىنگىز خان بولدى. ايندى تيموچين اوصال هم طنچىسز بولغان نورلى جهميتلرني قولينه آلوب بتوردى. ايرتيش يلقه سندن خينغان طاغلىرینه قدر اورنلرني اول ايندى کوچلى پادشاه بولوب اداره ايتت. توركلر ايندى آنى «ايلى خان» بولاچق ديب توگل، بلکه بولغان كشي ايدوب طانيلر ايدى.

۱۲۰۶نجى يل اول، آنون يلقه سينك باشلرينه يافن اورنده فورلتاي جىدى. بوقورلتاي غه ۴۶ تورک و ماغول قىبله لرنيك همه اولوغ و معتبر كشىلرى، چچنلرى جبولغان ايدى. آلاربويك زور جبولشده، تيموچيننى بيك شوكتلى صورتده ايلي قاآن ايتوب كوتورديلر. تيموچين بيك ايسكى بولغان «ايلى قاغان» اسمى اورنيتت اوزينه «چىنگىز» (جىكوجى وهر وقت غالب كيلوچى) اسمىنى آلدى. اوزينك بتون توركلرگه قاآن بولغانن كورگاچ چىنگىز بايتختنى ده آنون بويلرندن، ماغولستاندن بايقالغه يعنى توركلرنك ^{ئەۋلاد گورۇپمىسى} _{www.ewit.org} مركزينه يافن بولغان بورونغى اورنغى، قارا قورم شهرينه كوچردى.

ايندى توركلر اوزلرينىڭ كوبدىن بىرلى ازلەگان شرعى ايلي فاغانلرن كورديلر؛ تورك جەمئىتلرندىن اول كونسگە قدر اطاعت عرض ايتمەگانلرى، اوز اختبارلرى ايله كيلوب فا آنغە عهد ايتدىلر. بيش بالق اوبغورلر ينىڭ ايدى قوتى «بار جوقا»، فارلوقلر خانى آرسلان خان، آلمالق خانى آزار اوزلرى كيلوب عرض اطاعت ايتدىلر و چىنگىزدىن اوزلر ينى خدمتكە قبول ايتوون اوتىدىلر.

چىنگىزنىڭ عسكەر تىرتىبى. - توركلردە، آلارنىڭ طوغەلرى اولغان ماغوللردە بىك اوستا مەرگەنلر هم آت اوستىدە بىك اوستا يوروجى خاقلر ايدى. آلار كچىككەندىن اوفچىلققە اويرىنەلر، آت اوستىدە اوسەلر ايدى. چىنگىزنىڭ عسكرى ابللى كشىلك و اقى صفلردىن توزولە، هر بر صنف بيش صققە بولنە، هر بر صفدە اون كشى بولا ايدى. هر صنفنىڭ آلدەغى ايسكى صفى (رەتى) تمام قوراللى، آرنىدەغى اوچ صفى اورتا درجەدە قوراللانغان بولا ايدى. آلدەغى صفلرنىڭ هر برسى باشدىن آياققە قدر تىمر كىوملر كىونىگانلر؛ بو تىمر كىوملر فالقونوب، فاتى ايتوب هر اعضاغە موافق، ابولورگە او كايلى ايتوب اشلەنگان بولغانلر. قوراللىرى اوق، جىه، سونگى، قلىچ هم سونگى باشىنە باصالغان قوروقدىن عبارت بولا ايدى. بو قوروق ايله آلار دشمانلر ينى، موينلرندىن ئلە كدرەلردە آت اوستىدىن يغالر ايدى. بو آلدەغىلرنىڭ آتلىرى هم تىمر كىوم كىونىگان بولا ايدى.

صوگىنى اوچ صنفنىڭ قوراللىرى همان آلدەغىلر تىقى كىبى، تىك بولارنىڭ اوستلرندەگى كىوملرى يا بالاوز ايله فانرلغان كون يا كە چىلتەرلەب اشلەنگان تىمر كىوم (درع) بولا ايدى. يعنى آلدەغىلر تىقى كىبى

قاپاروب طورى، بولار آتلرنىڭ ايك شەب وايڭ يىڭلار يەنە مەنلەر، لىكن
آتلرى كىومسز بولا.

ايلى كىشلىك صىنقىر بىش يوز كىشلىك اور تاچە صىنقىر، بىش
يوز كىشلىك صىنقىر بىش مك كىشلىك زور صىنقىر تىشكىل ايتلەر.
عسكىر باشلىقلىرى اونباشى، يوز باشى، مك باشى لرغە بولنەلەر. عموماً
عسكىر آتلىرىغە بولا. اوستلرنده گى تىمر كىوملر واسابايلر يىك يىڭل
اشلەنگان بولالار. باشلىقلىرىنىڭ قومانداسى وقتىندە آتلرى ايله
فوق العادە تىز ايله نەلەر. عسكىرنىڭ آرتىدىن حاضرىك ايتوب آت
كتولرى يورتلەر، برسى اولسە ايكىنچىسىنە مەنلەر، آزق تىسە
آت آزق بولا. آرقلانغان، آرغان آتلرنى كىرى قايتارالار.
عسكىرلرنىڭ آشى تورغان نرسەلرى كىبىرلىگان ايت هم فورت
(صبر) كىبى يىڭل گنە نرسەلر بولور ايدى. عسكىرلر عموماً صوغىش
اويون بىك اوڭاى قاعدەلرنى بلەر. عسكىر آراسىندە شەھىرلرنىڭ
قلەلرن واتور اويون و باشقە حاللر اويون مەھندىسلر يورتلەر
ايدى. مەھندىسلر تاشلر هم قلە (كرىپوستلر) اچىنە اوتلى قىلنەلر آتو،
قلەلر و اتو اويون ياصالغان ماشىنلرنى اداره ايتەلر هم قلە (اور) لرنىڭ
وشەھىرلرنىڭ قابقالرى بولار اداره سىندە و اتلالر ايدى.

شمالى قىطايىنى يەنى نىوچىلرنى آلو - ايندى چىنگىز
اوزىندە چورچىلر (نىوچىلر) گە جىكلەسلىك اقدار بارلىغىنە نىق
اشاندى. توركلر، ماغوللردە ايلى خانلرنىڭ نىوچىلرنى قىطاي تىختىدىن
نى وقت توشورون كوتوب طورغانلردىر. لىكن چىنگىز اوزىنىڭ
هم آتاسىنىڭ، طوغرىولنىڭ، تاشىنىڭ و عموماً ماغول - تورك خلقىنىڭ
مطلوبى بولغان بو اشىكە بر اوڭاىلى فرصت كىلوب چىققانچى
قول صوز مەدى. اول فرصتدە اوزاق اوتى كىلوب چىقدى:

آتسین گورون (نبوچی) ایمپراطوری چانغ (یعنی تیموچین ایله طوغرولنك دوستی) وفات ایتدی. یرینه اوغلی چونغ - گئی قالدی (۱۲۰۹ م). چونغ - گئی تخنکه او طورغا چده اشلرنی تمام باشقارورغه تله دی. اول چنگز بولغان تیموچیننی طانوی ایدی؛ احتمالکه آنی آناسینك نابهلزندن صانی ایدی. تیموچینگه، یاساق صوراب هم اوزینه طاعتکه عهد ایتەرگه بیوروب، ایلچی ییهردی. چونغ اوزی واقعه ده عقل و افتدار ایسی کشی توگل ایدی؛ چنگز ایلچیگه: «چونغ غه می؟ آنك کی میگرمه وگه، نناک گه می عهد ایتەرگه، آکای یاساق تولەرگه؟» دیب یرگه تو کوردی هم آتینه منوب عسکر جبارغه کرشدی. ۱۲۱۱ نچی یل چنگز تمام حاضرله نوب بیکینگه، چونغ غه یونه لدی. آگا، مدینتلی هم بیک فوتلی، بیگره کده باشنده تورک پادشاهی بولغان قظایلرنك مملکتلرینی فتح ایتک یکل اش توگل ایدی. اول بیکینی آلدی؛ مانجوریا، فوراً یارم آناسنده غی تورلی مانجور، سبانی تاتارلرینی قولینه کرونوب بتردی.

بیکینگه اوزینك یاقنلارندن موخول نی اوتوز اوج مک عسکر ایله والی ایتوب قالدردی. شمالی قظایلنك عسکری هم حقوفی ملک لرن همه سن آکا طا بشردی. اوزی بیش آلتی یل دوام اینکان سفردن بوشانوب قارا فورمغه فایتدی. (۱۲۱۷ م).

حاضر چنگز، اول وقتده غی دنیا نك ایك کوچلی ایك زور ایمپراطوری بولدی. شرفده محیط دیکزی و صاری دیکز ساحل لرنندن آلتای طاولرینك غربی ایته کلرینه قدر اولغان یرنی بر اوزی اداره ایته باشلادی.

چىنگىزنىڭ نىلەگى، تورک وماغول خەلقلىرىنىڭ آراسىندەغى باشسىزلىقى بتورورگە دىب اجنهاد ايتوچى تاشى ايله، تاشى قدر اوك كىڭ اوپلى الووى احتمال بولغان يسوكايلرنىڭ نىلەگان نىلەكلرىگىنە توگىل ايدى. اول قىتابنى فتح ايتوى ايله، سىرگە خواجە بولووى ايله بىردە غرورلانمادى. اول بو اشنى بىك زورغە سانامى ايدى. اول آنون بويىندە اوزن «چىنگىز» ايتە تورغان فورلىنىدە جيولغان تورک وماغوللارغە سويلەگان نطقىندە اوزىنىڭ مىنسوب بولدىغى ماغول قىبىلەسى (بورچكىنلر) گە قاراب اوشبو سوزلرنى ايتىكان ايدى:

«بوشوندى خلىق... بولارمىن باشمە توشكان زور آورلىقلىغە، خوفلىرگە قارامىچە، باشقە خلىقلىغە قارشى، مىندىن ھىچ ايرىلمادىلر. قاينونىدە، شادلىقنى دەصووق قان ايله گە قبول ايتە تورغان بو خلىق، مىنم كوچلى فىكرىنى اوزلىرىنىڭ فوق العادە كوچلىرى ايله فوراللاندىلر. طاو بللورى كىبى صاف بولغان بو خلىق اوزىنىڭ زور ھىمى ايله، مىنم ھىر بىر نىلەگم بولغانغە قدر مىكرا راستلىقىدە بولدى. مىن ئىلىمىن اول قوم «كوك ماغول» دىب آتالسىون ايدى. مىن ئىلىمىن اول خلىق بىر يوزىندە حر كىلەنگان خلىقلىرىنىڭ ھەممىنە خواجە بولسىون ايدى...»

اول اوزن بتون دىباغە خواجە بولا تورغان كىشى ايتوب طانى ايدى اوشبونىڭ اوچوندىدە اول، توركلرنىڭ عمومى (ملى) قاغانى دىمەك بولغان «اىلى قاغان» اسمىنى قبول ايتىمىچە، آگا قاراغاندە **كەكەك بولغان چىنگىز** اسمىنى آلدى.

اول قىتايدىن قايتىۋاپلە غەربكە، ايران توركلرىنە، ھيونخ نولرنىڭ،
توكبولرنىڭ بورونقى ايرانلىرىنە، اورالنىڭ آر ياغىندەغى قاققاز
ياقلىرىندەغى توركلەرگە ھجوم ايتوقسىدىنە توگل ايدى. (بلكە اول
يرلرنىڭ، بر اوڭايلى يول ايلە، كوب قانلر توكمىچە قولينە
كرون اويلاپ طورغاندر). توركلرنى اول قىتاى مەدىتى ايلە-
طانشىردى؛ اسلام، عرب، ايران مەدىتىنى اوزىنىڭ خصوصى ەالى
ايتەرگە آشقىمى ايدى، بلكە ھېمىشە جايلابقىنە فائىدەلانورغە قىرار
بىرگان ايدى. اوزىنىڭ غەرب حدودىندەگى مسلمان (تورک) حەكمدارلر
ايلە سودا و تجارت مەھادەلرى قىلىشقان ايدى. قارا فورم ايلە پىكىن
آراسىندە كرۋانلر بورگان كىي، بخارا و سمرقندلر ايلە قارا فورم
آراسىندە اوزلەكسىز كرۋانلر يورب طورالر ايدى؛ ئللە نىندى
سىپىلر كىلوب چىقىدىلر، آنڭ ئلى يراغراق (صوڭراق) دىب اويلاغان
ياڭا فتوحاتلرىنى آلدىنە كىتوروب قويدىلر.

چىنگىزنىڭ اسلام مەملىكتلىرىندە، غەربدەگى واقىعەلرى،
چىنگىزنىڭ ظھورى آلدىندەغى وقت اسلامنىڭ مەدىتى جەھتدىن
كەملىكە يىتكەن وقتى ايدى. لىكن مۇنىڭ ايلە برابر مسلمانلر آراسىندە
فساد، مەملىكتنىڭ كىلەچىگى اوچون خىطرلى اولغان ھەر تورلى
حالىدە كەملىكە يىتكەن ايدى. مەملىكتدە رەتلى بر باش يوق، ھەر بر
ولايىتى اوز باشلىرىنە ادارە ايتە طورغان (والىدىن سلطان بولغان)
كىشىلر خلىقەنى طانومىلر، ھم اوزلرى آراسىندە اوزلەكسىز صوغىشالردە
طورالر ايدى.

سەلجۇق توركلرىنىڭ اورنىن (ماوراءالنھر، عراق، فارس
طرفلرن) ادارە ايتە تورغان خوارزمشاھ اسمەندەگى تورك خانلىرى

فامبىلەسى خەلىپەگە، سلجۇقىلار، غزنویلەر كوزى ايله قاراي، بلكە خەلىپە لىكى بتوررگە طرىشالار ايدى. بولارنىڭ ۵۹۷-۵۹۸ دە تىختىكە اوطورغان فطىب الدىن محمد اسمندەگى شاھلىرى بر ايسرك باش ايدى. مملەكت ادارە سىنى بىلى، آچوى كىلگىن كىشلىرى و عالەمىنى تىلف ايتەرگە اوستا ايدى. چىگىز اسلام مملەكتەگى بو حاللىرى، خوارزمشاھلارنىڭ حاللىرىنى پىلا آشا قاراغان كىبى كورب طورا ايدى. خوارزمشاھ محمد، خەلىپە قائم باللهدن خەلىپە لىكىنى هم بەقدانى آلورغە تلى ايدى. قائم بالله اوشبو حالدىن امىن بولمىق اوچون خوارزمشاھنىڭ مملەكتىنە ھىجوم ايتەرگە چىگىز خاننى چاقىرب اېلچى بىەرگان ايدى، اول آشقەمدى.

خوارزمشاھ محمد چىگىزنى تانومى ايدى: بر وقت چىگىزنىڭ ياقىلردىن مىسلمان تورك محمود بىلواج خوارزمشاھ يانىنە كىلگىن و قندە خوارزمشاھ ايله آوغە چىقىلر. خوارزمشاھ محمد، بىلواجدىن، چىلابدە سىڭ خاننىڭ چىگىز شول قىطاي اىمپىراتورىنە غلبە ايتە آلدىبى؟ دىب سۇرادى؛ (چونكى ايران توركلرى هم پادشاھلىرى قىطاي اىمپىراتورىنى ھىچ كىم يىگە آلماي طورغان داتلار دىب بىلەر ايدى). مەنى اول چىلاب سۇرادى. هم واقىدەدە اول چىگىزنىڭ غلبە سىنە اشانمى، هم آنىڭ شول چىگىز ايله بر صوغشاسى كىلە ايدى. آنىڭ آناسى علا الدىن دەشوندى اوق ايدى. اول چىگىزنىڭ دىشمانى گوشلىك (نايمان خانىنىڭ اوغلى، فاچىقن) ايله اتفاق ايتشوب چىگىز قولىدە بولغان آلماقەدە غى آزار خاننى باروب اوتىرگان، مملەكتىنى طوزدرغان ايدى. آسكا چىگىز دەشمەدى. بو اوغلى محمدنىڭ دەشوندى بر اش اشلىسى كىلە ايدى. آنىڭ بىر مەقسودىنە يترگە بولدە كىلوب چىقىدى:

قطب الدین ننگ «اوترار» اسمنده گی شهرنده گی والیسی (غایر خان)، قطب الدین ننگ کیکاشی ایله اوترارغه تجارت اوچون کیلگان بر مغول کاروانینی طالادی وایه لرینی اوترندی. اوشبو خبرنی کاروان کشیلرندن بر ایکیسی فوتولوب قایتوب چنگزگه ایندیله. چنگز، قطب الدیندن فصاص اوچون غایر خاننی صوراب ایلهچی بیهردی؛ قطب الدین اوشبو ایلهچی لرینی اوتورتدی، بعض ایلهچیلرینی خورلاب چنگزگه قایتاردی واوزی کوب عسکر ایله چنگز برینه کروب بر مقدار خاتون و بالاجالرنی اسیر ایله آلوب قایتدی.

منه شول وقت چنگز اوزینک نهایتسز عسکری ایله اسلام مملکتینه خوارزمشاهلرغه قاراب چقدی. خوارزمشاهلرنک اشلری رهتلی توگل ایدی. خوارزمشاه محمدنک بیک فزو اوغلی جلال الدین، بیزگه ک توتقان کشی کی، فالتر اوغه توشدی. یورتینه اوت چققان کشی کبی آشغوب بار عسکری ایله چنگزگه فارشی چقدی.

۱۲۲۰ نچی یلنک یازنده چنگز خوارزمشاهلرنک اوزینه فارشی بارغان هر تورلی چاره لرن جیمرب بخاراغه کیلدی. بئون مسلمانلر، عالملر فوق العاده بر حیرتکه کیلگانلر ایدی. یا جوج ما جوجلر دنده، جنلر دنده فورقچلی کورلگان بو نهاییه سز عسکرنک، فرشته لر طرفندن صافلانیدی اعتقاد ایتوله تورغان ونهایتسز اولیالرنک مقبره سینی اچینه آغان بخارانی کیلوب محاصره قیلورلی فوق العاده بر اش کورلدی. مسلمانلر بو اشنک خدا طرفندن زور بر عذاب ولوون اولیلر ایدی.

چنگز بخاراغه کبگکچ شهرنک حسن اختیار ایله بیرلون صورادی، خقلر طرکشلامادبار (تاتار اسمی ایله آنالغان بو عسکر هیچ بر وقت، هیچ بر

فالانى، اختيار ايله بىرلۈن صورامىچە، واتمادىلر. نھايت چىنگىز
ھىز اھللىرىنىڭ علمالرنىڭ چىغولرن صورادى، چىقمايدىلر. شىر كوچلىك
ايله آلوندى، تورلى قىمتلى عمارتلىر ھلاك ايتولدى، كوپ عالملىر،
علم ائىرلىرى ئلف بولدىلر .

چىنگىز شىرنىڭ اچىنە كىردى. الوغ بىر مسجدنىڭ اچىنە آتى
بىرلە كىردى، - اول آنىڭ مسجد ايكانى بلى ايدى - آتدىن توشوب
مىنبر اوستىنە مىندى، علماللىر، مچتھىدىلر، مشايخلىرغە اوزىنىڭ ھىم
ايدەشلىرىنىڭ آتلىرن توتوب تورورغە قوشدى. سىدىلرنىڭ زورلىرىدىن
بىرسى بىر مچتھىدىدىن: بو نىندى حال ؟ دىب صورادى ؛ مچتھىد :
«اى سىد تىك تورغىل ! تىكرى تىعالىنىڭ غضب و قىتى تورور» (1) دىدى.
چىنگىز مىنبر اوستىنە مىنوب مىسلمانلرنىڭ عىبلىرىنى ايتورگە اوزىنىڭ
ايتە چىك سوزلىرىن سويلەرگە كىرىشىدى .

مۇندىن سوڭ اول سىمىرىدى، بلخ، خوارزم، ھىرات دىگان
كېسى زور و مشهور شىرلىرىنىڭ ھىمىسىنى اوزىنىڭ قولىنە كىرتدى.
مىسلمانلىر كافر چىنگىزنىڭ قولىنە كىرىگە تىلەمەدكلەردىن ھىر شىر
ھلاك بولورغە، كوپ عالملىر، كوپ مىدىنىت و علم ائىرلىرى زور قوت
آستىدە ئلف بولورغە مىجبور بولدى .

نھايت چىنگىز بو طرفلردە اشىن بتورب بو يىرلرنىڭ ادارەسىنى
اوغلى چىغتايغە تابىشروب اوز مىلكىتىنە قايتوب كىتىدى . خوار-
زمشاھ مىحمد ھىمان چىنگىز عىسكىرى قولىنە توشمەدى ؛ قاقاز طاولرى
آراسىنە قاچقان خىبرى چىقىدى . چىنگىزنىڭ اوغلى جوجى خان كوپ
عىسكىر ايله قاقاز طرفىنە بونەلدى . موندە ھىم ايدىل بو يىلرندە غى

تورکلرنی (بلغارلر، قیچاقلرنی) قولینه کرته چک، هم خوارز مشاه محمدنی توناچق ایدی.

جوجی قافقازدن اوتکانده آلان خلقی وغیرلر ایله صوغشورغه طوغری کیلدی. دون - ایدل یالاندهغی قیچاق تورکلری، دشمان کیله دیب اویلاب، آلانلرغه یاردم اینترگه چقدیلر، جوجی آلارغه «سز قیچاقلر بزنگ قرداشرمز، بز سزنگ ایله صوغشورغه کیلمه دک؛ بز یات کشیلر، آلانلر ایله، صوغشامز» دیدی. قیچاقلرغه دخی روس کنازلری کیلوب قوشلدیلر، قالتا یلغه سی بویندهغی صوغشده جوجی عسکری قیچاقلرنیده روسلرنیده بیک آرزغه قالدرب هلاک ایتدی. روسلرننگ بعض کنازلری گنه فوتلدیلر. قیچاقلر اطاعت ایتدیلر موندن سوک آلاز بابالرمز بلغارلرغه کیلدیلر، بلغار خانی آلارغه فارشی طورمادی (۱).

شولای ایتوب جوجی اوزیننگ یولداشی سوبو پای ایله، قیچاقلر وبلغارلرننگ اطاعتلرن قبول ایتوب ایدلننگ توبه نگی آغمندن بورونغی تورکلر اوزا تورغان بولدان قارا فورومغه قاراب بونه لدی. اول اوزینه بو ایدل بوینده اوکایلی اورن بیلگولوب کیتدی؛ آنده خان بولوب کیلورگه، قیچاق خانی بولورغه، قراز بیردی. چنگزنگ اسلام مملکتلرینه هم غریبه گی اورال آرتندهغی نورکلرگه سفری شوننگ ایله تمام اولدی. ایندی آنک مملکتی قارا دیکزدن محیط دیکزینه قدر صوزلدی، حاضرگی ابراننگ تونگی یاق فسعی هم آفغانسنان وبتون اورتا آریا آتی بولدی. آسیاده

ايندى طنچلىق باشلاندى ، ئىلكىگى باشسزلىق تمام بىدى .
 چىنگىز موندن سوڭ مملكتىدەگى تىرىبىنى قارارغە كىردى .
 زور مملكتىڭ غەرب طرفىدەغى قىچاق ايلارنى الوغ اوغلى جوجىگە ،
 توركىستان ، ماورا'النهر (صەفد) ھەم ايران يىلارنى چىقماي خانغە
 تاپشردى . اوچىچى ھەم دورىنچى اوغلىرى تولى ايله اوكدانى
 اوزى ياندىدە توتىدى . آلارنى اوزىنە ولى عەھد ايتوب بىلگولەگان
 ايدى . جوجى خان وفات ايتدى ، بىرىنە آنك اوغلى باتونى تەيىن
 ايتدى . اول آناسىڭ بولداشى صوبوتاي ايله آناسىڭ مملكتىدە
 ادارەنى نەتدى .

ماغوللار - توركلەر عوموماً اوزلرىڭ اىلى قاغانلىرى حەققىدە
 شادلىقلارنى ابلدە كورسەتورگە بىلمىلر ايدى . باشقە قوملردە اول
 عالى قوتىڭ آلدندە اختىيارلى اختىيارسىز باشلارنى بىرگە بىتكانچى
 اىگانلر ايدى .

چىنگىز خان قىتايدەغى خاڭلارنى قاراماق اوچون قارا قورمىدىن
 بىكىن گە سىفرگە چىققان ايدى . يولدىدە آوردى . ھەم شوندىدە وفات
 ايتدى . تىببىي طوغان بىرىنە ، دىلبىگون بولداققە ، كىتوروب كومىدىلر .
 (۱۲۲۷ م ، ۶۲۴ ھ) ۶۵ باشىدە (۱) .

چىنگىز خان نىڭ شىخى ، اشلەگان اشلرى - چىنگىز
 زور گە ودىلى ، نىق ئەنلى ، كىك ماشكلايلى ، اوزون صاقالى ، بىك
 مەھابت ، اشىدە فوق العادە نىباتلى ، سوزگە اوستا كىشى ايدى .

(۱) چىنگىزنىڭ ۱۱۶۲ دە تووۇچىلىقى Генри Говартъ فوتلى

دىلەر ئەلە كىتابتە بولمىدى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە ، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

آنڭ طبیعتى، قىلغان اشلرى خقنده گىزى گاۋارت هم بارتولد اسمنده ايكى عالم اوشبو سوزلرنى ايتهلر:

«چنگز تارىخده ايك آلدەغى واىك مهم اورننى توتقان كشىلر جملەسندىر. هېچ نزاعسىز اول فوق العاده زور قوماندان. اول، اوزىنه طبیعت طرفندن هديه ايتلگان عادتدن طش اقتدارى آرفاسنده، دنياده زور ومهم اورنلرنى توتقان خلق ومملكتلرنى بقدى، اوزىنه قاراتدى. اول كچككە بر جمعيتك باشلى ايدى. كوب جمعيتلرنى مملكتلرنى جبروب اوزىنك كچوك جمعيتن آزيانك تىختى ودنياده زورلىق جهندن هېچ مثلى بولماغان بر مملكت حالينه كيتوردى. آنڭ بو اشارىنك هېچ برسى تصادفى اشلر بولمادى، بلكە آنڭ اوزىنك طبیعى كمالتىدن كېلدى.

چنگزخان زور بر قوماندان، ألوغ مجاهد بولوبقنه قالمادى؛ دنيانك آلكساندر، ناپليون، تيمور دېگان كىي زور قوماندانلرى صوغش جهندن آزى كوبي چنگزگە اوخشادىلر؛ لکن آلارنك توزوگان مملكتلرى بر اويولگان قوم كىي گنه ايدى. اول مملكتلر، ياشول قوماندانلرنك اوزلرى ترك وقتده اوق يا كه وفات ايتولرى ايله طارالوب كىته ايدىلر. چنگزخانغه كېلسەك، اول آلاردن بو اشدە بيك بوغارى طوراً. اول مملكتىنى توزودى» اوزندن سوگده اوزاق عمر ايتسون هم اويسون ديب توزودى. مملكتى اوزندن سوگ دوام ايتدىگنه توگل، بلكە بيك زور بولوب كېگه ايدى واوسدى. ماغول حكومنده اجتماعى هم سياسى ناسىساتنك همەسیدە چنگز نك اوز قولى ايله اشلەندى. آنڭ مملكت ادارهسى طوغروسنده توتقان بوللرى، عموم مملكت خلقينك حالينه

موافق بولغان قانۇنلرى تەقىش ايتوچىلارنى حېرانغە قالدرا . آنڭ مەملىكىتىڭ عدالت ، نظام ، بېخشى مەاملە دېگان كېي نلەگى (ايدە آلى) مشهور گنە توگل ، تمام مەناسى ايله عملگە قويىلغان ايدى . موندى خاىتىلر باشقە قوماندانلردە بولمادى .

بىز مونڭ يانېنە دخى چىنگىزنىڭ صحرا دە تىرىيە آلوون ، آلىكساندر ، آلفېرد ، بىوك كارل فاتحلر و باشقە كېي گرىك ، روم حكىملىرى كېي مەملەردىن تىرىيە كورە آلمان او يىلاساك ، آنڭ عادىدىن تېش بىر كىشى بولوون او يىلامى مەكن بولماس .

چىنگىزنىڭ اشلەگان اشلرىنىڭ نەرسى ، آنڭ فقط طىبىعت جەتندىن بىرلىگان كەمالتىدىن گنە كېلدى ؛ آنڭ اوزىنە نائىر ايتە آلا طورغان قوتلى آرقاداشلىرى و ايبىدەشلىرىدە ، تۈزەچك مەملىكىتى او چۈن تۈبلى نېگىز سالغان ، آڭا يول كورسە تەكان كىشىلىرىدە يوق ايدى . آنڭ قولندەغى ھەمە قاماندىرلر ، مدنى مەملىكتىن كېلىگان بىلكىلى كىشىلر آنڭ قولندە فورالغە بولا آلدېلر . اول اوزىنىڭ طىبىعى اقتىدارى يانېنە خلقىنى اوزىنە فاراتا بلو استەمدادىنى ، ھېچ بىر مېل ايتىمى ، سىلكىنى طورغان اخىبار و استىلالنى جىغان ايدى . آنڭ اول عالى طىبىعتىنە نە نورلى نورلى مۇقەبىتىسزلىكلر ، نە كىشىلردىن كوردىگى مەسخەرلر ، نە يالغان بولۇپ چىققان امېدلر ھېچ بىر نائىر ايتە آلمىلر ايدى . چىنگىز بىك جومارد ھەم آچق يۈزلى ايدى . ايبىدەشلىرى آنڭ بو حالىنە مۇتون ايدىلر . اول دىيانڭ راحتىن كورە بلدى ، لىكن باشقە كۈب الوغ پادشاھلر موافق بولماغان بىر صورت ايله . يعنى اول دىيانڭ

اوشبونك اوچونده اول اوزينك آقتق كوينه قدر عقل و فكر جھتندن كمالتكه تاباغنه باردى. (۱)

چنگز اوزينك زور مملكتينك تمامى ظرف بر حكمدارى ايدى. اول اسلام، خرسئانلق، بودديلىق كېي دېنلرنك برسېنه ده بيرلەمدى. قئاي، اسلام مدنيتى كېي ايكي زور مدنيتنك فقط برسېنه گنه انتساب ايتەمدى. اول اوزينك آتابابالرينك اعتقادن ترجيح ايتكان هم آنى مملكت ادارەسى اوچون اوڭاي تابقان. چنگز، بالالارېنه همه دېنلرگه بر درجەده فاراب هيچ برسن ايكنچيسېنه ترجيح ايتتى، بلكه همه سېنه بر توسلى حرمت ايتك ايله وصيت ايتەر ايدى. چنگز نظرندە همه دېنار بر درجەده مساوى بولوب همه سېده يخشى ايدى (۲). اوشبونك اوچونده اسلام، خرسئان، بوددا مېسيانيرلرېنك هر برسى چنگز بزنك دېنگه ميل ايتە ديب ايتەلر ايدى.

چنگز، مملكتينك تورلى خاقلرندن جيولا نورغان قورلتاي طرفندن تاليف ايتەردىكى «ياساق» اسمندەگى قانون كتابندە، عموم مملكت اوچون اوڭايلى بولغان مادەلرېنگە كرتورگە طرشدى. «ياساق» نك توركلر، ماغوللرغە عائد قىسمى ماغوللر، توركلر آراسندەغى عرف و عادتلرگە فاراب توزولگان ايدى (۳). اوشبو قانونغە

(۱) Генри Говартъ نك اثرى Средняя Азія ژورنالندە،

В. Бартольд نك اثرى براقعاوز بىرون قاموسندە هم Z. B. O. I. P. A. O. دە درج ايتلگانلر.

(۲) Ленъ Кагенъ ص ۷۱-۷۲. هم دوزى جلد ۲، ص ۵۱۵.

(۳) چنگز نك «ياساق» ى حقدە، Извѣстія Арх. общ. при Им. Каз. Ун. ۱۹۰۴ نچى بلى XX نچى جلدندە.

Я. I. Бурляндъ нк Степное Законодательство

съ древнихъ временъ (ص ۴۹-۱۵۸ جز ۴-۵۵،)

هم Z. B. O. I. P. A. O. نك ۱۹۰۷ نچى بلى ۱۷ نچى جلدندەگى

Яса Чингисъ Хана и уложение монгольской династии

Юань-чао — дянъ-Чисанъ نك اثر، ص ۱۶۳-۱۸۰.

ھەر كىمدىن آرتق اوزى بوى صوندى وشوندان بىر قارشىدە فرغە چىماسقە طرشىدى.

چىنگىزنىڭ بالالىرى وقتىدە ماغول مەلىكىتى: چىنگىزنىڭ تىخى اېك كىچوك اوغلى (اونىچىگىن) اوگداى گە قالدى. يەلوناشىنىڭ بالالىرىدىن بىرى چىنگىزنىڭ وزىرى ايدى، قورلنايدە سوزى بىك مقبول ايدى. اول بروفت قورلنايدە «مەلىكىت آت اوستىدە تاسىس ايتلىدى، لىكن آت اوستىدە ادارە ايتلەس» دىگان ايدى (۱). اوگداى باشىنە اوشبو حال كىلدى، اول قدر زور مەسئۇلىتى اشنى-آناسىنىڭ اورنىن-آلورغە باطرلق ايتى ايدى. اول قدر زور مەلىكىتى ادارە ايتونى قىبونسىدى. چىنگىزنىڭ اوچىچى اوغلى تولى ايلە بىرگە لىشوب ادارە ايتەرگە بولدىلەر. قىطاي، يا طوغرىدىن طوغرى قارا قورمىدىن، يا كە تولى و آنىڭ بالالىرى طرفىدىن ادارە ايتولدى.

باتوخان قىچاقىدە تامام ئىنقلاب او طور بى مەنىت ايلە كور شوركە كرشىدى. اوزىنىڭ توب بورتى ايدىل بوينىدەغى سىراى ايلە قافقازنىڭ شىمالىندەغى قوبان آراسىدە كوچوب پورى، گاه وقت بلغارغە باروبدە تركلك ايتە ايدى. قىرىم آشا اول ۋىزانتيا ايمپىراتورلىقىدىن ھەر تورلى زىننار، قافقاز آشا عرب مەلىكىتىدىن، بىغداددىن ھەر تورلى نادر نىسەلەر، قولى آستىدەغى بلغارلاردىن ھەر تورلى صنائع نىسە قىبول ايتە ايدى (۲). قىچاقلار، بلغارلار، باشقىدەر، قىرغىلار، قىبىلار، روسلارنى بىك ياخشى ادارە ايتە ايدى.

چغتای خان، ایران، تورگستان خراسان، طرفلرینی اداره ایشه، اوزی «آمالق» ده طور ایدی. چغتای فوق العاده فاتنی، نق کشی ایدی، آنک وزیرلری مسلمان ایدی. بالالاری تمام مسلمان تریبه سی آلالر و مسلمان مملکتی تشکیل ایتەرگه حاضرلنلر، اول تورکستانده اوز اسمینه ملی ادبیاتنک ترقی اینونه بول آچا، چغتای ده باتوده قورلتای غه، قارا قورومغه غنه فاراب اش قیلالر ایدی.

اوگدای وفتنده فطاینک شمالی واورتا برلرنده کوب برلر آلندی. غرب طرفنده قافازنک فارس و تقلیس تبره لرنده هم جنوبی تورکستانده کوب عسکر فتوحات ایله شغلله نه لر ایدی. برفوت اوگدای فا آنغه، دین اسلامنک، مسلمانلرنک دشمانی اولغان برکشی، مین توشمده آناک چنگزنی = کوردم، اول سبکا مملکتده گی بتون مسلمانلرنی اوتسروب بترورگه بیوردی دیدی. اوگدای بیک اوزاق اویلاب طورمادی: «سین ماغولچه بله سکمی؟» دیدی. تگی کشی بوق دیب جواب بیردی. اوگدای «اوتن گز بو کشینی! یالغان سویلی. چنگز ماغول تلندن باشقه نل بله س ایدی» دیدی (۱).

اوگدای تخندن، اوز اوزن بلوب بولسه کیرهک، باش تارتقان ایدی. مملکت اداره سی ایله شغلله نگان کبی هواسینه بیرلگان ایدی. میسر تکیچلرنک نأثیری آستنده وفات ایندی (۱۲۴۱).

اورنینه اوغلی کیوک قالدی. اول رسما فا آن اولغانچی رستی فا آنلق آناسی اسمنده طوردی. مملکتی فعلا یه لوتاشینک بالالارندن

يەلو- چوتساي (۱) اداره ايتىدى. خېكوك مەملىكەت اداره سىندە بايتاقى خىدمەت كورسەتتى.

كېو كەن صوك، تۈرك - ماغول قاآنلىغى تىخى اوگداي بالالار نەندىن، تولى بالالارى قولىنە كۈچدى. تولى نىڭ اوغلى مەنگو قاآن بولدى. مەنگو ماغول حەكمدارلارنىڭ ايكى زورلار نەندىن، مونىڭ ايسىيى ھلاگو ايراندە باش تارتقانلارغە فارسى ابران و عراق طرفلارنىنە عسكر كىنوردى. بىغدادنى ھلاك ايتتى، مەملىكتى غەرب طرفىدە بىحر سىقىدسا خلىنە قەدر سوزدى. مەنگونىڭ ايكىنچى بىر عسكرى جىنوبدە تىپتى آلدى، ھىنددە قىطايدە زور فتوحات ياصادى. آنىڭ قاآنلىغى وقتىدە فارا قورمغە ياۋرۇپادىن كۈب مىسانىرلار كىلگانلار. آرالار نەندىن روبرو كۈيسى ھەم ماركوپولە دىگانلارنى اوزلارنىڭ سىياختامەلرنەندە فارا قورم شەھرى قەتئە، اوشبو سوزلارنى يازالار:

« قارا قورم نىڭ ساراتسىن اسمەندە گى اورامندە بازارلاردى، آندە كۈب سودا گرلر طورا. ايكىنچى بىر اورامدە، خايطاى تاتارلارنى طورالار. آلارنىڭ ھەمسىدە ھىر و صناعت اھللىرى. غوصەدار ستۈپىنى سىبىر بىتارنىڭ كانسەلارى سى آىرم بىوك دائرە تىشكىل ايتە. قارا قورم دە اون ايكى تولى دىن اھللىرى و بىك كۈب مەجوسلار نىر كلك ايدەلر. مىسلەنلارنىڭ ايكى مىسجدلرى بار. دىن اسلام حەكى اجرا ايتولە، شەھرنىڭ جىتئەندە بىر كىسە (چىر كاو) بار. شەھرىوك قويمانە ايلە احاطە اولنغان، دورت قابقاسى بار. »

(۱) يەلو چوتساي بىك عالم تۈرك ابدى. اول ماغوللارنىڭ آتار

عتىقەسىنە عائد بىر كىتاب يازغان ابدى. عموما بەلو تاشى فامە بىلە سىندىن كۈب ئالام و ئاشىكەلىسى كىشىلر قەتئەلر. ھەمسىدە آتالارنىڭ سىياسىتە وارت بولغان و چىنگۇھنە ايتولمادىلر.

مەنگونىڭ تورلى ملىت، تورلى دىن خەلقلىرىنە بىر تورلى ايتە بىلگەن ھەممىنە خىرىستىيان راھىبلىرى عىجىلەنگانلار؛ مەنگو مىسلمان، خىرىستىيان، بوددا ئىلىرىنىڭ عىبادەتخانىلار ئىدە ئائىلەسى بىرلە ھازىر بولسا، ھەم تورلى كىشىلەرگە «مىلىكىتىمىدە، سىرايمىدە بولغان كىشىلەر، بىر اللەغە عىبادەت خىصوصىدە، ايك ياخشى ايتوب تاپقان بوللارنىڭ قايسىسى ايله اولسون عىبادەت ايتسەلردە اختيار ليدىرلەر» دىب ايتە ايدى.

قوبلاي قاآن - مەنگو ئىدە سوك اۈرىنىنە ايسى قوبلاي اوطوردى. مار قوبولە آنى بىتون دىنانىڭ ايك ياخشى، ايك عالى اىمپىراتورى دىب ماقتى. اول اوزىنىڭ بايتختن قارا فورمىدىن پىكىنگە كوچردى (۱۲۶۷).

اول جنوبى قىتاي مىلىكىنى (سونغ) نى تمام فتح ايتدى. بىتون قىتاي، ھىند قىتايىنى اوزىنە فوشدى. ھىندنىڭ ھەم عىرىستاننىڭ جنوبىلار ئىدە گى كچوك بىر قىتئەلردىن باشقە جىمىع آسىيا، دوناي يىلغەلردىن باشلاپ شىرقى ياۋروپا تمام اوشىبو بىر قاآنغە تابع بىر ھىكومىت ايدى. مونىڭ ھىكومىتى وقتىدە غىربدە گى قىچاقلار، آلالار، شىرقىدە گى ئونىكىندە ھىجار بە ايتسەلەر. قىتاي مىھندىسلىرى دىجلە يىلغەسى بويىدە اجتھاد ايله اشىلەر؛ پىكىندە ئاتوسرايىدە، ايران و عىرب ھىمىت و رىيا ضىيات علماسى قىتايىدە غى ماندارنلار (۱) ايله قىنى مىستلەلردە بىھىت و مناظرە ايتوشلەر ايدى.

بو اۈن اوچىنچى عىسىردىن ايلك بىر بىرىسىنى، تىك اسملىرىنى گىنە ايشىتوب بىلگەن نىھايىتىسز كۈب خەلقلەر، مىللەتنىڭ كىشىلىرى بو وقتلردە

(۱) ماندىران دىب قىتايىدە. مىعىن علملىرىنى آغان، عالى و فاضل بىر

بر اوك اويده يازالر، حساب ايتشه لر ايدى. قوبلايدن ايلگه رى
تيك سودا آرتندنغنه قطايقه كيلنگان مسلمان مهاجرلرى فوق العاده
كو به يديار. مسلمانلر، قوبلاي باننده يوغارى ملكيه مامورلكلرنگه
توگل، بيك يوغارى عسكرى ماموريتلرني ده اشغال ايتديلر. قوبلاي
صوكتندن قطايقه بارغان عرب سياحى ابن بطوطه: «بيكينده مسلمانلر
شهرنك اوزينه باشقه براورنيت شغللندرلر. مسجدلرى بار،
مسلمانلر قطايقه بيك اعتبارلى» دى.

۱۲۹۱ نچى يلدە اول مملكتن ۱۲ اولوشكه بولدى. اول دىنى
اشلردە بارى بر باباسى چنگز، آغاسى مەنگولر يولن توندى.
مسلمان، خرىستيان، بوددا علمالرىنى چاقروب، دىنى مناظره ايتكانلرن
قاراب طورور ايدى. «دنياده دورت زور پيغمبر بولدى: محمد،
عيسى، موسى و سافيامونى (۱) در. بولارنك دورتسىنى ده بر درجەده
تعظيم ايتەمن» دى ايدى. قوبلاي اوزينك تورک - ماغوللغينه بيك
نق اهميت بيردى. قطايقه مملكت اشينى تمام توركچە اداره ايتدى.
بوددا عالي باقبالاما (Бакбалама) غە باكان، باشقەراق و مسكىل
ايتوب ماغول الفباسى ياھارغە فوشدى. بوالقبا «دورسكىل الفبا»
ديب آتالا. (۲)

قوبلاي ۳۱ يىل حكومت ايتوب ۱۲۹۵ نچى يىل وفات ايتدى.

(۱) سافيامونى بوددا دىنينگ حكيمدر.

(۲) بو يازو حقد، ا. ا. بابروۋنيكوف ايله ۋ. ۋ. گريگوريف

تەۋلاد گورچىسى Памятники монгольского квадратагы اسمى ايله
نچى يلدە. ۹۰ صحيفەلك بر كتاب نشر ايتديلر.

بيوك ماغول مملكتىنىڭ بولنۇى - چىنگىزنىڭ بوزور مملكتىنى اوزىنىڭ ساولقن، چىنگىزدىن سوڭ ۷۰ يىللارغە ياقن صاقلادى. قوبلاى خاندىن سوڭ اول زور دورت بولمىگە بولدى.

مملكتىنىڭ شول كويىگە طورووى، قوبلايدىن اوزماوى طيبىي ايدى. چىنگىزىدىلرنىڭ تورلى طرفدە اولغانلىرى تورلى تريبە آستىنە بىرلىدىلەر. چىڭتاي بالالىرى اسلام دىنىدە ايدىلەر. قىچاقدە غىلر بلغار وخوارزم مدنيتىنە بىرلىدىلەر، دىن اسلامنى قبول ايتدىلەر. قوبلاى قىطاي بوغدى خانى بولغاچ قىطاي - بوددا نغوژدىن امين قالمادى. اوغلى آلجايىتو تمام بوددالغىنە بىرلىدى. اوگداينىڭ بالالىرىدىن بىرى مسلمان ايكنچىسى خرىستىيان طرفىدىن تريبە ايتولە ايدى. بىر بىرىنە بىك قارشى بولغان بونرىبىلر آرقاسىدە، آلار اوزلىرىنىڭ قىرداشلىك مناسبتلىرىنى اوزىدىلەر. مەنىڭكوڭ اولوى ايلە قوبلاينىڭ قاآن بولويىنە قىدر اوتىكان ۲ يىل (Междущарствіе) اچىدە چىنگىزنىڭ ايراندانغى بالاسى ھلاكو ایلە قىچاقدە غى بالاسى بوركە صوغشىدىلەر. بوركە (بركە) دىن اسلامنى، اوزىنىڭ دىندە شلىرىنى حمايه ايتوب، ھلاكو ياسافىنى، چىنگىزلىقنى ياقلاپ صوغشىدى.

زور زور مملكتلرنىڭ اولوغ قاآنلىرى بولغان چىنگىز بالالىرى، آللرىدە چىنگىز كىبى بىر حرمتلى، عالى قوت كورمە گاج، اوزلىرىنى تمام مختار كىشى ايتوب طانى باشلاغانلر ايدى. كول نىكىن ھېكلندە گى «كچوك قىرداش آغاسىنى طانومادى، اوغل آتانى بلمەدى» دىگان سوز تمام مناسى ايلە بولارغە كىلىدى (۱). آلار اوز اشلىرىنى اوز

(۱) В. Бартольдъ نىڭ *Образование имперіи*

Чингисъ Хана مقالهسى ص ۱۱۸ - ۱۱۹.

باشلرىنىڭ ادارە اينە آلفاچ ايكنچىلرگە محتاج بولمىلر ايدى.
 قوبلاينىڭ اولگىنى صوگندە تورلى طرفدەغى خانلر استقلالنى
 صالحون فان ابلەگنە قبول ايتدىلر. مستقل بولوب قالغانغە آرتق
 شادلانغان كىشى اولماغان كىشى، مملكتنىڭ بىر نىچەگە بولنوى
 اوچون آرتق قايفرغان كىشىلرە يوق ايدى. آلاچاينودە برده طوش
 طن چغارمادى. ماغولستان هم فطاي قوبلاينىڭ خلقلىرىنە، توركستان
 چغتاي بالالرىنە، قىچاق جوجى بالالرىنە، ايران فسا هندستان
 هلاكونىڭ خلقلىرىنە قالدى. (۱۲۹۵ نچى ۰م)

ماغوللر تىئىرى ايله تورك تلى وادىياتى - ماغول
 حكومتى دىنانىڭ تورلى طرفدەغى توركلرنى بىر بىرى ايله فاتشدردى.
 فطاي سدى تىرەسندە تركلك اينە طورغان ماغوللر، تانارلر، ماركىتلر
 ايدل بويىنە كىلوب آندەغى خلقلىر ايله فاتشدىلر. آلتاينىڭ شىمالندە
 يورگان قرغىزلر هندستانغە، جنوبى ايرانغە كىلدىلر. اوشبو
 سىدىن تورلى تورك لهجەلرى باشىنە زور اوزگارش كىلگاندەر.
 مملكتنىڭ رسى تلى بولغان اويغورچەدە هم آنىڭ يازو ويدە احوالىكە
 تائىرسز قالماغاندەر. نىچىككە تورلى لهجەلر ماغوللر تىحت تائىرىندە
 اوزلىرىنىڭ ايسكى موفىلر ن اوزگارتىدىلر.

تورك تلى علمى جەتندندە زور اشلرگە اوچرادى. شرفدەگى
 ياپون دىككزىدن عربدەگى آنلا تىق دىككزىنە قدر اولغان بردهگى مدنى
 قوملرنىڭ عربلرنىڭ، ايرانلرنىڭ، فطايلىرنىڭ - دقتلىرىنى بو على
 فوت، اختىارلرىنە قويمىچە، اوزىنە جلب ايتدى. عرب ايران بولغان
 تورك عالملىرىگە توگل، صاف عرب و ايران عالملىرىدە بو عادى

تورک تارىخى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

بولماغان قومنىڭ سوزلرېنە بايتاق اجتهادلر صرف ايتارگە احتياج تابدلر. چىنگرگە قدر اعتبارغە كىرگان توركلك، عربنىڭ تمام اور تاسنە غى توركلرنىڭ آلدنەدە تمام ايكنچى معنى ايله آكلانا ايدى. مصرنىڭ «غلامان اتراك» دىب آتالا طورغان تورك پادشاھلرى شرفينە، تورك تلى حقنە «نادر الدهر على لغة ملك مصر»، «تحفة الملك» «حلى الملك»... دىگان كىبى اثرلر تاليف ايتولە ايدى. غلامان اتراك دن سبورغشمش تمام معناسى ايله مىلى تورك ايدى. ۸ نچى عصر ھجرىدە مصر دە بر مدرسە تاسىس ايتوب آندە تورك مدرسلىر نصب ايتدى. ۷۵۸ دە وفات ايتىكان امير كاتب الفارابى الاتقانى اسمندە گى عالم ايله، آندن صوكفى محمود بن فطوشاھ السرايى بومدرسە گە تمام مىلى مدرسلىر ايتلوب تعين ايتىگانلر ايدى (۱).

اندلس فيلالوگى، عرب، ابوحيان الاندلسى تورك تلى حقنە «الادراك للسان الاتراك» اسمندە گى زور اثرىنى (۲) ھم موندن باشقە «زهر الملك فى نحو الترك»، «الافعال فى لسان الاتراك»، «الدرة المضية فى اللغة التركيه» دىگان كىبى اثرلرېنى يازدى.

ابن محمد الصالح اسمندە بر عالم «الشذور الذهبية فى اللغة التركيه» اسمندە اثرىنى، محمد بن زكريا بن خواجە الصغرى

(۱) بوايىكى عالمند اولگىسى نوركستاندن بارغان تورك، ايكنچىسى آلتون اوردا (سرايدن) بارغان تورك ايدى. بوصوكفىسى ۷۸۰ نچى ھجرىدە، وفات ايتدى.

(۲) ابوحيان ۷۴۵ ھ دە وفات ايتدى. يانتىڭ «الادراك» دىگان اثرى ۱۸۹۲ دە استانبولد، مصطفى بك طرفندن طبع اولغان.

التركى، «قواعد لسان الترك» دىگان كىي اثرلر ينى يازدى (۲). بو سوڭقىسى ۷۱۶ ھ دە وفات ايندى. اول، تورك تىلىنىڭ تىرەن عالمى بولغان، اوزى صلغر اسمندە تور كمان قىبلە سىنە منسوب ايندى. مونڭ ايله مذکور عرب توركولوغى ابوحيان اولطرداش بولغان ھم كوب استفادە ايتكان. زين الدين بن ابى بكر العىنى اسمندە گى عالم (۷۹۳ ھ دە وفات) شعر ايله ينه بر «الدرۃ فى اللغة التركىة» اسمندە اثر، مشهور ابن عربشاه (۸۵۵ ھ دە وفات) «ترجمان المترجم بمنتهى الارب فى لغة الترك والعجم والعرب» دىگان كىي يازغان. بىك تىرەن تحقيقلر ايله بو وقتلردە يازغان، اما مؤلفى معلوم بولماغان. «ترجمان عربى وفارسى وتركى ومغولى» دىگان زور اثر دە بو جملە دندر (۳). موندى اثرلر ھم موندى اثرلرنى يازوچى مؤلفلر اول وقتندە بىك كوب دىگان.

چىنگىز بعض عالمرگە ماغول تارىخى وايسكى اثرلر حقتندە كىتاب يازارغە بيورغان ايندى (۴). يەلوچوتساي مانغول آثار عقبەسى حقتندە بىك ھم اثر وجودكە كىتورگان ايندى.

چىتاي خان حكيم طبيعتلى وتام معناسى ايله مىلى خان ايندى. اول مىلتنىڭ نەقى اورتالغىندە، تورك مدنيتىنىڭ مركزى بولغان اويغور

(۲) بو كەسە حقتندە ۱۹۰۷ نچى يىلى XX نچى جلد Z. B. O. H. P. A. O. مجموعەسىندە (ص ۴ - ۱۵۳ دە) ھم مىليورانسكى نىڭ «عرب فىلالو غ» دىگان اثرندە (ص ۱۰ ھم ۱۱ دە) ذكّر اينلگان.

(۳) بو كىتاب مشهور عالمردن П. Мелюранский طرفندن تورلى نىسخەلر ينە قاراب تكمىل اينلوب، مفصل شرحى ايله ۱۹۰۰ نچى يىلدە پىتربورغدە نشر اينلمشدر.

(۴) ئۇلاد (۴) ئۇچۇر اقاغوز قاموسىندە يازدىنىڭ Монголы مقالسىندە.

يرىنىڭ تمام اچىندە يوردى. (بىك سويوب كوچوب يورى تورغان اورنى (۱) اويغورنىڭ مەركىزى بولغان بىش بالىق، ايللى يىلغەينىڭ بويلىرى (۲) ايدى.) بوقاتى قوللى خان اوزىنىڭ نىلغىن ياساقى، چىنگىزلىقنى، توركلەك، ملىت ھەم تىلنى صافلاوغە، آنى كوتەررگە صرف ايتدى.

ھەم آنىڭ شول قاتىلغى آرقاسىندە تورك علماسى آراسىندەغى ايران محببى اختيارسىز چىغا باشلادى. مىلى تىل ايله يازاتورغان عالملىر شاعىرلىر كوتەيدى. اورنا آزيادە چىغنايدىن بو كوتىگە قىدر دوام اينوب كىلىگان تورك ادبىياتى، تىلى، قاتى قوللى چىغناينىڭ ھەمىنە قاراب، «چىغناى ادبىياتى و تىلى» دىب آتالدى. چىنگىز بولمىنىڭ آناسى بولسە، چىغناى اول ملىتنىڭ ادبى تىلىنىڭ آناسى در (۳).

چىغنايدىن صولك، چىغناى ادبىياتى اسمىنە، كوتە مىلى شاعىرلىر ظھور ايتدى. ۱۵ ھەم ۱۶ نىچى عصرلىرغە تابا چىغناى اسمىندەگى بو ادبىيات عادىتىن طىش صورتدە تىرفى ايتدى. مېرىلى شېرىنووى كىبى تورك ادبىلىرى، تىللىرىنىڭ، چىنگىزدىن ايلگەرگى تورك شاعىرلىرىنىڭ مەبودلىرى بولغان، فارسى تىلىنە قاراغاندە، آرتىق ايكانىن اثبات

(۱) چىغناى خان جاي كوتىلىرىدە كوچوب يوردى. عوموما توركلەردە نىقىدر مەنى بولسەلەردە شېرىلەردە قىش كوتىلىرىدەگە طوروعادت ايدى.
(۲) Савельевъ نىڭ Екатеринбургский кладъ دېگان كىتابىدە ص ۳۶.

Если Чингисъ Ханъ былъ отцомъ цѣлаго народа, (۳)
то его сынъ Джагатай былъ крестнымъ отцомъ особаго

ايتىدىلار. آنڭ سرلرن كماللارن كورسەتوب كىتابلار تاليف ايتىدىلار.
بولارنڭ ھەممىدە چىنگىزنىڭ ، چىقتاينىڭ جىلى ايدى .

ملاحظە : بىوك ماغول مىلكىتىنىڭ بو زور دورت قىسىلارندىن ھەر
بىرى ، اوزلارنىڭ آيرىم ھادىھەلەرى ايلە ، آيرىم تارىخىلار تىشكىل ايتەلەر .
ايندى بزموندىن سوڭ اوزبىزنىڭ ايدىل بويندە ، غى دىشت قىچاق (آلتون
اوردا) مىلكىتىدىكىگە بحث ايتەرمىز .

دشت قىچاق ياكە آلتون اوردا مىلكىتى (۱)

جوجى - بانو - بىركە - دشت قىچاق ماغوللارنىڭ دىن اسلامغا
كۆرۈلۈرى - ھالاكەتلىك ، سلما تاق - قىچاقنىڭ استقلاللى - اوزبىك خان - آنڭ
يارلىغى - ابن بطوطە - چانى بك - اختلال دورى - بىردى بك -
توقنامش خان - قىچاق تىخىنى آلوى - تىمىرلىك ايلە واقىھەلەرى - تىمىرلىك
ايدىل بوين خراب ايتوى - توقنامشنىڭ غۇربىدە وفات ايتوى - ابدىگى مىرزا -
توقنامش خان بالالارى - الوغ ، محمد خان - سىد احمد - دشت قىچاقنىڭ
انقراضى - سىراينىڭ سوڭ ، كۆنلەردە ھم سوڭىدە تاتارلار .

جوجى خان : جوجى چىنگىزنىڭ الوغ اوغلىدۇر . صوغشلىر
سوڭىدە آناسى چىنگىز يانىدە قايتوب فرداش روغلىرى ايلە
كورشىكاج آناسى آنى اوزىنىڭ قىچاق ايتىدىكى قىچاق ايلىدە بىردى .
جوجى اوزىنىڭ بىر مىقدار عىسكىرى ايلە اورال ھم ۋولغە تىرەلەردە
كۆچمە ھالەدە تىركىك ايتىدى . جوجىنىڭ مىلكىتى اوزىدە نىسبەت
ايلە «جوجى ايلى» ياكە «جوجى الوسى» دىبە آتالور ايدى . جوجى

(۱) كىتابىزنىڭ بو اورىدىن باشلانغان الوشىنى ، خصوصى ھاللىرىمىز
مىسالىدە ايتىمەگانگە كۆرە ، اوچىنچى يىل يازغاندىن ھىچ اوزگار تىمىچە شول
كۆپىگە باھارغە بىردىك .

کورکام خلقلی، صوگ درجهده تکلفسز پادشاده ایدی. آتاسندن آلتی آی مقدم اوز الوسنده وفات ایتدی (۱۲۲۷). یاشی ۳۰ ایله ۴۰ آراسنده ایدی. شوبان، ایجن، برکجار، باتو، بورکه، توفایتیمیر اسمارنده اوغللری فالدی. جوجینک وفاتینه چنگز غایت فایغوردی و جوجینک اوغللرینی چافروب فارا فورمغه کیتوردی. جوجینک اوغلی باتو یاشکه کچوگرکه اولسهده، بهادرلی عقللیق جهندن فرداشلرینه اوستون ایدی. چنگز آتی خان ایتدی و آلتونلر ایله زینتلانگان قیمتلی برکیزاوی (تیرمه) بیردی. و بر فرداشنی یه رب باتونی «جوجی ایلی» دشت قیچاق (۲) تاختینه او طوریدی.

باتو خان: باتو، خان اولغاچده اوز ایلینی کبکته یتو فایغوسینه کروب صوغیش یاراقلرن قاری باشلامش ایدی. باباسی چنگز خاننک وفات خبری کیلوب اشلرندن طوقتاب فالدی.

(۲) دشت - فارسجه بوشلق معناسنده، دشت قیچاق - قیچاقی حراسی معناسنده. چنگز بو مملکتکه فطایدهغی آتسین غورون (آلتون اوردای) اسمینی بیردی. باکه مملکت، بانوغه بیرانگان آلتونلی تیرمهگه قاراب «آلتون اوردای» آنالدی. بومملکت ماغوللر طرفندن جوجی وقتنده «جوجی ایلی»، آندن صوگ «برکه ایلی»، اوز بکدن صوگ «اوزبک ایلی» دیب آنالدی. تورک - ماغول عسکری اچنده تاتار لرده کوب بولور، همده شتلی برعسکرنی آتارغه «تاتار» دبیگان اسم موافقراق بولغانی اوچون عرب هم روس خلقلری چنگز قومانداسندهغی تورک و ماغوللرنی «تاتار» دیب آتادیلر.

تاتار اسمی تورک تار، خنده، بیک ایسکی اسمدر. کول تکین، حکوکاتده تاتارلر ذکر ایتلگانلر. چنگز ننگ فطایدهغی والیی موخول اوزی جلابر تورکلرندن ایدی؛ اول اوزبنی هر وقت تاتار دیب آتار ایدی.

Труды Восточного Отд. Имп. Русс. Археол. общ.

۱۸۵۷ نچی بلغی ۴ نچی جلدنده واسیلیف ننگ اثری ص ۲۲۰.

ايكى يىل صوڭئە (۱۲۲۹)، اوڭداي خاننىڭ قاآن لىغىنى رىسما تصدىق ايتىۋاچىون جىولاچاق «فورلتاي» غە حاضر اولمىق ايجون، باتو اوزىنىڭ فرداشلرنى بىرگە آلوب قارا قورم غە سفر ايتىدى . اوزى اورنىنە اُنېسى توقايتمورنى تىيىن ايدوب قالدردى . قارا فورمىدە بىون خانلار جىولوب اوڭداي نى رىسما قاآن ايتىدىلر . جىمەسى بىرگە ضىافتلر كورب اويون كولىكى لىر ايتىدىكىن صوڭرە جىمەسى بىردىن قىتاي اُچىنە باروب قايتىدىلر . بوندان صوڭ اوڭداي قاآن باتونىڭ ايدەچك صوغشلىرىنە ياردىم ايجون اوزىنىڭ اوغلى كىوك خان، تولى اوغلى مىنگوخان، چىغناي اوغلى بايدار خانلار قومانداسىدە ۳۰ مىڭ عىسكىر حاضرلەپ ھەمەسىنە باتونى باش ايدوب قىچاق غە اوزاتىدى . بولار قىچاق غە كىلوب فونىق اولدىقلىرى صوڭ بلغار خانلىغىنە سفر ايتىدىلر . يولدى بەزى بلغار كىشىلىرى بولارنىڭ كىلىگانن كورگاچدە بلغار غە خىبر ايتىدىلر .

باتوشەرنى كوپ تىلفات كىتوروب آلتىدى . الھام خان باتونىڭ فوتى آلتىدە باش ايرىگە مجبور اولدى ، باتونىڭ اطاعتىنە كىردى . بىر مىقدار خىراج ھىمدە لازىم وقتدە عىسكىر و بىرچىك اولدى (۱۲۳۶ م ۷۶۳۵) . بوندان صوڭ باتو روس بىرىنە يورمىك اولدى . بلغار خانىنىدە اوزى ايلە بىرگە بولونى تىكىلىف ايتىدى . اوشبو وقت روس مىلكىتى بىر نىچە واق كىنازلىكلارگە بولنوب بىتمىش واوشبو واق كىنازلىرى بىر بىرىنى ايلە ھەر وقت صوغشوب طوراً طورغانلىرى ايدى . باتو اوشبو كىنازلىرگە، قان توكىمىچە اطاعت ايتولارن صوراب، ايلچى كوندردى . بواشكە واق كىنازلىرىدىن آلوب ولادىمىر شەھىرىدە كۆزىنىڭ باغىنىڭ بىرگە كىناز گىورگىدە قارشو طوردى .

ياتوايڭ اۆل رەزان كىنازىنە كېلىدى. بېش كۈن قىدىر ۋەقت صلح ايله بېرلۈرن كۈتۈب توردى، بولمادى. آخر باتو عىسكىرى شېھرنىڭ قىلغىسى اوستىنە باصقچىلار ايله مندىلردە شېھرنىڭ آستىنى اوستىكە ايله ندىردىلر. قول كوچلرى ايله شېھرنى آلدىلر. بعض كىنازلر مۇكەلەب عىسكىر جىوب قارشو توردو مائاشدىلر ايسەدە تانار آتلىرىنىڭ آياقلىرى آستىدە طابىتلودن باشقە فائىدە چىمادى. بوندىن موسقواغە كىلوب، كىنازى ۋىلادىمىرنى اسىر آلوب ۋىلادىمىر شېھرىنە كېتىدىلر. (۱۲۳۸سە ۲ فېورال) تانار عىسكىرلىرى ۋىلادىمىرغە يتدىلر. ۋىلادىمىر خىلقلرى تانارلرنىڭ يورش توردوشلىرىنىڭ آرتق درجەدە بىكىل بولوندىن جىران قالدىلر. بىوك كىناز گىورگى تانارلرنىڭ كىلوون ايشىنكاچىدە قاچمىش ايدى. باتو «بىوك كىناز مۈندەمى؟» دىە صورادى. روسلار اوقلر ايله جواب وىردىلر. باتو صلح ايله بېرلۈرن صورادى، ىنە اوفلار ايله جواب وىردىلر. آخر ۸نچى كۈن (۸نچى فېورال) تانار عىسكىرى شېھرنىڭ ھەر جېھىندەگى قابىقارلرن واندىلردە اوز قوللرى ايله شېھرنى آلدىلر.

بوندىن سوڭ باتو، عىسكىرىنىڭ ھەر مىقدارن كاستىراما وغانلىقىچە طرفلرىنە يىەردى. اوزى راصتوف طرفلرىنە كېتىدى. فېورال اچىندە اون آلتى قىدىر شېھىرلرنى آلدى. كىناز گىورگى «سېت» يلغىسى طرفلرنىدە توردو ايدى، كۈب عىسكىر حاضرلەب تانارلارغە قارشو چىقىدى، عىسكىرى ايله بىرگە گىورگى اوزىدە ھلاك بولدى. باتو نووغورد طرفلرىنە كېتىدى. تۇير، تۇرژىك، ۋولوك كىبى بىرىنچە شېھرنى آلتى سوڭ نووغوردقە باروب ىتمىچە ايله نوب قايتوب كېتىدى، نووغورد روسلرنىڭ ايك باى شېھرى ايدى، آنىڭ

سلامت قالووى روسلار اوچون زور بخت بولدى. قايتوب بارغان يولنده كوز بلسكى شهرينه طوغرى كىلدى. اوشبو شهر اهلى فدر باتوغه قارشو طورغان روسلار اولمادى؛ باتو بوشهرنى خلقلرنن هلاك اينوب بتور دكدن صوگننه آلا آلدى.

اوشبو وقت تمام ياز اولوب بوزلار تيشلور و قتلر بتمش ايدى. تاتارلردون بويينه قايتوب يتدىلر و اوشبو اورنده استراحت ايجون قالدیلر. اسير ايدب آلفان روس روحايلرىنى يبهردیلر. (۱۲۴۰) سنهسى، باتوخان جنوبى روسياغه قصد ايتدى. منگو

فاننى عسكرى ايله كىيف شهرينه يياردى، و كىيف كناز ينه اختياري ايله يرلون صوراب ايلچى يبهردى. كىيف كنازى ميخائيل ايلچيلرنى اوترئدى و منگو عسكرى كىلوب يتو ايله اوزى قورقوب شهردن قاچدى. بونك اوريننه ينه دانيل كناز اولسده اولده قاچدى اوچنچى اولارق ديميتري كناز اولدى. كىيف خلقى غابت مفرور ايدى، تاتارغه مغلوب اولولرن خاطرلرينه اولسون كرنزلر ايدى. باتو، ايلچيلرينك اوترلون ايشتدكى صوك بالذات اوزى عسكرى ايله سفر ايتدى.

منگو ايله باتو كىيف ياننده دنيير يلغه سيني آشا چغوب كىيف نك قلعهسى يانينه كىلمكده ايديلر؛ تاتارلرنك فچقورلارندن، آنلرينك كشتهلرلرندن، توبه لرينك باقرووندىن، آربالرينك شفر داوندن اولقدر قورقنچلى طاوش حاصل بولدىكك، كىيف ده آدملر برسى ايله سويله شكانده سوزلرند كويچك ايله ايشدهلر ايدى. كىيف اهلى ينه صلح چارمسن قاراماديلر. تاتارلر كىيف نك تبعر تاتارلارنى و ايديلرده شهر اهلينه فلچلرى ايله حكم ايدرگه

باشلادىلار. بىر كۈن اچىندە بتون كىيىف اوراملرى اولە كىسەلر ايله طولدى، آدم قانلرى يىلغە اولوب آفدى.

روسلار، قىمىلى نرسەلرن يانلرىنە آلوب، ايك اؤل نصارا دىنن قبول اينكان دىمىترى نىڭ فېرى ايله دىسانىنوى دىگان چىركاۋ كىبى مقدس اورنلرىنە طولدىلار، استىمداد ايتەرلر ايدى. تانارلر اوشبو چىركاۋ ايله اوشبو فېرنى يىر ايله بىر تىگىز ايتدىلار. كىناز دىمىترىنى اسىرايتىپ باتويانىنە كىتوردىلار باتو كىنازنى عفو ايتدى. كىيىف شەرى، خىلقنىڭ كۈبلىگى، زىنتىلىگى، بايلىقى ايله شىرقى ياۋرۇپادە بىر نىچى شەھر ايدى؛ تانارلر قولندە تۇزان اولوب كوككە اوچدى، آدملىرى بىر ايدىلدى، قانلرى يىلغە اولوب آفدى. بىش عصرغە قىدر اوشبو كىيىف شەرى، اوزىنىڭ اوشبو ايسكى رونقن قايتاروب آلا آلمادى. بوندىن سوڭ بانو، پولسكى فرالىقى طرفىنە بونەلدى. يولده غالىتسكى، ۋلادىمىر اسمارندە كىنارلىكلرنى آلدى. اوشبونىڭ ايله روسلارنىڭ نووغۇرۇد دىن باشقە جىملە كىنارلىكلرى تانار تىصرفىنە كىرۇپ بىتدى.

باتو بتون پولسكىنى وبوندىن سوڭ وىنىكرىيا، بولغارىيە و خروا تىبا (بوسنىيا) ولايتلرن آلوب، گىرمانىيا مەلىكىتىنە كىردى. اوشبو وفت بتون آوروپانىڭ قوطى اوچدى، جىملە ياۋرۇپا اوزلرىنىڭ و طنلرىنى صافلاودن امىد اوزدىلار. غىربى ياۋرۇپادە، آنگىلە بىرىنە كىسب كە وارا طورغان بالقىچىلرنى «تانار كىلە» دىپە يوللرندىن توفقاندىلار. اوشبو بىرگە بىتدىكى سوڭ باتوغە اوگداى فاآننىڭ وفات خىبرى كىلدى، اوشبو سىبىدىن باتو قايتوب كىتدى (۱). تانارلرنىڭ اوشبو حاللرى

ياۋروپاغا مەلۇم دىگەن ئىدى، آلاچە ايزگولر دعاسى بانوغە غلبە ايتىدى .

بانوخان ايدىل (ۋولغا) بويىنە قايتدىقى صوڭ مەملىكت اشلرن تەرتىب و نظامغە قۇيارغە، شەرلر نىنا ايدىب عدالت ايله مەملىكتنى اداره ايدىرگە كىرشدى . ھەم مەملىكتنى اداره گە اوڭاى اولسون ايجون ايجرخاننڭ يوقارى باغندە آفتوبە دىگان اورنغە «سراى» اسمى ايله شەر نىنا ايدىرگە باشلادى (۱۲۴۳) .

روس كىنازلىرى خانغە اطاعت عرض ايدىب بىعت ايدىرگە كىلە باشلادىلر . ايك اۆل كىناز يار و صلاۋ بىعت ايتدى .

بانو عسكىرى، عومما توركلر - ماغوللر، سرايتلى آورودن، و با ھەم چومادن بىك قورقالر، و با و چوما كىبى آورولردن بىك فانى صورتدە صاقلانلر ايدى . روس كىنازلىرى بىعت ايتەرگە كىلگاندە كارانتىن كوررگە، اوتدن، نونودن آشاچىغارغە طوغرى كىلە ايدى .

خانغە بىعت سوڭندە، كىنازلىرگە كىنازلىرىنى الوغ فااندن تصدىق ايتدىرەك لازم ايدى . كىناز يار صلاۋ

اوزىنىڭ اوغلى قىسپاتتىن نى قارا قورمىدە فاآن حضورىنە يەردى . بوندىن صوڭ جەملە كىنازلىر ھەر بىر آرتلى كىلوب بىعت ايتدىلر .

بانو يار و صلاۋنى جەملە كىنازلىرگە باش (ۋىلبىكى كىناز) ايدىب كىيىف شەرىنە يەردى . اوشبو كونگە قىدر بىوك كىناز ۋىلابەير

شەرىندە اولور ايدى . اوشبونڭ ايله بانونڭ مەملىكتى ايكى تورلى اداره قىلنا باشلاندى . بىرسى: اداره مختار بەلى (آفتانومنى) و لايتلر .

بىزم بابالارمىز بلغارلى ايله روس، پولشە كىنازلىرى كىبى . ايكىنچىسى بانونڭ اوزى نصىب ايتكان والىلر واسطەسى ايله اداره ابدلىگان

ئۇلاد كىيىسى

اصل مەملىكتدر

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

اوگداي فاآن نىڭ وفاتى صوڭىدە خاتونى، توراگىنا فاآنلىق ايتىدى. (۱۲۴۶) سەنەدە فورلتاي جبولوب اوگداي نىڭ اوغلى كيوك نى فاآن تەيىن ايتوب بيوك جلوس طوبى اولدى. اوشبو طويىدە باتو، آياغى آغرىدىقى سېىندىن، حاضر اولالامادى، اوزى نىڭ انيسى بوركە ايله باقتىرن ھىدەلر ايله يىنەردى، و بيوك كىناز بارو صالونى ھەم يىنەردى. اوشبو طويىدە بيوك ماغول مەلىكىنىڭ ھەر طرفىدىن حسابسىز كوب تورەلەر، خانلەر، اسلام مەلىكىدىن دخى بيك كوب عالمىر حاضر اولدىلەر (۱). كيوك بىر يىلدىن آرتىق فاآنلىق ايدە آلمايدى، وفات ايتىدى. يىرەنە باتوغە فاآنلىق نى تەكلىف ايتىدىلەر، قبول ايتىمەدى؛ بلكە تولى خان نىڭ اوغلى مىنگونى موافق كورب، اوشبونى تەيىن ايتىكز دىدى. ھەم مىنگو فاآن تەيىن ايدىلدى (۱۲۵۱).

باتو، قىزىلغە مائىل تۇسەدە، بيوك گە و دەلى، كۆلەريوزلى، غايەت عقللى، سىياسەت اشلىرىندە ماھر، بيك جومارد پادىشاھ ايدى. چىنگىز نىڭ باشقە بالالىرى اصلا بونىڭ فەكرىدىن چىقمازلەر، بلكە بونى تەظيم ايدىلەر ايدى. باتو حىقىي چىنگىز بالاسى ايدى؛ مەخسۇس بىر دىن و مەزھەب ايله تەقىد ايتىمەدى، بىر اللەغە عبادەت ايدىر ھەر دىن اھلىنە بىر دەر جەدە ھىرمت ايدىر ايدى. دىنانىڭ نادر پادىشاھلرىدىن اولغان باتو (۱۲۵۵) دە وفات ايتىدى. يىرەنە اوغلى سىرتىق خان اولمش ايدى. بىر يىلدىن وفات ايتىدى. صوڭرە انيسى اولاقچى خان اولدى ايسەدە بۇدە تىزدىن وفات ايتىدى.

(۱) اوشبو مەجلىسدە، بەغداددە خەلىفە طرفىدىن قاضى الفضا، شىيخ فەخرالدىن، شامدىن مەلىك ناصىر الابوبى نىڭ قۇداشى، قونىيا سىلطانى طرفىدىن رەكىن الدىن، تۈركىستاندىن امىر مەسعود بلواج كىبى اسلامنىڭ بيوك آدملىرى حاضر اولدىلەر.

بركە خان - اولافجى اورنىنە باتونىڭ انىسى، جوجىنىڭ اوغلى. بوركا خان اولدى (۱۲۵۵). ومنگو قاآن غە كوب ھدىلەر جىيەردى بوركا باتو وقتىندە چافدوق دىن مېين اسلامنى قبول ايتىش ايدى؛ نىنكىكە او طور دىغى صوك خانونى چىك، فرداشى توفاتىمىر وباشقە اولوغلى ايله برگە اسلامنى قبول ايتدىكن رسما اعلان ايتدى. واسمىنى دە بوركە دن «بركە» گە ايله ندردى. اسلام خليفەسى مستعصم بالله غە بيعت بىروب و خطار ياز يشوب طوردى. بركە، خان اولماز دن ايلگەرى تولى خاننىڭ ھلاكو اسمىندە اوغلى مەنگو قاآننىڭ امرى ايله ايران جەتلر نى ضبط ايتوب :اسماعىليە اسمىندە گى آيرىم بر اسلام دولتى بتوردى (۱۲۵۳) ونصبر الدين طوسى اسمىندە بيوك بر اسلام عالمى اوزىنە وزير وكىكە شىچى ايتدى. اوشو بيوك عالم معتزله وشيعە مذهبىنە منسوب ايدى. ھلاكو، مملكىتىنى دخى كىكە يتورگە تەلب، آذربىجان طرفلر نى قسطنطينىيە طرفلر نە يورورگە نىت ايتدى. اوشو بيوك عالم، شول كون اسلام خليفەسىنىڭ پايتختى و حسابسىز علم يورتلىرى و علمانىڭ اوياسى اولغان بىداد شەرىنى ايك ايلك آلماق لازمىر دىە كىكە ش و بردى. (بىداد ايلك چىنگىز وقتىندە قالمش ايدى). ھلاكو بونى ھم معقول كوردى و بىدادقە بارورغە حاضرلە ندى. اوشو خبر نى بر كە ايشىدىكى ايله، ھلاكونى آغاسى بانو طرفىدىن منع ايتىردى.

بو اش بر كە اجتهادى ايله گنە اولدى. يوقسە بىدادنى آلماقدان دىگل، بتون دىنانىڭ آستون اوستىكە ايله ندر و دندە «ياساق» نىڭ منع ايتىدىكى يوق ايدى.

باتو اولىگاچدە قومسز ھلاكو، نصير الدين نىڭ تله دىكىچە
 و مستصم خليفەنىڭ خاص وزيرى ابن علقمى نىڭ دعوتى بويىچە
 بغدادقا كەلدى و ابن علقمى نىڭ دىسىسەسى ايله (۱)، اولاد و عبالى ايله
 خليفەنى، و اچىندە بر ميليون فدر جان اولغان بغدادا ھالىسىنى قتل عام
 ايدىب دىنادە امشالى كورلەگان ظلم و تعدىلرنى اجرا ايتدى.
 و اوشبونىڭ ايله مسلمانلرنى يەندەن كوب عصرلر تىرەملىك ايدىب
 ھلاك ايتدى، نە فدر بيوك مدرسەلر كىتبخانەلر و ار ايسە جملەسىنى
 بر ايله برابر ايتدى (۱۲۵۸ م، ۶۵۶ ھ).

بغداددەن سوڭ ھلاكو مصر اوستىنە يوردى. بر كە اوشبونى
 كورب بلوب بطورور ايتدى نە ايدىرگە شاشدى آبدىرادى.
 اوشبو وقت مىنگو قاآن كوب عسكەر ايله قىطاي اچىندەكى قىتەنى
 باصمق اىچون كىتوب و ارور ايدى، وفات ايتدى. مىنگو اوز
 يانىنە ايدىمەش ايدىب بيوك اُنېسى قاپلاي خانى آلوب، اوز اورنىنە
 قارا قورمىدە كچوك اُنېسى آرتق بوكا خانى اوطورتوب كىتمەش

(۱) ابن علقمى شىعى المذەب ايدى. خليفە بر وقت بغداد مسلمانلرىنىڭ
 اوزلىكسىزسىنى شىعى نزاغلىرىنى قىطع ايتىك اىچون بەض شىعىلرنى اوتىرتوب
 مەھلەلرن عسكەر طرفىندەن طالانىمىش ايدى؛ ابن علقمى اوشبونىڭ انقىمىنى
 آلىق قاچۇسىندە ايدى. ھلاكونى دعوت ايتدى. ھلاكو كىلوب بغدادنى
 محاصىرە ايتىدىكى وقت ابن علقمى خليفە يە: «ھلاكو سىزنى ھىمىشە خلافتىڭىزدە
 قالدۇرا و اوغلىڭىزغا اوزىنىڭ قىزىنى وىرە و سىزنى حاضر بتون اعيان دولت
 ايله شەر خارچىنە طوبىغە دعوت ايتدى» دىە خەبەر وىردى. خليفە جملە اعيان
 ايله شەر خارچىنە چىقىدى؛ اوشبو اورىندە، ھلاكو طرفىندە قىل اولدىلەر
 سوڭرە بتون بغدادخلىقى قىتل اولدى. ھلاكو قونلى بر صوغىش قورالى مئالدىە
 ايسە، مسلمانلر بونى اوزلرىنىڭ مذەب صوغىشلىرىدە استعمال ايتىلەر.

ايدى. يولده منگو اورىننه، ألوغ اولدقى ايچون، قىلاىنى قاآن ايتدیلر. فرصت كوزه توبكنه طورغان بر كه ايچون بونده بىك او كاي بر اش كيلوب چقدى. اول قارا فورمده غى آرتق بوكاغه: «سين قاآن لىقى اوز قولكندان يهرمه. مين سىكا ياردم ايچون فیدو ايله عسكر يهردم» ديه خبر كوندردى. آرتق بوكا اوزن قاآن اعلان ايتدى. بونى ايشنكاچده قاپلاى عسكرى ايله ايله نوب قايتدى و آرتق بوكا ايله صوغ شورغه كرىشى. بو خبر هلاكوگه يتشوب اول غايت او كايىزلاندى؛ مصر حدودنده گى عسكرينه اوز اورىننه كتبوغا اسمنده برسنى باش ايتىدیده اوزى مقرى اولغان مراغه شهرينه قايتدى. هلاكوگه كىنكاچده، مصر سلطانى سيف الدين قطز قولتى عسكر ايله چغوب هلاكونك اون مك عسكرىنى آخرىنه قدر بتروب هلاك ايتدى (۱۲۶۰).

بولار همەسى بر كه نك نوزوگان پلانلرى ايدى (۱). اشلر كامل اول نلگه كايچه كيلوب چقدى. اگر بر كه اولماسه ايدى مصرده بتونلدى هلاكو قولنده كولگه ايله نه چك ايدى.

هلاكو اوشبو قدر او كايىزلقلر سىبتدن نلگه كايچه مملكتلر فتح ايدى. آلمادى، بلكه ايرانده مراغه نى پايتخت ايتوب بارلق يرلرن اداره ايتوب طوراً باشلادى (۲).

(۱) مراد افندى تارىخى ص ۴۰۴ - ۴۳۰، جلد ۱.

(۲) نصيرالدين طوسى نك هلاكو داشنده آرتق نفوذى بار ايدى.

بغدادده علوم بورنلرن هلاك ايتدردى ايسه ده مراغه ده علوم بورنلرى بنا ايتدردى. علوم و مهارتنگ ترفىسى اوچون كلىتلى وقفلر و خزىنه لر تاختىص ايتدردى، و مراغه ده شول وقفه قدر مثلى اولماغان بر رصد خانه ايشله ترى. ۴۰۰۰۰۰ - دورت بوز مكدن آرتق جلد نفىس كتابلر جمع ابدب

مكمل بر كىنخانه تاسىس ايتدردى ارباب علم و هنرنى هر طرفدن جلب

ئەۋلادى بولدى بىر نە مخصصات تەيىن ايتدرب بىوك بر آقاده بيا تشكيل ايتدردى.

(قاوسى الاعلام)

هلاکو بو قدر زور فلاکتلرنک جمله سینک سببی برکه ایدکن بیک یخشی بله ایدی. برکه ایله هلاکو آراسنده الکنده نوك بولا کیلگان دشمانتی بو کره ینه قوتله نندی. آخر هلاکو برکه ایله صوغشو فکرینه توشدی. برکه، هلاکونی اسلام پادشاهلرن نیگرنندن بترودن طیوب آلوب قالو ایله گنه قناعله نمیچه، هلاکودن دخی اوز قولی ایله انتقام آلو فایغوسنده ایدی. بو حالده هلاکونک صوغش تلهوی اوزی برکه نک مقصودی ایدی.

«یاساق» بوینچه غنیمتلر چنگز بالالاری آراسنده بولنو لازم ایدی. برکه ایلیچی یه رب هلاکودن، آلتان غنیمتلردن اوزینک اولوشینی صورادی، هلاکو برکه نک ایلیچیلرینی اوتردی. هم اوشبو سبیدن بیک تیز صوغش باشلانندی. برکه خان طرفندن نوغای اسمنده، هلاکو طرفندن نویان اسمنده باشلقلر تصرفنده، ایکی عسکر قاققاز یه ده شیرزان طرفلرنده یولقبوب صوغشدیلر؛ اول مرتبه ده نوغای غالب اولسه ده، صوگفیسنده نویان غالب اولدی (۱۲۶۱).

صوگره ۳ نچی صوغشده دخی هلاکو غلبه ایتوب برکه ایلینه چقدی. فپچاق خلقلری چاطرلرینه عسکرن یه روب هر تورلی فباحتلیکلر ایندررگه کرشکان ایدی، آکلاماسدن کوب عسکر ایله برکه کیلوب چقدی هم هلاکونک عسکرن بتونلهی طوزدردی. بو صوغش «تیمرقبو» صوغشی دبه آطالادر. بونک صوگنده هلاکو ینه دشت فپچاق غه بارو فایغوسینه کرسه ده، هیچ اش باشقارا آلمادی. آخر فاتی فایغولر اچنده وفات ایتدی (۱۲۶۶).

یرینه اوغلی آبقا، خان اولدی. بو دخی برکه اوستینه عسکر

جىوب واروب صوغشدى، لىكن مغلوب اولماقدن باشقه نتيجه كورمه دى،
 آرتق بوكا ايله قېلانك صوغشوى ايكى يلغه قدر صوزلدى،
 آخر قېلا، قاآن اولدى وكوب عسكر ايله ينه چين اچينه سفر
 ايتدى ويېكىن شهربنى فارافورم شهربى اورنینه پايخت ايتدى .
 برکه خان اسلام قبول ايتوى ايله بتون تانارلر دين اسلامنى
 بر يولى قبول ايتديلر . وبتون اخلاصلى ايله دين اسلامغه
 يابشدیلر . مسلمان اولماغان خلقلر بواشكه آبدراب فالديلر . برکه
 اوزىنى دين اسلامنك، قرآنك حاميسى ديب اعلان ايتدى . برکه
 مملكتنده دين اسلامغه قارشوتل فوز غالتمق امكانسىز اولوب قالدى .
 برکه دين اسلامنى اوگره تمك هم قېچاق مملكتينه علوم نشر ايتمك
 ايچون اسلام مملكتينك هر طرفندن علمالر كوردى، مدرسه ومسجدلر
 بنا ايتوب وقللر تخصيص ايتدى . اوشبو سببدن اسلام علماسى
 برکه گه ناصردين الله، ابوالمعالى ديب لقبلى قويديلر . اسلام علماسى
 زورلردن نجم الدين الزاهدى برکه گه نسبت ايله «ناصریه» اسمنده
 كتاب يازب برکه گه هديه ايتدى (۶۵۸ هـ) .

برکه خان ايله مصر پادشاهى ملك ظاهر پېرس، خطلر يازشالر،
 بوله كلر ايله ايلچيلر بېهره لر ايدى . سرای شهربى باتو خان وقتنده
 بنا ايدلوب بتمه گان ايدى، آنى برکه تمام ايتدى .

برکه خان (۱۲۶۶م، ۶۶۵هـ) وفات ايتدى . اوزينك اورنینه قالورغه
 بر بالاسیده اولماقدن باتو خاننك طغان اسمنده اوغلىنك بالاسى
 مەنگو تيمر، خان نصب ايتلدى .

مەنگو تيمر خان . مەنگو تيمر ايله مصرنك تورک پادشاهلرى
 آراسنده «هميشه ايلچيلر يوروب طوردى . ۱۲۷۶نجى بلده او چىچى مرتبه

بتون دشت قېچاق مەلىكى خەلقنىڭ جان ھىسابى ئالدى. مىنگو، ۱۲۸۰ نىچى يىل تاماغىنە چىغان بىر شىس سېيىدىن ۋەتات ئېتىدى. اورنىنە ئندان مىنگو اسمىندە ئىسى خان بولدى.

ئندان مىنگو خان - . ئندان مىنگو، خان بولغاچدە مىصر پادىشاھى مىنصور قىلاورن غە اوزىنىڭ خانلىقن اعلان ئېتىب مەكتوب يېزىدى (۱). بتون ماغول مەلىكىنىڭ بىوك قا ئنى قىلا قا آن اوشو سەنلەردە جەنۇبى جېن ۋەند جېنى طرفلەرنە يورۇب كۇب يىرلەر قىچاقتى. بىوك تورك مەلىكىنى، مالاقا بوغازىدىن اورۇپا اچلەرنە ۋاق دېگىز ساھلىندە اولغان آنا طولى غە قىدر كېگە ئېتىدى؛ جەنۇبى ھىندىستان ۋە عربىستاندىن بىساشقە جەملە آسىا، ئىلت غىرىيىسىدىن اورۇپا قىطەھلەرى، مىغول مەلىكى (مانغولىكى ئىمپېرىيە) اسمىندە، ۋەر فا آن غە تەبەع زور تورك مەلىكى اولدېدە ۋالدى. ئندان مىنگو خان آخىر ھەمىرندە خانلىقنى طاشىلاب ئىسى «تلاباغا» غە طابىشردى ۋاوزى عبادىتگە كىرىدى (۱۲۸۷).

تلاباغا خان - . تلاباغا، خانلىق مىنسىنە كېلىگىچ، ۋىنگرىيا طرفىنە كۇب عىسكىر ايلە سفر ئېتىدى. بىر كە ۋ قىندە غى مشھور بەھادر نۇغاي مىرزا بىرگە ئېتىدى. ۋىنگرىيادە اشلىرن تەمام ئېتىد كلىرى ۋوگىندە قايتورغە چىقىدىلەر. قىش كۈنى اولۇب كۈنلەر غايت بوران ئېتىدى؛ قارا دېگىزدن خىزىر دېگىزىنە قىدر بولغان اوزون دون صىھرا سىندە

(۱) مەكتوب مەلىكىنىڭ رەسمى تىلى بولغان اوبغۇر تىلىدە، اوبغۇر بازۇوى ايلە يازمىش ئېتىدى مەكتۇبىنى قېچاقى علماسىدىن نورالدىن آنا، مىجدالدىن آنا اسمىندە عالمىر آلۇب باردىلەر .

تلاپغا بتون عسكىرى ايله يولدن آداشدى، يورى يورى بارلق
 آزقلىرى بتوب حسابسىز عسكىرى ھلاك اولدى. نوغاي مېرزا
 تلابغاندىن كوپ وقت ايلك اوز ايلينه (۱) قايتوب يتكان ايدى،
 تلابغا خاتونى ايله بىك صوڭ وقتغىنە قايتوب يىندى. اول بو قىدر زور
 قضاغە سبب بولوى ايله نوغاي مېرزاغە تھمت ايتوب آنى اوتىررگە
 قصد ايتدى. نوغاي مېرزا چىنگىز بالالارى آراسىندە بىك اعتبارلى
 و بىك اوسنا حىلە كار كىشى ايدى. نوغاي، تلابغانك قىسمىنى ايشىنوى
 ايله تلابغانى حىلە ايله بر آولاق اورنغە چافروب كىتوردى. پوصوغە
 عسكىر فويغان ايدى، تلابغا ايله مىنگو تىمرىنك ۵ اوغلى كېلىگان
 ايدى، جىلەسىنى اوتىرتىدى و مىنگو تىمرىنك ۶ نچى اوغلى طقپاينى
 سىرايدە خان ايتىدى، و دولت اشلىرىنى تىرتىبگە قويوب بتون اشنى
 طقپايغە تابشىردى (۱۲۹۰).

طقپاي خان. - طقپاي، خان اولوب اوچ يل اوتىكاج بيوك
 قاآن قىلا خان وفات ايتىدى. قىلانك اورنىنە آلجايىتو قاآن اولدى.
 قىلانك وفاتى ايله بيوك تورك مملكتى، چىنگىز بالالارى آراسىندە مستىل
 خانلىقارغە بولدى. و بو وقت طقپاي ھم تمام مستىل خان اولوب
 قالدى (۱۲۹۳).

طقپاي بو جھتىدىن مستىل اولسىدە، ايكنچى بر جھتىدىن تمام محكوم
 قالغان ايدى. نوغاي مېرزا، طقپاينى اوزى خان ايتىدىكىدىن، طقپاينى
 ھىروقت اوزى تىلە گان بر نرسەگە بوروب يورتە، خان اوستىنە

(۱) اوشبو نوغاي مېرزا و عموما شىرقىدىن كېلىشى تاتار (ماغول) لىر

كوچە مېشىتى ھمان طاشلامادىلر و مىدىنى تىركلىكنى قبول ايتىمەدىلر نوغاي
 مېرزا قىزىم طرقلارنىدە دون صحرالارنىدە تىركلك ايدىرى ايدى.

حاكم مطلق اولاده طوراً ايدى. اوزينه فارسو اولغان ۲۳ قدر سراى بويوكلرن طقطاي غه قوشوب اوترىدى. بارا طوراً نوغايىنك بالالارى بىنه آتالرى كىبى قىلانا باشلاديلر. بولارنىڭ استىدادى كون بكون آرتىدىدە طوردى. حتى اوزلرىنىڭ كىيىمى ايچون طقطاينىڭ اوڭى آناسى اولغان چىك خاتونىدە اوترىدىلر. بو خاتون خالص قاآن نسلدىن اولدىقندىن سرايدە آرتق زور نفوذ ايهسى ايدى. بىتراسمىدە زور امىرنىدە اوترىدىلر. تحمل درجه سندن اوزوب كىندى. آخر طقطاي ايله نوغاي وبالالارى آراسىدە صوغش باشلاندى. اولڭى صوغشده نوغاي طقطايغە غالب اولدى (۱۲۹۷).

طقطاي بهادر وغىرتلى خان ايدى. ايكى يىل صوڭىدە نوغاي طرفىنە يوردى. كوكانلىك دىگان اورىندە ايكى عىسكر برگە يولتقىدىلر. قۇتلى صوغشده نوغاي مغلوب اولوب عىسكرى بتونلى طارالوب بىدى. نوغاي يالغىزى آطى اوستىدە قالدى. نوغاي بو وقت غايت فارتايغان، فاشلىرى كوزلرن قابلاغان ايدى. نوغايغە برروس باروب اوتررگە تلهدى. نوغاي: مېنى طقطاي يانىنه آلوب بار، مېنى اوترمە، دىدى. روس اوتروب باشىنى خان يانىنه آلوب باردى. روس خاندن رحمت آلمق تلهگان ايدى، خان آچولاندى؛ «بىزنىڭ عىصبان ايتكان بىوكمىزنى اوتردىڭ» دىدىدە روسنىڭ اوزىنى اوتردى (۱۲۹۹). اوشبو نوغايىنك بالالرى «نوغاي» اسمى ايله سراى تصرفىدە، آيرىم بر حالده، قىرىم سىدون طرفىدە ياشاب كلىدىلر. اصل مەلىكىت باشلىقلرىنىڭ خصملىرى بولغان بو قاقىلىيەنك اوز باشىنە قالووى مەلىكىنك كىلە چىڭگى اوچون اوڭايلى توڭل ايدى. طقطاي ۲۳ يىل حكومت ايتوب (۱۳۱۲) وفات ايتدى.

اوزبىك خان. طقطاي اورنىنە منگو نيمىرنىڭ طغىرلىچا اسمىندە
 اوغلىنىڭ، محمد اوزبىك اسمىندە، اوغلى خان ايتلدى (۱۳۱۲م، ۷۱۲ھ).
 مصر پادىشاھى مەلىك ناصر محمدكە اوزبىك ياقىن قۇداشلىرىدىن بىرىنىڭ
 قىزى بىرۈپ قۇدالاشدى، بىك مەھابىت سۈرتىدە، طوبىلارى بولۇپ
 اوتىدى، بونىڭ زىمانىدە ھەلا كۈ بالالىرى ايلە سوغىشلىرى دوام ايتىدى،
 لىكىن ھەر ايكى طرفدە ھىچ نىتىجە كۈرنەمدى.

اوزبىك، خان اولغان وقتلىرىدە تۇبىر كىنازى مېخائىل ايلە موسكۋا كىنازى
 گېورگى آراسىندە كۈبىدىن بىرلى بەس نىزاغلىرى دوام ايتە ايدى. كىناز
 مېخائىل تۇبىردە، رىسى سۈرتىدە توگىل، نىسلىرىنىڭ اختىيارى ايلە گىنە كىناز
 اولۇپ طورا ايدى. اوزبىك خان اولغاچدە، مېخائىل اوزبىك گە بىعت
 وپىرىمەك اوچون سىرايغە كىلدى. خان ياننىدە سىراي دە ايكى يىل قىدر
 طوردى. اوزبىك خان بونىڭ كىنازلىقىنى تىصدىق ايدىپ او كاز بىردى.
 و بىر مقدار عىسكەر ايلە مېخائىلنى تۇبىر گە يەردى (۱۳۱۵). مونىڭ سۈگىندە
 مېخائىلنىڭ خىسى كىناز گېورگى، خان ياننىە كىلۇپ اوچ يىل قىدر
 طوردى. اوزىنى خان خىسۈرنىدە بىخىشى، مېخائىلنى عىبلى كۈرسىتمەك
 اوچون ايتىمە گان چارەلىرىنى، خان تىرە باغىندە غى امىر وتۈرەلىرگە
 بىرىمە گان ھىدىلەرنى قالدۇرمادى. آخىر مېخائىلنى كىنازلىكىدىن عزىل
 ايتىدى، اوزى وپىلىكى كىنازلىك او كازىن آلىدى. خان اوزىنىڭ
 خىدىتىدە اولغان چارەلىرىدىن آغا فىيا اسمىندە بىرسىن گېورگى گە بىردى.
 قاوغادى اسمىندە بىر امىر قول آستىدە بىر مقدار عىسكەر ھەم مذكۈرە
 چارە ايلە گېورگىنى ولادىمىر گە بىردى.

ئەۋلادى گېورگىنى مېخائىل بۇ خىبرىنى ايشىكاچىدە عىسكەر ايلە گېورگى گە قارىشى

چقدی، فاو غادیغه صوغش ایتوب گیورگی نی خاتونی ایله اسپر آلدی. فاو غادیغه کوب هدیه لر بیرب صیلاب، عسکری ایله سرايغه اوزاتدی، اوزینی خان حضورنده عیسز کورسه توون اوتندی. شول وقت گیورگی نك خاتونی آغا فوات ایتدی. بونی گیورگی، اوزبك خان غه میخائل آغولاب اوتردی دیب شکایت ایتدی. خان بولار نك هر ایکسن ده حکم اوچون سرای غه چاقردی. هر ایکسی کیلدیلر، حکم کوننده هر بری اوزلرن عیسز کورسه تو اوچون آرتق درجه اجتهاد ایتدیلر. آخر خان نك عسکرینه فارشو صوغش اینووی و آنك بیرگان جاریه سن آغولاب اوترووی کبی عیبلر اوچون میخائل اوتردی. و گیورگی دخی ایلك گی منصینه فایتارلدی (۱۳۱۸). بو اشلر نك صوگنده میخائل نك دیمیتری اسمنده اوغلی سرايغه باروب خاننك كوگن بومشانرلق سوزلر سویله دی و ائیننك خانغه اخلاصی کامل ایدکن اثبات اینه رگه طرشدی. خان آنی تویرگه کنار ایتدی. میخائل بالالری ایله گیورگی آراسنده دشمانلق غایت فاتی ایتدی. گیورگی بلغاریولی ایله سرايغه کیتدی. بونی ایشتوب دیمیتری ینه فرداشلیری ایله سرايغه باردی. خان حضورینه هر ایکسی کردیلر. دیمیتری آچو ایله خان سر اینده گیورگینی فلچ ایله چا بدیده اوتردی. دیمیتری ینه قصاص ایچون اوترولوب دیمیتری نك ائسی آلیکساندر تویرگه کنار ایتلدی (۱۳۲۵).

سرای حکومتی روس ولایتلرینه باصقاف اسمی ایله بعض امیرلر قویا ایتدی. کوب وقت اوشبو باصقافلر روس روحانیلرینه فارشو حرمت ایتیلر، کئیسهلر خراج دن معاف بولا توروبده

خراج آللار ايدى. باصقاقلرنىڭ اوشبو اشلرن روسلرنىڭ
مىتروپولىتلرى اوزىك خانغا عرض ايتدى. اوزىك خان اوشبو
سبىدىن مىتروپولىت قولبىنە يارلىق يازوب بىردى. اوشبو
مضموندا:

«يۈك و بىلىد اولغان الله تعالى نىڭ مەسەت، ارادە و قوتلى امرى
من اوزىك اوزىمنىڭ تصرفىدە اولغان جىملە يۈك ھەم اورطا
ھەم كچۈك كىنازلرگە، جىملە وزىرلر، امىرلر و دىنچى و باصقاق
و يازوچى و ابلچىلرگە ھەر بىر ھىكم يورگان طرفلرنىڭ خىلقلىرىنە
فرمان ايدەن: نصارى و غىرلرنىڭ جىملە روحانىلىرى: پوپلىرى،
راھىبلىرى، كىنيسەلر و عبادت اورنلىرى و اوشبو كىنيسەدە عبادت
اورنلىرىنە تىخىبىس ايدىلگان ملكلر، و قىلر جىملەسى خراجىدىن
و مىرى اشلرنىڭ جىملەسىدىن مەفەدر. بولارغە ھىچ برە و قول
تىگىزەچك اولماسون! چۈنكى بولار الله اىچون حاضر لەنگانلر. بولار
بىزگە و بىزنىڭ عائىلەمىزگە دعا قىلسونلر. اگىر برە و بولارغە نەرض
ايتوب بولاردىن بىر بىر نەرسە آلاچق بولسە آندىن اوچ مىلى تولىتور.
اگىر برە و بولارنى اذا ايدەچك اولسە، الله نىڭ فەھرى آگا بولسون!!
يازلىدى قوبان يىلىدە، كوز فىلىدىن بىرىنچى آينىڭ دور تىنچى كۈنىدە.»

۱۳۲۷ سنە اوزىك خان بعض اشلرنى اصلاح اىچون
يىقىلردىن چال خان (شققال) اسمىدە بىرسىن بىر آز عىسكر اىلە
تۇبىرگە بىەردى. تۇبىر كىنازى آلىكساندىر و ايدىن اشلىرى روسلارغە
اوشبو اشنى، «تاتارلر بىزنى اسلام دىنىنە كۈچلەرگە، اگىر
طىكلاماسالر بىتون روسلرنى قول ايتوب آلورغە كىلەلر» دىە
كۆرسەتەتەلەر. اوشبو سبىدىن اوشبو عىسكرگە فارشوزور قىتتە

قوبدى. طاوشسزغە كويگە كىناز آليكساندر شىفالنى عىكرى ايله اوزىنىڭ سىرايىنى كىرتدى. آليكساندرنىڭ قومانداسى بويىچە خلىق تونى ايله سىرايىنى احاطە قىلۇپ آلدىلاردا عىكرىگە ھىجوم ايدىرگە كىرىدىلار؛ آزغە عىكرى بىر آز اوتىرشۇدىن سوڭ يىنە بالىزورە سىرايىنى كىردىلار. اوشۇ ۋقت آليكساندر اوزىنىڭ سىرايىنى اۋپ سالىدى، عىكرىلرنىڭ بىرسى قالىمى ياندىلار. تۇير خلىقى شىھىردە اولغان جىملە مىسلمان سوداگرلرنى اوتىرۇپ توتۇردىلار.

مونڭ اىچۇن اوزىك غىبايت ناموسلاندى، بتون روس كىنازلىرىنىڭ قوطلرى اوچدى. چۇنكى اوزىك، بونىڭ ايله بتون روس كىنازلىرىنى عىبلى دىب اويلاغان ايدى. تىقىش سوڭىدە فقط تۇير خلىقنىڭ غىنە عىبلى ايدىكى بلىدى. موسكۋا كىنازى اىۋان كالىتانى سىرايىغە چاقىردى و اىلىمى بىك عىكرى بىر تۇيردىكى اشقىاغە ادىب بىرورگە بىھىردى. سوزدال كىنازى آليكساندرغە عىكرى ايله اىۋان ياندىمە ھىضر اولورغە بىروردى. بولارنىڭ كىلون ايشىمۇ ايله تۇير كىنازى، جىنايتچى آليكساندر بىسكۋفە قاچۇپ كىتدى. اىۋان كالىتا تۇير، كاشىن، نورىك فالالرىدە طاش اۋستىدە طاش قالدىرى ھىلاك ايتدى. خلىقلرنىڭ اورمانلارغە قاچقانلار بىغە قوطلدى. اوزىك اىۋان كالىتاغە مكافات ايدىب وىلىكى كىنازلىك او كازىنى بىرۇپ موسكۋاغە بىھىردى. موسكۋا اوشۇ ۋقت قە قدر كىچىك شىھىر ايدى، زور ايا باشلادى.

اىۋان، عىللى جىلە كار كىمىسە ايدى. بىر ياقدان خان ھىزورندە بىسكۋنچى اطاعت كورسەتە، اىككىچى ياقدان بتون روسلرنى بىر نىقەغە جىو اىچۇن مىكەن قدر اجىھادىن سىر ف ايتە ايدى.

بو عقلى ايۋان روسلرغە استقلال اورلغى چەچدى. (۱۳۴۰) سنە ايۋان وفات ايتوب، يرينه اورغلى سيمون بيوك كئاز ايتوب تصديق ايتلدى. اوز بك خان (۱۳۴۱) نچى يل وفات ايتدى.

اوز بك خان، باتودن صوڭ سراى خانلرينىڭ، ايك اشلىكلى، عادل، باشقە مملكتلردە ايك نفوذلى، علم وعلماغە ايك يقين پادشاهيدر. اوز بك، عدالتى ايله دشت قىچاقدە اسلامنىڭ وعلومنىڭ طارالووينا مملكتنىڭ طنچلق وراحتلگينه كوب خدمت ايتدى.

اوز بك وقتندە سراى و باشقە شەرلردە اولغان ترتيب و نظامغە مدنى مملكت سياحلىرى حيران اولدىلر. بو وقت دشت قىچاقنىڭ سراى، ماجار، سوداق، قريم، كففە، اوزاق و خوارزم كىي شەرلرى دنيانىڭ ايك معمور شەرلرندىن سانالا ايدى.

سراى شەرى اوز بك وقتندە كامىل زورايوب، كامىل انتظام آلوب، توزلوب يتدى. اوراملرى كىڭ وتوز، يورطلرى بر بر سینه توتاش اولوب، آرالرنده اصلاً يمرلگان و بوزولغانلرى اولماس ايدى. شەر خلقى تانار، چركس، روس، قىچاق روم خلقلرندىن عبارت اولوب هر بر طائفە اوزينه آيرم محلهده طورالر ايدى. بازارلرى بيك اشلىكلى وزور اولوب، عراق، مصر، شام طرفلرندىن مسلمان سودا گرلرى كوب بولا؛ بو سودا گرلردىن سر ايده آيرم بر محله اولوب او طرالر ايدى. بولارنىڭ محلهلرى مال ايله طولو اولدقندىن ماللر ينى صافلاوايچون محلهلرى قلعهلر ايله احاطه ايدلگان ايدى. خان سريلرى اوزينه آيرم سور ايله اورانلوب آلغان و بيوك اورينه آلنوندان آي (هلال) صورتى فويلغان ايدى (۱) خان سر ينى «آلتون طاش» ديه آطيلر ايدى.

ئەۋلاد (۱) علامت ايدب آي استعمال ايتىمك عربلردن، اسلامدن قىالمش بوش بوش و غاش اولماي، تركلردن قالمش بر عادتدر.

سرای ده مسلمانلر شافعی و حنفی مذهب لرنده اولوب، شافعی، مالکی، حنفی مذهب لرنده فقیه و علمالر کوب بولا ایدی. مسلمانلرنک اون اوچ بیوک جمعه مسجدلری، بوندن کوب اولوشلر ایله آرتق باشقه مسجدلری بار ایدی. اوز بک خان علم و علمساغه آرتق درجه محبت و احترام ایته ایدی.

اوز بک، سرای نك بیوک علماسندن شیخ نعمان الخوارزمی نی هر جمعه کون کیلوب زیارت ایته، شیخ نعمان آنی اصلاً استقبال ایتمی ایدی. آیاق اوزره طوروب اورن فلان کورسه تمی، بلکه بیوک پادشاه اوز بک اوزی شیخ نعمان نك آلدینه کیلوب تزلنه هم توواضعلک ایله گنه سویله شه ایدی. حالبوکه شیخ نعمان اوزی فقیر و غریبلرگه آرتق درجه ده حرمت و قدر ایته ایدی.

اسلامنک جغرافیا علماسینک زورلرندن ابن بطوطه (۱) اوشبو اوز بک خان حضورینه کیلدی و حددن طش قدر حرمت کوردی، خان و خاتونلرندن کوب هدیه لر آلدی

(۱) ابن بطوطه اسلام جغرافیا علماسینک ایک زورلرندندر. ۲۳ باشنده (۱۳۲۵) سنه سیاحت که باشلاب، آفریقانک شمالن و بتون عربستان، شام و سوریه نی، جزیره العرب و ایرانی سیاحت ایتمکدن سوگره، اوشبو دشت قیچاق مملکتینه کیلدی و آنده اوز بک حضورنده قدر حرمت کوردکدن و دشت قیچاقنک شهرلرن (بو جمله دن بزنگ بلغار شهرین) کوردکدن سوگ، اوز بک خاننک خانونی و روم ایمپراطورینک قری بولغان ییلون خانون ایله اوز بک نك اذنی اوزره روم ایمپراطوری حضورینه (استانبولغه) واروب، یندن سرايغه ایله نوب قایتدی و بوندن خوارزم، بخارا، خراسان، قندهار لر نی اوتوب هندستانغه بتدی و آنده فی دهلی حکومت اسلامیه سی حکمداری طرفندن چین گه بیارلوب جاوا، سوماترا،

ابن بطوطە ايتۇنۇچە : دشت قىچاق خەلقىدە اوغۇرلاو اولماس؛ بوسىدىن بولارنىڭ ماللىرى صافچىسىز طورور. اوغۇرلاب توتۇلسە مالنى خواجهسىنە قايتارو ھەم يانىنە اوزىنىڭ مالىدىن تۇقۇملىنى فوشوب اون ايدوب يىرو لازمدر. اگر كوچى يىمەسە ، بالالارى آلنا؛ بالالارى ھەم اولماسە اوترلە ايدى . كىلگان كىتكانلرنىڭ ھەمسى بولارنىڭ قوناقلىرىدر. ھند ايلە مۇكەب مال قووب تجارت ايتەلر. اۇن مۇكەر ايلە آياقلى ماللرغە مالك اولغان آدملر بولار آراسىدە كوب بولا. خاتۇنلارن غايت حرمىتىدرلر، پردەسز گىزەلر... (۱). اوز بك حضورندە مسلمان عرب عالملىرى حرمىت كورگان كىي، ياۋروپانىڭ خرىستىيان عالملىرىدە زور حرمىتلر كوردىلر (۲).

— فىلىپپىن آتەلرن اوتوب، چىن بىرنە آياق باصدقۇن صوگ چىن اچىدە بوروب بىنە دىگىز ابلە (۱۳۴۹) اوزىنىڭ وطنى اولغان تۇنچاغە قايتىدى. واول قدر بىوك سياحتىدىن يىنە يالقى اسپانىيى و فرانسىيانىڭ بعض طرفلىرىنى گىزوب، اوچىچى سياحت اولمق اوزرە صحراى كىبر وسودانە وطوبوتونوغە داخل اولوب افرىقاي وسطى وشمالىنى دىخى سىر ائىدى. اوشبو اوزون سياحتىدە آلمان معلومانن جلدلر طوتوروب يازغان ايدى. (۱۳۷۷) فاسدە وفات ايتىدى.

زىنىڭ وفسانى صوگىدە، مغرب علماسىدىن محمد حىرىي، كلىپى اوشبو اوزون ساختنامەنى «تحفة النظر» اسمى ايلە اختصار ايدى بازوشدر. اولگى اوزون اصل نىسخەسى ھەمان طابلىماش واوشبو «تحفة النظر» اوروپا لسانلىرىنىڭ كۆپىنچە تىرجمە اولمىش واوزى اوروپا ومصرە تىكرار طبع اولمىشدر. اوشبو مختصرە بلغار خەندە آرتق معلومات اولماسدە سىراى واوزىك خان وآلارنىڭ مەبىشلىرى، مەدەنىلىرى خەندە آرتق مەھ نىسەلر يازلمىشدر.

(۱) تحفة النظر ۲۰۴ صحىفەدن ۲۳۳ كە قىدر.

(۲) Екатеринбургский кладъ П. С. Савельевъ نىڭ

دىگىگان كىتابىدىن ص ۲۱۳. T. B. O. I. P. A. O. نىڭ

۱۸۵۷ نچى بل جىقۇان ۳ نچى جلدىنىڭ اىككىچى كىسە گىدە.

مشهور مارکوپوله، یارم کوچمه یارم مدنی بولغان اوزبکنک مملکتندگی بایلقه، آنک عظمت، مهابتینه، و عجائب نرنیکه تعجب ایته. اوزبکنک تنی بک، جانی بک، خضر بک اسلمرنده اوغللری فالدی. ولی عهد تنی بک اوزبکنک وفاتی وقتنده آق اور داده ایدی، اورینه جانی بک خان اولا طور دی. تنی بک گوزل یگت ایدی، فقط خان سراپی اچنده تنی بک اورینه جانی بکنک خان اولوری مطلوب اولدقندن، تنی بک سرايغه فایتوب یتەر یتمه سدن یوق ایدلدی و جانی بک، خان اولوب فالدی.

جانی بک خان. - جانی بک تختکه او طور اچده هر طرفده غی امیرلر، خانلر بیعتلرن یا گارتدیلر. بو جمله دن روسلارنک بیوک کنازی سیمون ایله میتروپولیتلری خان حضورینه اوزلرینک صداقتلرن بلگرتورگه کیلدیلر.

جانی بک کوب کنازلرنی آلاشدروب، تورلی کنازلرک آراسنده دوام ایتسکان نزاغلرنی اوزدی.

عراق عجم طرفلرنده حکومت ایتمه کده اولان هلاکو بالالاری، اوزی صوگنده دین اسلامنی قبول ایدب مملکتلری تمام بر اسلام مملکتی حالینه دونگان ایدی. ۱۳۱۳ نچی سنه سی هلاکو تختینه اوزینک بالالارندن ابوسعیدخان او طور دی. ندیبرلی حکمدار توگل ایدی، اوزینک ایکی اوغلینی وامیرلرینی و بعض علمالرنی اوترندی. ۲۳ یل قدر خانلق ایتدگی صوگ وفات ایتدی (۱۳۳۶). برینه ولی عهد ایتوب برسندہ تعیین ایتمه گان ایدی. وفاتی صوگند انوق مملکتی اوز نسلدن اولغان امیر رشا زاده لری آراسینه بولنوب منقرض اولدی. بغداد طرفلرن حسین بن آقبوغا اسمنده وزیر آغان،

آذربىجان و تېرىز طرفلىرى، اشرف بن تىمىر تاش اسمىدە بىرەنك قوللىدە قالغان ايدى.

اشرف بن تىمىر تاش غايىت ظالم و ندىبىرسىز بىر كىمىسە ايدى. مەلىكىت ادارەسىنە كىرىشۈ ايلە مەلىكىت خەلقلىرىنە خەدىسز و خەسابسىز ظلم ايتە باشلادى. تىبوشسىز اورنىدە شەھەرلىرىنى جىمىرور، آدملىرىنى چىپىن اورنىدە اوتۇرتە، علماللىرىنى خور ايتە ايدى؛ اھالى يىرلىرىن تاشلاب كوچەرگە، علماللىرى تورلى طرفلارغە قاچارغە باشلادىلار.

اوشبو مىلك اشرفنىڭ قاضىسى محىيى الدىن بىردى اسمىدە عالم، اشرف ياندىن قاچوب سرايغە كەلدى، مەسجىد اچىدە خەلقلىرىغە و عىظ سويلەپ، مىلك اشرفنىڭ ظلمىن ائىرلى ايتوب تەرىف ايتىدى. خەضرون يىغلاشدىلار. جەنى بىك اوشبو مەجلىسدە خەضر ايدى، بىردى جەنى بىك كە قاراب: «اگر اوشبو پادىشاھ، قوللىدە شول قەدر اقدار و قوتى اولاطور و ب اللەنىڭ قىللىرىن اوشبو اشرفنىڭ ظلمىدىن قوتقارماسە، قىيامت كۈنىدە جەملە مظلوملىرىنىڭ قولى آنىڭ ايتە گىندە اولور» دىدى. سىلطان جەنى بىك بوندىن مەئىر اولوب يوز مەكىدىن آرتىق عەسكىر جىدى. ھەلاكو مەلىكىتىن مىلك اشرف و باشقە مەغلبىلەر قوللىدىن قوتقارمىق اوچون، يعنى ماغوللىق، نەسل، مەلىت، دىن قاينغوللىرى ايلە مىلك اشرف اوستىنە سەفر ايتىدى (۱). اشرف بونىڭ كىلەون ايشىككەچ دورت يوز قەدر تۈە بوگى قىمەتلى آلتون و جۈھەرلىرىنى اورجان شەھرىنە اوزاتىدى؛ اوزى عەسكىرى ايلە جەنى بىكنى استىقبال ايتىدى. عەسكىرى، جەنى بىك عەسكىرىدىن مەسخرە ايتوب، آتلىرىنىڭ جۈگانلىرى جۈكەدىن، ايلەللىرى ئەۋلاد (۲) محىيى الدىن نىگ و عىطى جەنى بىك اوچون بىر بەھانە ايدى. آنى تېرىزگە ھەلاكو بىر بەھانە سەۋىق ايتكان نەرسە. ماغوللىق، چىنگىزلىق ايدى.

آغاچدن ايشم ديب گولوب سويليلر ايدى؛ قاتى جبل، داوول اوگايندان جاني بك عسكرى كيلوب چقدى. ئليگى عسكەرلر بر اش باشقارا آلئى منهزم اولديلر .

اورجان علماسندن برسى اشرفنى جاني بك گه طوتوب بيردى، جاني بك آنى بيك قاتى شلته ايتدى. علمالر «اوترى قالدرو اصلاياراماس؛ اول ترك قالسه خلق آنك بلاسندن امين اولماس» ديديلر. جاني بك هم ، اشرفنى اوترتدى. خلقلار باشىنى تبريز گه

كيتروب مراغان اسمنده مسجد آلدينه آصديلر؛ بتون تبريز خلقى جاني بك خانغه رحمتلر اوقوب اشرف كه لهنتلر ايتديلر، بتون تبريز فقيرلر بيه صدقه لر طاراتديلر . موندان صوك جاني بك هم تبريز گه كيلوب سلطان سراينده بر كيچه اوتكاردى وايرتهسى كون ايرته نمازىنى عاليشاه مسجندنده اوفودى هم ملك اشرفنك جيفان خزينه سىنى اوزينك عسكربنه طاراتوب بيردى (باشقه شهرلر ده گيسن، خلقلر اوزلرى بولشوب آلديلر.) هم اوغلى بيردى بكنى عسكرى ايله تبريزده قالدروب، اوزى سرايغه فايثوب كيتدى. يولده بيك قاتى صورتده آورى باشلادى واوشبو آورووندان سرايغه فايثوب يتكاج اوزاق طورى وفات ايتدى (۱۳۵۷ م، ۵۷۵۸هـ).

جاني بك، علمادن برسى (۱) طرفندن تريبه ايتلدىكندن، عقل ودرائتى كامل اولوب علم واهل علمگه آرتق درجه ده حرمت و محبت ايتەر ايدى. خان اولغاچده بتون علمانى قوچاغينه آلدى. جاني بك خان اولغاچ ، علما سرايده اوز بك وقتندن آرتق

(۱) اوشبو عالم شريف بن عبد الحميد اسمنده ايدى .

جيولدى (۱). سرائى نىڭ بايلىق و عظمتى يەنە دن آرتدى. تفتازانى، رازى كىي عالمىر، جانى بىك حضورىندە اولدىلار و آنىڭ اسمىنە كىتابلار تاليف ايتدىلار (۲).

جانى بىك اوزىنىڭ عدالتى، مملكت ادارەسىندە بىك اوستا ندىرى علم و علمانى حمايە ايتودە كورسەتكەن ھەملىرى ايلە آناسى اوز بىك اورنىن طوتدى (۳). جانى بىكىنى اسلام مؤرخلىرىگە توغىل، ھەر بىر واقەلەردە تاتارلار (ماغوللار) غە ھەر تورلى قباھتلار اسناد ايتوب يازا تورغان روس راھبلىرى (Лѣтописцы) دە، «جانى بىك بىك پىخشى خان ايدى، خرىستىانلارغە كىوب ياخشىلىقلار ايتدى، روس ىر بىنە كىوب الكىوتلار بىردى» دىلار (۴).

(۱) چونكىە اوز بىك، جانى بىك قدر اياوك علمانە حسابسىز آقچە يادورى ايدى.

(۲) مدرسەلەرمز دە اوقۇلاطورغان «تلخىص» شرحى اولغان «مختصر المعانى» كىتابىنى تفتازانى، اوشبو جانى بىك اسمىنە يازدى. دىباچەسىندە جانى بىك نىڭ عظمت و سىلطنىن ذكىرايدوب، آڭا ھدىبە ايتدىكىنى سويلەدى. جانى بىك حقتەدە اوشبو بىوك عالم:

كەف الانام، ملاذ الحق قاطبە، ظل الاله، جلال الحق والدين
دىبە شھادت و ىرەدر.

بىنى: آدمىلەر ھەمسى و حقتىق فقط جانى بىك كەگنە صغورلار. اول اللە زات كىولەگە سىدر. حقتىق و دىنانىڭ عظمت و ھىبىتى در.

(۳) П. С. Савельевъ «بىكاتىرىنسىلاف خرىنىسى» ص ۲۱۹.

(۴) «Бѣже сей царь Чанибекъ Азбековичъ добръ

зѣло къ хрестіянству» многу льготу сотвори землѣ

русской» بىكون لىتاپسى ۲ نچى جز، ص ۲۰۹.

بیردی بک خان. اختلال. تورلی خانلر. - بیردی بک خان آتاسینک بک فاتنی آورغانن ایشتوب (۱) تبریزدن سرایغه فایتورغه چقدی. اول فایتوب یتکانچی جانی بکنی دفن ایتکانلر ایدی. سرای حکومتی خلقی، آتی آتاسی اورنینه خان ایتدی. بیردی بک تختکه خیرسز آیاق ایله باصدی؛ غایت فاسق، تدبیرسز، فارا وفاتی کوکلی کشی ایدی. خان اولغاچد، جمله فرداشلرن یافلرن اوترتوب بتدی. آدملر کونره آلماسلق آغر خراجلار تعیین ایتدی؛ بونک کبی سیلردن سرایده هم بتون مملکتده بیوک فتنه قوبدی و اوشبو اختلال وقتنده، بیردی بک خان، فولپا اسمندبر میرزا طرفندن اوترلدی (۱۳۶۰).

بیردی بکنک اوز اورنینه فالورنق کشی سی فالمادی. فولپا میرزا خانلق منصبینه مندی. فولپا کبی جوجی نسلندن اولوب بیردی بک اورنینه خانلقغه بر درجهده مستحق اولغان شاه زاده، امیر زاده (میرزا) لر بک کوب ایدی؛ همه سی فولپا اورنینی دعوا ایتدیلر. فولپا تختدن توشدی. فولپا کبی نیچه شاه زاده لر بر آر تلی تختکه منوب، ایکنچیلرینک عسکرلر ایله کیلوی سبندن توشوب طوردیلر. اوشبو وقت فارا دیکزنک غرب طرفنده اولغان وینگر با ایله خزر دیکزنک ایکی طرفی اولغان قافقاز و خوارزم پرلرینک بتون شمال طرفلرندن عبارت اولغان بیوک دشت قیچاق مملکتینک هر طرفنده غنی امیرلر، والیلر اوز باشلارینه مستقل خان اولونی دعوا ایتدیلر. کوبسینک مقصودی بتون دشت قیچاقغه بیوک

(۱) История Монголовъ ص ۱۰۱

خان اولمق اولدقندن اوزلكسىز صورتدە صوغشدىلردە تورديلر .
اوشبو آيانچلى حال ۱۵ - ۲۰ سنەلر قدر دوام ايندى . بتون سراى
حكومتى تبعەلەرى اوزلرېنىڭ خانلرى كەم ايدكن تەيىندن
عاجز قالدېلر .

دشت قېچاق قوتىنىڭ ايدل بويندن صدرىا بويىنە
كوچووى - . ايدل بويندە باشسزلقنىڭ دوام ايتووى ، قوتنىڭ
ايدل بويندن كېتووينە سبب بولدى .

جوجىنىڭ اوغلى ايچن ، چنگز طرفندن دشت قېچاقنىڭ شرق
طرفىنە ، صدرىا بويلىرىنە ، بانو قولى آستىدە خان ايدوب تەيىن
ايتلىگان ايدى . بومىلكت «آق اوردا» اسمى ابلە (۱) ايچننىڭ بالالرى
قولندە دوام ايتوب كېلدى . بولارنىڭ قوت ، شوكتلىرىنە اختلال كېلمەدى .
سرايدە شرعى خانلر حكەم ايتمە گاچ ايدل بويلىرى ، روسىا ، بلغار
يرلرى وبتون دشت قېچاق بوآق اوردا خانلرى قولندە قالدى .
مىلكتلىرىنىڭ مشروع حاكىملىرى آلالر بولدىلر (۲) . سراى تېرەسندە
ايدل ، اورال بويلىرىدە كوچوب يورى طورغان تانارلر ، قسماً
قېچاقلر توبلى اداره ، قوت آستىنە كرورگە ، صدرىا ، ارغز ، صاوق
طرفلىرىنە اغشدىلر . يېردى بكدن ۱۵ - ۲۰ يىللر صوك صدرىا
طرفلىرى ، حاضرگى قرغز صحراسى ، ايدل بويى تانارلرى قېچاقلر ابلە
طوب طولو بولغان ايدى . اول وقت آزياننىڭ ايك قوتلى پادشاهى
(سمرقند خانى) تېمىرلىكنىڭ عسكرن آق اوردا خانى ، ارس ، نېچە

(۱) آق اوردانى روس و ايران مۇرخلرى كووك اوردا دېب يورتەلر .

صاوبىلىف ص ۳۵۴ .

(۲) صاوبىلىف ص ۳۵۴ - ۳۵۵ .

ئەۋلاد گورۇپچىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە ، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

مرتبہ لروا تدی. عین شول وقتندہ ایدل بویندہ، سراینی اداره ایتوچی مامای تورہ، سرایدہغی اختلالدن فائده لئوب باش کوترگان روس کناز لگینہ فارشو عسکر جبارغہ نلہ سہدہ ایدل بویندہ، سرای تیرہ سندہ تاتار لر نی بیک آز نابدی. بلکه چیرکس، یوری کبی خلقلردن یاللاب عسکر جبارغہ مجبور اولدی.

آق اوردا حکومتی بتون فیچاقنی اوزاق اداره ایته آلمادی هم اوزینک اداره سی وقتندہ مملکتک غرب قسمینہ، ایدل هم دنییر بویلرینہ اولقدر اهمیت تیرہ آلمادی؛ بلکه کوبرک وقتن اوزینک شرفی کورشیلری ایله کورہ شوب او تکاردی.

مامای میرزا - ایدل بویندہغی اوشو وقتنہ ز مانینک تمام اچندہ اولوب اولندن باشلاب ایک کوب اشلہ گان کمسہ لرک برسی مامای اسمندہ میرزادر. مامای، قریم ولایتینک والیسی ایدی. اوزبک خان نسلندن عبدالله اسمندہ بر شاه زادہنی خان اعلان ایتوب، بتون مملکت اداره سینی قولینہ آلور ایچون نیچہ یلر اجتهاد ایتدی، آخر سراینی قولینہ آلدی، عبدالله خان اسمندن مملکت اداره سینہ کرشدی. مامای، مملکتک تمام مرکزینی قولینہ آلسدہ، استقلال دعواسندہ اولغان خانلرغہ فارشی فائده سز صوغشلردن باشقہ بر اش اشلی آلمادی. مامای میرزا اوزی یارلیغ بیروب روسلرغہ برسینی کناز تعیین ایتدیکی حالده (مثلا بلغاردهغی مرید خان کبی)، استقلال دعواسندہ گی خانلر ایکنیچیلر نی تعیین ایتہرلر ایدی. اوشو سبیدن سراینک روسلر آراسندہ دہ نفوذی بٹکان اوستینہ بتدی. روسلر سراینک حالندن فائده لئوب نیژغارود طرفندہ اولغان موردوارنی

كوبدن بىرلى جفالاب كېلەر، مودۇالر سىرايغە ھېمىشە بوندن شكايەت ايدۇب طورالر ايدى. روسلر (۱۳۷۶نچى يللر ايدى) بولارغە ايتكان جفالرن چىكدن اوزدردىلر. ماماي، بوكابر خانمە بىرورگە تلەب عر بىشاھ اسمندە بر قوماندان تصرفندە عسكەر بىھردى، نىز غارود طرفندە غى روس عسكەرىنى قودردى. لىكن عر بىشاھ فايتوب كىتكىچە روسلر يەنە كىلوب ظلملرن آرتدراغە بىردىلر؛ روسلر، مودۇالرنىڭ خاتون قىلرن اسىر ايدوب آلالر، اوزلرن اوتەرلر، اورام بوينچە آياقورندن اوسترەب يورنەرلر، آخىر اوتقە ياغالر ياكە انلرگە بىرەرلر ايدى (۱). بونى ايشتىدىكى صوگندە ماماي غايت آچولاندى، يەنە دن عسكەر بىھردى، عسكەرى آزلغى سىبىندن ۋوزا صووى بويندە روسلرغە مغلوب اولدى، كوسى دە ۋوزا صووندە غرق اولدى (۱۳۷۸).

كولىكوا محاربەسى: ماماي مېرزا، اوشونىڭ اوچىنى روسلردن آلورغە تلەسەدە، مەلىكتدە فتنەچىلرگە مقابله ايتەرلىك عسكەر طابا آلماقنى سىبىندن ايسكى يلفە قدر كىچىكدى. آخىر چركس، لان، ارمن، يهودىلردن، آفچە ايله ياللاب، عسكەر جىدى ھم الوغ روس كىنازىنە «روسبەگە باتو وقتندە غى حالنى كىترەچكىن» دىبە خىبر كوندردى، ھم اوزى ايله برگە صوغشەدە بولماق اىچون لىتوا كىنازى ياغايبلا ايله اتفاق ايتدى (۱۳۸۰).

موسقوا كىنازى دىمىتىرى بو خىبرنى ايشتىكچ غايت قورقدى وبتون روس كىنازلرن دىن اسمىنە اتفاقە دعوت ايتدى. پوپلر وباشقە روحانىلر ھىر يردە خلقنى دىن اسمىنە صوغشەدە دعوت ايتدىلر،

(۱) كارامزىن،
ئەۋلاد كۆرۈپچىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

حتى اوزلرى عسکر اولوب ياز لالرا ايدى. اوشبو قدر همئارا
 آرقاسنده بر برسینه دشمان اولغان كئازلردن موسقواغه شول قدر
 كوب عسکر جيولوب كېلدىكە ديمىترى وبتوب موسقوا خلقى
 بونى كورولرى ايله شادلىقلارندن يغلاشديلر. روسلر جملهسى
 بردن: «فانمىزنى بېررمىز، دىنمىزنى، وطنمىزنى بېررمىز! يوز ايللى يالق
 تانار قىلغىندىن چغار وقت يتدى ايندى» دىب قىچقارل ايدى.

آوغىت باشلارنده ديمىترى، يوز ايللى مىڭ قدر عسکر ايله
 موسقوادن چقدى. سىنتاپر باشلارنده دون يلغەسىنىڭ بويلارينه كېلوب
 يتديلر. بو وقت ماماي ده، دون يلغەسى بوينده ياغايلانىڭ،
 عسكىرى ايله، كېلوون كوتوب يانا ايدى. ياغايلار برنجى سىنتاپرده
 كېلوب يىترگە وعده ايتىش ايدى. ۶ نچى سىنتاپر اولدى، ھىز
 سېيلر ايله همان كېلوب يىتمەدى. ماماي اوزىنىڭ جىيىتىق عسكىرىنه
 اشانوب يىتمەدكندن تامام ياغايلاغە طايانوب چىغان ايدى. آخر
 ديمىترى گە صلح عرض ايتدى. ديمىترى بر رايھبنىڭ نصىحتى ايله
 صلحنى قبول ايتمەدى. آخر ۹ نچى سىنتاپرده «كولىكوا» دىگان
 اورنده صوغش باشلاندى. ھر ايكى عسكىر بر برسى ايله تامام
 آراشوب اون ايكى چاقىرم قدر اورنىنى قاپلاب آلوب صوغش
 ايتەرگە كىرىشديلر. صوغشنىڭ ايك فونلى وقتىندە روسلار بتونلەى
 مەھزىم اولوب قىچديلر. ديمىترى بر نىقدر عسكىرىنى بو صوغە
 قويغان ايدى؛ اشنىڭ تامام رەتى كىتىدىكى صولڭ، بر چارە اولماسى، دىب
 ديمىترى اوشبو عسكىرىنى چقاردى. ماماينىڭ يالغان اولاراق «تانار»
 اسمن آلغان جىيىتىق عسكىرى، روسلارغە ياڭدان ياردم عسكىر
 كېلىگان ايسكان ديدىلر دە قىچديلر. ماماي بعض تانار امېرلىرى

ایله گنه یالغز صوغش میداننده قالدی (۱). روسلار تمام حالسزله نگانلر ایدی، فاجقان عسکر آرتندن بر آدومده آتلی آلمادیلر .

اوشبو اورنده «روسلار یکندی» دیگان اسم ایله صوغش تمام اولدی. اوشبو صوغشده هر ابکی طرفدن ابکی یوز مک قدر جان تلف اولدی، روسلارنک زورلری هلاک اولوب بتدی.

روسلار اوشبو صوغش ایله اصلا سرای نصرندن چقما دیلر. آلا رهم چقدق دیه اویلامبلر، واوزارینی تانارنک خراجلیسی، تانارنک تصرفنده دیه بله لر ایدی.

مامای، صوغش برندن سرای غه قایتدی. فقط مامای ایله تخت آراسینه توقتامش اسمنده خان برلشمش ایدی.

توقتامش خان. - آق اوردا (هم آلتون اوردا)

حاکمی ارس خان ایله قرداشی تولى خواجه آراسنده اختلاف ونزاع چقدی. وبو نزاع سببندن تولى خواجه ارس طرفندن اوترلدى. تولى

خواجه نك توقتامش اسمنده اوغلى ينه اوترلوندن فورقوب فاجوب كيتدى. وشول وقتنك چنگزى بولورغه طرشا تورغان تيمرنك (آقصاق تيمر) حضورينه، سمرقندگه فاجدى. تيمرنك نك اول وقت

ايك فوتلى دشمانى، آق اوردا خانى ارس ایدی. تيمر ارس ایله صوغشورغه بر بهانه تاپا آلى غنه طورا ایدی. توقتامش نك كبلوى آكنا بك

زور بهانه اولدى: اول، حقلقنى تولى - توقتامش طرفنده كورسه توب، حقلق طرفينه ياردم ايتمكچى بولدى:

(۱) البته یالغز بر مامای: «های اوز تانارلرم اولسه!»

فلت لی بهم قوما اذارکبوا شنوا الاشارة فرسانا وركبانان»

ئەۆلایە قالمايدان باشقه بر اش اشلی آلمادی.

اول، توفتامشنىڭ كىلوى شرفىنە، زور طوى باصادى. ھم آكا دىيادە بىك آز كشىلرگە نصىب بولا تورغان حرماترنى ايتىدى وارس قولدىن تىختى تارتوب آلوب وىرە چىگىنە و عدە ايتىدى (۱).
 ضىافت كوتلرن اوتكەرگاچ نىمر توفتامشى، اوز بىك كوب عسكىرى ابلە، آق اورداغە ارسنىڭ پايتىخى (۲) اولغان سغناقغە يىەردى. تىمرلىكنىڭ عسكىرى - توفتامش قومانداسىندە - قوتلى ارس خان ابلە اوچ مرتبە صوغشىدى: اوچىسىندە دە مغلوب اولدى.

توفتامش اولىكى ايكى صوغشىدىن صوڭ تىمر حضورىنە قايتىدى. اوچىچى صوغشىدە تىمرىنە زور راق قوت ابلە يىەردى؛ تىمر عسكىرى اوتزار شەھرى تىرەسىندە (۳)، ئىلكىگى لردىندە يامان صورتدە يىكلىدى.

(۱) تىمرلىك، توركلر آراسىندە بىك يش، بتون دىيادە بىك سىرەك توغرى كىلە تورغان زور جهانگىرلردىن. اول آناسى جەھندىن تىموچىنىگە نىسب ايدى. ۱۳۳۶ نچى يل ماوراءالنھردە كىش شەھرى تىرەسىندە بر قىرەدە طوغدى. كچوك بر امىرنىڭ بالاسى ايدى. يىكت وقتىدە آناسى وفات ايتوب آنىڭ اورنىنە امىر اولدى. صوڭدىن، اوزىنىڭ حدىن طىش اوتكىلىگى، عقلى، اقتدارى، بەھادىرلىقى آرقاسىندە، بتون ماوراءالنھر خانلىغىنى چىغناى بالالىرى قولدىن اوز قولىنە كىچىردى. سمرقند شەھرىنى پايتىخت ايتوب علمالرنى اوز باينىە چىدى.

مىلكىتلر قىسچ ايتىك قايقوسىندە اولغان بو پادشا، توفتامش كىلگان وقتدە تىرە باقىدەغى خانلىقلرنى بتروب قوت جىمق ابلە مشغول ايدى (۱۳۷۶م).
 (۲) آق اوردا خانلىرىدە، بارى بر سراى خانلىرى كىبى شەھىرلەردە، طورورلر، لىكن اىڭ كوب وقتلرىنى كوچمە خالە اوتكەرورلر ايدى.
 (۳) سغناق، اوتزار، انزار اسىندەگى شەھىرلر صردىيا بسونىدە و حاضىرگى تاشكند ابلە آقمسجد آراسىندەغى شەھىرلر ايدى. بو كون خرابە خاللىرىندەدورلر.

توقنامش بهادر، غېرتلى يىگت ايدى: صوغش صوگئىدىن تىمرنىڭ
 عىسكىرى، تىمرنىڭ قوشوب يىسەرگان قوماندانلىرى ھەمەسى فاجوب
 بتدكلىرى حالده، اول بر اوزى يالغز صوغش صفندە قالدى.
 لىكن كىڭ وقارانغى اورمانلر آراسىنە ياپا يالغز فاجوب كىتەرگە
 مجبور اولدى. ارسنىڭ فارانچى اسمندە بر بهادىرى توقنامشنى
 فووب كىتىدى، توقنامش صىردىر ياپاقاسىنە يتكاندىن صوگ آطى اوستىدىن
 نوشوب كىمولرن صالوب طاشلادىدە صىردىر يانى يوزوب آشا
 چقارغە كر شدى؛ اوشبو وقت فارانچى كىلوب يتوب توقنامشنى
 اوق ايلە آتوب آياغىنە نىسگزدى. توقنامش شر يالانغاج ومجروح
 اولدىنى حالده ينە اورمانلردە قالدى، آخر تىمرنىڭ يانىنە قايتدى.

ارس وفات ايتكاندىن صوگ اوغلى تىمر ملك خان بولدى. بو
 خان (احتمالگە) آتاسىنىڭ اقتدارىنە وارث بولا آلمىغان ايدى.
 تىمر - توقنامش اسمىنە - اوزىنىڭ يىك كوب عىسكىرىنە اىڭ مھم
 عىسكىر باشلىقلرن قوشوب دورتنچى صوغشقە يىردى. تىمر ملك
 مغلوب اولدى. تىمردە توقنامشنى مقصودلرىنە يىتدىلر. توقنامش تىمر
 نغوزندە قىچاق خانى بولوب صىغافندە تىخكە اوطوردى (۱۳۷۶م، ۸۷۷۸).
 توقنامش، خانلىغىنىڭ برنچى يىللرن تاتارلر، قىچاقلر، قزاقلر
 اوستىدە فوتن آرتدىرق ايلە شىغللە نوب اونكەردى. آق اوردادەغى
 حاللردن فائىدە لانوب سرايدە مامى تمام اوزى تلە گانچە اشلى ايدى.
 تىخنى باتوا، اوز بىكلرنىڭ سرايىنە كوچرو اوچون مامى ايلە
 صوغشورغە كىرەك بولدىندىن، توقنامش بر آز صبر ايتدى. مامىنىڭ
 موسقوا كىنازى ايلە تىمەسز صوغشنىڭ آخرىنە، توقنامش سرايغە
 كىلوب خان بولوب اوطوردى (۱۳۸۰م).

مامای «کولیکوا» صوغشندن فایتدقی صوگ، توقنامش مامایدن بیعت صورادی، مامای رضا اولمادی. یسانده اولغان عسکری ایله، حاضرگی ماریوپول شهری یاننده فالبتسکی یلغسی بوینده توقنامش قه فارشو صوغشدی، فقط یکلدی. خاتونلری، خزینه سی ایله، قریمه کفه شهرینه کیتوب طور دیلر وشول برده گی جنویز خلقلری طرفندن اونرلدیلر. توقنامش خاننک بوگا آجوی کیلوب جنویز خلقندن ماماینک فاینی آلدی.

توقنامش خاننک موسقواغه هجومی. اولوغ فتنه وقتنده جان آلمش کنازلر، امیرلر ماماینک اوشبو انکسارندن صوگ بتونله سراینی طانومی باشلادفلرنده شبهه یوق ایدی. توقنامش خان غه دشت فیچاق مملکتینه دخی بابالری وقتنده غی شوکتی فایتارمق اوچون اوشبو اوگایسز حاللرنک اوکن آلمق لازم ایدی. اول جمله امیرلر و کنازلرگه، اوزینک خان اولوب اوطوردفن اعلام ایدب، جمله سینک اوز آلدینه کیلوب بیعت ایتولرن بنوروب، ماء ورلریه ردی. بونی ایشتنکچده بتون روس کنازلرینک فوطلری اوچدی. ینهدن صوغش ایتمک بیک خوفلی ایدی. روس عسکری «کولیکواد» هلاک اولوب بئسگان ایدی. بیوک کناز دیمیتری اولقدر آبدرامادی؛ توقنامشک خبرن کیترگان آفخواجه اسمنده گی مأمورینه: «شهر خلقی طرفندن سزگه بره نرسه ایرشسه مین عیبلی اولمان. امین وقتنده چغوب کیتگر، جاهل خلقلر نلله نی اشلرلر» دیدی آفخواجه چغوب کیتدی. دیمیتری غایت شادلانندی وتورلی طرفدن عسکر حاضرلرگه قوشدی.

توقنامش خان بونی ایشتنکچ ینه عسکر حاضرلاب بلغار بولندن موسقواغه سفر ایتدی. اوشبو خبرنی ایشتنکچ موسقولیلرنک جانلری

بوغازلار يېرىنى كېلىدى. كىناز دېمىتىرى ھەم موسقوا مېتىر بولمىتى موسقوادىن
 قانچىلىرى. بىتون خەلق يىغلاشورغە كىشىلىرى. سىر بوخف كىنازلىرى
 توقنامىشنى استىقبال ايدىب آلدېلىرى. سىر بوخف دىن كىتوب توقنامىش
 موسقواغە بار بىتىدى و «كىناز دېمىتىرى موندەمى؟» دېمە موسقوا خەلقىدىن
 صورادى. موسقوالېرنىڭ تابىشرون، صلح ئىلەب چىقورن كوتوب
 اوچ كون قىدر محاصىرە ايتىدى. آخىر دورىنىچى كون شەرگە ھىجوم
 ايدىب كىردىلىرى موسقواغە سىلامەت جان قالدېرى اوتروب شەرنى
 بىتونلەي ھىلاك ايتوب يىرايىلە بىرىگىز ايتىدىلىرى. غنىمىتلەر آلوب توقنامىش
 خان او قايلىغەسى طرفىدىن سىرايغە قايتىدى.

بۇندىن سوڭ دېمىتىرى موسقواغە قايتىدى شەرنى ھەم نوزەندىرگە
 كىرىشىدى. اوشبو وقت خان طرفىدىن دېمىتىرىنىڭ گىناھلىرى غفو اينلۇب
 كىنازلىگىندە ھەمان قالدغىنى اعلان اىچون بىر مامور كېلىدى بۇندىن
 سوڭ دېمىتىرى بىك شادلاندى واوغلىنى ھىدىلەر ايلە سىرايغە
 يەردى (۱۳۸۲).

تېمىرلىك ايلە توقنامىش خان آراسى بوزلۇ. تېمىرلىك
 توقنامىشقا قىچاقنى اوز عىسكىرىنىڭ كوچى ايلە آلوب و بىردىگى
 اوچون، توقنامىش آنىڭ آلدىندە مېتىدار ايدى. اول اوزىنى توقنامىشنىڭ ھەم
 قىچاقنىڭ خوجەسى دېب بىلە؛ توقنامىش آلاي توگىل، بىلكە اول اوزىنى
 اىككىنچى بىر تېمىرلىك ايتوب طانى ايدى.

تېمىر (۱۳۹۲ م) ايران، عراق، آذربەيجان طرفلىرىدە قىتوھات
 ايلە شىغىلەنۇب يورگان وقتىدە قاقازدە، توقنامىش بىرى، قىچاقنىڭ
 ئاۋزىلىكى ايدىكىنى كورسەتور اوچون، عىسكىرىنى توقنامىش بىرىنە
 قوبۇل ايدى. توقنامىشنىڭ بو اشكە آچوى كېلە ايدى. توقنامىشنىڭ

آذر بیجانده «کر» یلغەسى بوینده حدود صافلی تورغان عسکری (بلکه توقنامشنگ بویورغی ایله) تیمرلنک نڭ عسکرینه هجوم ایتدی. تیمرلنک عسکری بو صافچیلرنی هلاک ایتدی. توقنامش مونی ایشتوب بیک اوگایسزلاندى .

اوشبو وقتلر تیمرلنک مملکتینک شرق طرفنده غی کاشغر، توفاق، اسی کول طرفلرنده، قمر الدین خان اسمنده برسی پادشاهلق ایته ایدی . بونڭ ایله تیمرلنک آراسنده کوب صوغشلا اولدی . قمر الدین، تیمرلنک گه مقاومتدن عاجز قالدی. تیمرلنک اصفهان طرفلرنده فتوحات ایله مشغول ایدی. اوشبو فرصته قمر الدین خان توقنامش خانغه ایلچی یهروب، تیمرلنکنک جمله ناجارلقلردن شکایت ایتدی. «اوزی پادشاهلغنه نه شرعاً نه قانوناً مستحق اولماقنی حالده، چنگزخان بالالارندن خانلقنی آلدی وخالص اوز ملکگز اولغان آق اوردایله خوارزمی غصب ایتدی. آز وقتلر فالدی، که تیمرلنک اوشبو کونلر اچنده نخندن توشمه سه، سینک اوز جاننکه قطعاً هجوم ایته چک. تیمرلنک حاضر اصفهانده مشغول. سینده کامل اقتدار فوت بار، ترکستانغه عسکر یهروب تیز وقت اچنده چنگز بالالارینک تختینی فایتاروب آل. مینده موندن، قولده اولغان عسکر لر منی جیوب، یاردمگه بارامن» دیب خبر ایتدی. تیمر نفوذنده طورودن اوگایسزلانا هم اوزیده تیمر کبسی بولونی تلی تورغان (۱) توقنامش بونی اخلاص ایله قبول ایدب انفاق ایتدی و عسکر حاضرلیدی.

(۱) Савельевъ нгъ кладъ Екатеринославскій нде

عسكىرىنى بىكىگە بولوب، بىرسن تىر كىستان غە، بىرسن خوارزم آشا بخارا غە بىەردى.

تىمىرلىك نىك شىهرلىرىنى اوشبو وقت امىرلىر اداره ايتىلر ايدى. قىمىر الدىن ايله توقنامش كىلد كنى ايشتكىچ جىملەسى اتقاق ايدىب فارسى صوغشىدىلر ايسەدە، مغلوب اولدىلر. توقنامش ايله قىمىر الدىن بخارا ايله سىمىر قىدىنى تمام استىلا ايتەسەلدە سىمىر قىدىدە تىمىرلىك نىك زىنجىر سىراى اسمىندە بىوك سىراىن ياندىروب كىوب غىمىتلر آلوب قايتوب كىتىدىلر. توقنامش خان خوارزم شىهرىنە ايلتمىش اسمىندە بىرونى امىر ايدىب بىەردى.

تىمىرلىك اصغىاندىن قايتىدى وخوارزم غە باروب توقنامش نىك امىرى اولغان ايلتمىش خاننى قىوب چىغاردى. اوشبو امىر توقنامش حىضورىنە باروب واقىعەنى سويلەدى. توقنامش دە عسكىرى ايله تىمىرلىك طرفىنە سىفر ايتىدى. «سارى قامش» دىگان اورىندە توقنامش ايله تىمىرلىك قونلى صورىندە صوغشىدىلر، لىكن هىچ بىرى مغلوب اولمادى. توقنامش، ايدىگو، تىمىر قىلىق، تىمىرلىك. - توقنامش، خان اولماسدىن ايلگەرى تىمىرلىك بىن ارس خاننى سىغىناق صوغشىلرىندە اوتىرگان ايدى. اوشبو تىمىرلىك نىك خانىنى «آق مىقت» قىبىلە سىندىن اولوب، اوشبو خانىدىن تىمىر قىلىق اسمىندە بىراوغلى قالىدى. اوشبو خانىنىك بىر توغىمە قىرداشى ايدىگو مىرزا، توقنامش خان، خان اولغاندىن صوك آنىك ياقلىرىدىن وايدىق يىقىن كىكاش چىلرىدىن اولدى، كىبە وىنى اوتىردىكى سىمىدىن ايدىگو مىرزا توقنامش قە فارسى اچىندە بىر نىرسە صاقلاب، كىنە ابدوب بورور ايدى. تىمىر قىلىق يىكەت بولوب ايتىشە، انى خان اعلان ايدىب بىر قىتئە قىوبارمىق نىقن صاقلى

ايدى. تيمر قتلوق اوسوب يتكاچده ايدگو توفنامشنى طاشلاب تيمر قتلوق غه بىرلدى، تيمر قتلوق ايله بىر قىتئە قوبارمق نيتلرى بار ايدى. توفنامش نىچىك اولسهده بونى سيزدى. تيمر قتلوق، تيمرلنىك حضورينه فاقوب كىتدى. هم اوتىكان صوغشده تيمرلنىك ايله بىرگه اولوب آكا كوب ياردم ايتدى. ايدگو ميرزا هم اوزىنىك جملە طرفدارلرېنى فوتورتوب بىرگاچ تيمرلنىك حضورينه فاقدى.

تيمرلنىك نىچىك اولسهده توفنامش دن انتقام آلو فكر نىمده اولوب بونىك كىرەك ياراغن فاراماقده ايدى. ايدگو باروب آكا هر تورلى ياردملرېنى توفنامشنى مغلوب ايدر ايچون توزوگان بلانلرېنى سويلەدى. تيمرلنىك حساسىز عسكەر ايله، اوشبو ميرزا وشاه زادهلر بىرگه اولدقنى حالده، دشت قىچاقغه سفر ايتدى. تيمرلنىك اشندن توفنامشنىك اصلا خبرى يوق ايدى. صلح و مسالمة صوراب كوب هديهلر ايله ايلچى بىرەدى. ايلچىلر تيمرلنىك گە بولده اوچرادىلر تيمرلنىك صلح قبول ايتەدى. آنىك مقصودى توفنامش غە آكسىزدن هجوم ايتو اولدقندىن، ايلچىلرېنى فايتارمادى، اصلا خبر فلان ايتەدى. توفنامش خان تيمرلنىك كىلوب يىتەر آلدندىنقئە ايشتوب عسكەرېنى حاضرلەب آكا قارشو بارب طوردى، هر ايكى عسكەر بلغار بىرنده «قوندىزچە» ديگان اورنده يولقشدىلر. صوغش باشلاندى، تمام قزوب يتدى. توفنامش عسكەرېنىك باشلقلرى ايدگو طرفدارى اولوب، ايدگو بولارغە لازم تىلجىمانى بىرگان ايدى (۱). بونىك اوستينه تيمرلنىك بولارنى هر تورلى وعدهلر ايله تمام قناعتلە ندرىب قوبىغان ايدى. وقتى كىلوب يتدى، عسكەر باشلقلرى اورنسىز اورنده آرتقە چىكدىلر (۲). توفنامش

يالغز قالدى. نى قدر صوغشسەدە اش چقماياچقى معلوم ايدى، صوغش اورنندن قاچدى. بارلق عسكىرى ايله ايدل يلقەسىنى آشاچقىدى. تيمىرنىك قىچاقنىك شەر و اوللارنى طالب، حسابسىز ماللر آلدنى؛ آدملىرىنى اوردى، اميرلر آراسىدىن بيش مك قدر فر و اوغلان صايلاپ آلدى، يكرمى آلتى كون توناش عمارتلر و اتقى، فىرمىق ايله شغللەندى. تيمىرنىك قايتورغە نيت ايتكاندىن صوڭ ابدگو مىرزا ايله تيمىر قىلىق اوز قىيلەلر بىنى تيمىرنىك يانينە آلوب كىلمك اىچون اوز ايللر بىنە قايتورغە صورادىلر. تيمىر رخصت ايتدى. اول تيمىرنى آلداب اوپتى؛ ايلينە قايتقاندن صوڭ تيمىر قىلىقنى خان اعلان ايدوب بعض قىيلەلرنى اداره ايدىرگە كرىدى. حيله كار ايدگونك مقصودى تيمىرنىك گە خدمت ايتو اولماي نىچە توقتامشنى توزدرو اىچون تيمىرنىكنى خدمت ايتدرو ايدى. اول حاصل اولدى (۹۱ - ۱۳۹۰).

توقتامش خان تيمىرنىك قايتوب كىتكاندن صوڭ بارلق عسكىرى ايله سىرايغە كىلوب ينە خانلىق ايتە باشلادى. شەرلرنى توزەتدرب مملكت اشلىرىنى نظامغە قويدى. و اوزىنىڭ قول آستىدە اولغان كنازلىرگە، اوشبو فضالر صوڭىدە ينە خانلىق ايتە باشلادىنى اعلام ايدوب، بىرلىقلر بىرەدى، ينە تىوشلى خراجلرنى تولەرگە بيوردى. مصر پادشاھلىرى ايله ينە ايلچىلر يورتوشە باشلادى.

تيمىرنىك نىك توقتامش خاننى يىگىوب بتون دشت قىچاقنى ھلاك ايدوى. بيش يىللىر مقدارندە تيمىرنىك اسلامنىك باشقە يىرلندە حسابسىز كوپ شەرلر، مملكتلر فتح ايتدى. ايران و عراقلر جملەسى تيمىرنىك قولينە كروب بتدى. اول ھمان فتوحات ايله مشغول. اما توقتامش خان ھمان فوت آلا ايدى. بو - تيمىرنىك اىچون اصلا

مطلوب توگل ایدی. تیمرلنک ایران طرفلرنده ایدی. یدی یوز مک قدر مکمل فوراللی عسکری ایله دشت فیچاقفه فافقاز طاغلی آشاسندن یونهلدی. تیمرلنک آگسزدن کیلوب باصارغه تله دی ایسه ده، توقتامش خان ینه سیزدی. یقین آراده عسکر حاضرله ب فارشوسینه باروب کونوب طوردی. ایکی عسکر شمالی فافقاز به ده «تیریک» یلغسی بویلرنده یولقشدیلر. اوشبو اورنده غی قاطی صوغشده آدم قانلری یلغلر اولوب آقیدی. صوغش اوشبو حالده اوچ کون اوچ تون توتاش دوام ایتدی. بلکه دنیا موندی صوغشنگ مثلی کورمه گان ایدی. آخر توقتامش خان جانینی سلامت فالدر و ایچون فالغان عسکری ایله (مغلوب اولمادقی حالده) صوغش اورنندن کیتوب اورمانلر آراسینه قاچدی (۱).

تیمرلنک دشت فیچاق مملکتینی خراب ایتهرگه و آدملرنی اوتورورگه کرشدی. برسنه اچنده دشت فیچاقنک آق اوردا، کوک اوردا، بلغار، شرفی روس، فریم، چرکس کبی یولرنده گی جمله شهرلرنی یر ایله بر تیگز ایدوب واتوب کوبسن یاندروب؛ آدملرن تماما اوتوروب، بتون دشت فیچاق مملکتی کل هم اوله کسه حالینه ایله ندردی. سرای و استرخان کبی شهرلرنک اورنلری غنه فالدی و حسابسز غنیمت آلوب اوز یرینه یونهلدی (۱۳۹۵).

ایدکو، توقتامش: تیمرلنک فایتوب کیتک اچده، توقتامش خان ینه سرا یغه فایتوب، یورت یر توزوب، تیر یاقغه طارالوب

(۱) توقتامش خاننک دشمنلری ینه (بو جمله دن کارامزین): توقتامش خان اوشبو اورنده آرزغه صبر ایدچک اولسه ایدی، غالب اولاجاق ایدی» دبه سربله دیلر.

بتكان خلقلارنى جيوب ادارە ايتە باشلادى. بىر بلاكىتو ايله بختىسز تۇقتامش يىنە ايكنچى اوچنچى بلادن خلاص اولمادى: ايدكو ميرزا عسكرى ايله كيلوب تۇقتامش خانغە اوزلنكسز صورندە ھجوم ايدە طوراً ايدى.

بوندن بتون سراى و آلتون اوردا خلقينك طاقتى قورودى. بعض قبيلەلر بوندن بيزار اولوب ايكنچى اورنلرغە كوچەرگە باشلادىلر. ايدگو ميرزا اون بيشنچى مرتبە صورغىشندە تۇقتامشقا تمام مغلوب اولوب قاچدى. آلتى آى قدر وقت سراى تيرەسندە ايدگو حقدنە برخبر ايشتلمەس اولدى. سراى خلقى وتۇقتامش ايدگونك بتكانلگينە تمام اشانديبار (۱). اوشبو وقت ھەر طرفدە غى كىنازلر و بىلر نك ھەر بىر تمام اطاعتدە ايدىلر. سراى تمام امين حالدە قالغان ايدى. بىر كون ايدگو ميرزا تمام قوراللى كوب عسكرى ايله آكسزىن سراىغە ھجوم ايتدى. تۇقتامش خان آز بر مقدار عسكرى ايله بالا چاغالرى و خزىنەسىنى آلدىدە سرايدىن چغوب كىتىدى. ايدگو ميرزا ھم تيمىر قىلىقنى خان ايتدى (۱۳۹۹).

تۇقتامشنىك صونك كونلرى - تۇقتامش سرايدىن چغوب، بارلىق عسكرى ايله كىيف شھرىندە اوزىنك تصرفندە اولغان ليتوا كىزى و يطوفت فە باردى و تيمىر قىلىقغە قارشو ياردم صورادى. و يطوفت غايت خوش قبول ايتدى. اوزىنە، بتون دىنانى اور كوتىكان تانارلرنك قوتلى حكمدار بىنك ياردم صوراب كيلوبىنە غايت عجبلىندى و غورلانوب اوشبو خان ايله تيمىرلنكنى اوز قولىنە آلاچاغىنە قدر

فكرلىرى باروب يتدى. توقتامش خاننىڭ عسكرىنى حاضرگى ۋىلنا غو بىر ناسىندە آورلرغە اوپور ئىدى (۱).

ويطوفت تىمر قىلىق ايله صوغشو ايچون سراى طرفىنە كىتدى. تىمر قىلىق طرفىندىن صلح عرض ايدلسەدە؛ غرورلەنوب صلحنى قبول ايتمەدى. صوغش يىرنەدە مغلوب اولدى وعسكرىنىڭ ئلتاننى تمام يوغالتوب قاچدى. تىمر قىلىق عسكرى ويطوفتنى كىيف كە قدر قودى، ويطوفت تىمر قىلىقغە كوب آقچە ويروب، همان سراى حكومتىنە خراج ويروب اطاعت ايدوب طورورغە رضا اولوب، كىيفنى ايكنچى مرتبە هلاكتدن فوتقاروب قالدى (۱۴۰۰). بوندىن سوڭ توقتامش خان يانندە قالغان عسكرى ايله «غريب پادشاه» اولوب صحرا وياپانلردە بورىدە قالدى. اوزىنىڭ خانلىغىنى قايتاروب آورغە نى قدر همت ايتسەدە اصلا فائىدە اولمادى. نهايت سراى خانى شادى بك خاننىڭ عسكرى ايله ايتىكان صوغشندە وفات ايتدى (۱۴۰۵).

توقتامش خان دىنانىڭ ايك بهادر، عقللى وعالى همتلى پادشاهلارندىن ايدى. دىنانىڭ آچى هم توچىسىنى طاتودى. اوشبو جەھتدىن كامل تجرەبەلى پادشاه اولغان ايدى. دىنا آڭا ايرك بىرمەدى. توقز قدر بالالارنى قالوب جلال الدين، كرىم بىردى روسلر آراسىنە، باشقە قرداشلىرى سغناق طرفلرىنە كىتىدىلر.

(۱) حاضرگى ۋىلنا غو بىر نالرنده نى پولشە مسلمانلىرى اوشبو توقتامش خان عسكرىدىر. بونلر حاضر اون مڭ مقدارندە اولوب؛ خاتون آلو وباشقە ايك يقين معاملهلىرى روسلر پالاكلرايله اولوى سىبىدىن اوزلرىنىڭ نل عرف وعادتلرن اوندىلر. تىك دىنلر بىن گنە اوشبو بىش بوز بل اچندە صاقلاب كلىدىلر.

ايدگو ميرزا تصرفنده خانلر: تيمر قتلخ خان ويطوفت ايله صوغشدىن صوگوقى وفات ايتوب ايدگو ميرزا آنك اورنبنه انيسى شادى بك نى، آنك صوگنده تيمر قتلخ نك فولاد تيمر اسمنده اوغلان خان نصب ايندى. لىكن بولارنك خانلقلىرى، اسملىرى آقچىلردى يازلوب، خطبىلردى ذكر ايتلوب، يارلىقلرغى امضا ايتودن گننه عبارت ايندى. بتون اداره ايدگو فولنده ايندى. اوشبو وقتلر قتنه وفساد اصلاً طوقئالمادى؛ تورلى طرفده خانلق دعوا ايتوچىلر اولوب طور دقندن، كم خان كم سلطان ايدكن تعين ايتىك آغر ايندى. اوشبوندن فائدهلنوب، روس كئازلىرى اوز ارالرنده اولغان نزالىرىنى سراى خانبنه مراجعت ايدوب حل ايتدرسلىردى، سرايغى اول قدر اعتبار ايتمىزلر ايندى.

ايدگو ميرزانك روسياغى هيجومى: روسيانك بيوك كئازى واسىلى اوزداغى اصلاً التفات ايتمىدى. شول وقت اوردا خانينك دشمانلىرى اولغان توقئامش، بالالارن اوزنده صافلى، تېوشلى خراجنى كوبدن اوك ايندى بىرمى، سفيرلر فلانلرگه اصلاً التفات ايتى ايندى. ايدگو، موسقواغى توغرى كوب عسكىر ايله سفر ايندى. ايدگونك كبلون ايشتو ايله كئاز واسىلى، اهل و عىالى ايله كاستراماغى قاچدى. ايدگو يولده اول وشهرلرگه كىوب زىانلر كىتورب موسقواغى باروب يتدى؛ روسلارنك كوكللرنده توقئامش حالى نك يئەدن فايتدقنده شېبە قالمايدى.

ايدگو بتون عسكىرى ايله موسقوانى ۲۱ كون محاصره ايتدى؛ آخر، سرايىدە اشلىر ناچارلانغانن ايشتوب (۱)، موسقواخلىقىنە اوشبو

(۱) چونكه ايدگو وقتنده ايلكىگى سراى محافظلىرى (تانارلر) ايندى اورتا آزياده قزاق صحرالرنده ايدىلر. رەتلى اقتدارغى مالك بولماغان ايدگولرگه آلاىه و التفات رايتمىلى ايندى.

روشنده سوزینی عرض ایتدی: «مین موندنه سزنی هلاک ایتمک اوچون توگل، بلکه خراج بیر مهوی اوچون ککناز واسیلی گه ادب بیرمک اوچون کیدلم؛ اگر تیوشلی خراجارگزنی تماملاب توله سه گز، مین کبری قایتوب کینه چکمن». روسلر حددن طش شادلانیدیلر، کوب هدیه لر ایله چغوب لازم اولغان جزیه نی تمام توله دیلر، کیله چکده هم توله رگه عهد ایتدیلر؛ ایدگو بتون عسکرینی آلوب قایتوب کیتدی (۱۴۰۸).

ایدگونسک موسقوادن قایتوینه، نورالدین اسمنده اوغلی تیمر قتلقنک تیمرخان اسمنده اوغلن خان اعلان ایتدی. بو سبیدن ایدگو فولاد تیمر ایله قارا دیکز، قریم طرفینه قاچوب کیتدی. اوشبو وقتلر تمام اختلال وقتلری ایدی؛ تیمرخان ینه خانلغنده آزغنه طورا آلدی؛ آنک اوستینه توقنامش خاننک جلال الدین اسمنده اوغلی هجوم ایدب سرایفه خان اولدی، تیمرخان ایله نورالدین قاچدیلر (۱۳۱۱). آلتون اوردایا تختنده توقتامش خان بالالری؛ جلال الدین وقتنده ینه اصلا اختلال باصلمادی، همان خانلق نزاغلی دوام ایتوب طوردی. سرایده قوت حاصل ایتمک ممکن توگل ایدی. مملکتنک طنچلغی، ایدگو میرزانی اوترمی طوروب حاصل اولمایاچغینی بلب، جلال الدین آنی اوتر تورگه نله دی، لکن موفق اولمادی. جلال الدین گه روس ولیتوا کناز لرینک هر بری اطاعت ایدب آکا دوستلق کورسه توب یاقینلق کسب ایدم رگه طرشوب طورالر ایدی. موسقوا کنازی واسیلی اوزینک بایارلری، کنازلری ایله اورداغه (سرایفه) کیددی. خاننک محبتن دوستلغن جلب ایتو اوچون

كوب قىمتلى ھىدەلر كىتورگان ايدى. فقط اوشبو وقت جلال الدين خان، انيسى كرىم بىردى طرفىدىن اوتىلۇب، يىرىنە شول كرىم بىردى اونورغان ايدى؛ واسىلى آكايىمت ايدىب جملە ھىدەلر يىنى طابشروب، كوب الثفات واحسانلر كورب، هر وقت تىوشلى جزيه نى تولەودە كىمچىلك اينمىه چىگىنە وعدە ايدىب قايتىدى (۱۳۱۲).

كرىم بىردى صوكتىدە توفنامش خاننىڭ جبار بىردى، كباك، قادر بىردى اسمىدە اوغلىرى بىر بىر آرتلى خان اولدىلر. قادر بىردى ايدىل بويندە ايدىگومىرزا ايله صوغشىدى. صوغش صفىدە قارت ايدىگو مىرزا ايله مبارزە ايتىدى. ايدىگونى جراحتلى آلسەدە، اوزى ايدىگو طرفىدىن اوتىلدى. قادر بىردى اولساچىدە، عىسكىر باشلىقلىرى تىمىر قىتلىقنىڭ اوغلى تىمىر خاننىڭ كىچىك محمد اسمىدە اوغلىن خان ايتىدىلر؛ دىخى صوغشورغە كرىشدىلر، ايدىگو عىسكىرى مەنھىز اولوب قاچىقتى. قارت ايدىگو صوغش حقىدە بىر يالغىزى قالىدى، سىراى عىسكىرى طرفىدىن طوتىلۇب اوتىلدى (۱۴۵۶).

ايدىگومىرزا بومارت، كوندىزلىرن روزە طوتىلۇب كىچەلر يىنى عبادت ايله اونكارە طورغان تقوى كىسە ايدى (۱) ايسەدە، دىن اسلام وفران حكىملرن طوتىمادى. بىتون عىرىنى خىيانت و آلد او ايله اونكاردى بىھادر وغىرىنلى كىسە ايدى، فقط بارلىق غىرىتن وطن ومماكتىڭ فسادىنە صرف ايتىدى.

الوغ محمد خان، كىچوك محمد خان، تىمىر خاننىڭ بىوك اوغلى و كىچوك محمدنىڭ آغاسى اولغان الوغ محمد خان صوغش بىرىدە اولماغاندىنغە خان ايدىلگان ايدى؛ صوكتىدىن الوغ محمد خانلىقى

(۱) ابن عربشادەدن ص ۶۳

اوز قولبىنە آلدى، كچوك محمدخان قاچوب كىتدى. الوغ محمدخان عقللى بر پادشاه ايدى. اول خان اولغان وقتلارده فتنه و فساد همان قوتلى حالنده دوام ايتە ايدى. آق اوردان طرفنده حكومت ايتىمكده اولغان براق اسمنده خان الوغ محمدخاننى عاجز ايتدى. هر وقت كىلوب، فتنه فوبارديده طوردى. اوشبو سببىن الوغ محمدخان مملكتنى نيقدر ترتيب و نظامغه فوبارغه. نلەسه ده موفق اولالامى ايدى. ايلك آخر مرتبه صوغشلىرنده الوغ محمدخان براق خانغه غلبه ايتوب آنى اوتردى (۱۴۲۸).

اوشبو كوندىن اعتبار ايله دشت قىچاق مملكتى عادتا ترتيب و نظام آلا باشلادى. الوغ محمدخان اوزىنىڭ عدالتى ايله بتون دشت قىچاق خلقىنىڭ محبتىن جلب ايتدى. آلتون اوردان تورلرندن آيدار اسمنده گىسى، عسكرايله روسىلەرنىڭ لتوا طرفلرندە صوغشوب، مېتسىنسىكى شهربىنى ضبط ايتدى، حاسكى اولغان گرىگورى پروتاسىفىنى اسبر ايدىب سراي غە آلوب قايتدى. آيدارنىڭ اوشبو اشىنە الوغ محمدخان غايت آچولاندى، گرىگورىنى قدر حرمت ايدىب اوزىنىڭ شهربىنە اوزاندى (۱۴۳۰).

موسقووادە و بىلكى كىناز واسىلى دىمىشريف اولسگاننىڭ صوگنده، آننىڭ بيوك اوغلى واسىلى ايله، فرداشلىرىدىن يورى آراسنده و بىلكى كىنازلارنىڭ نزاى چقىدى. الوغ محمدخاندىن ايلگارى روسلارنىڭ و بىلكى كىنازلرى وفات ايتدىسە، شول كىنازلنىڭ نىسلىدىن باشكە الوغراغى ئىمىن ايتلوب يرلىغ بىرلە ايدى. كىناز واسىلىنىڭ اورنىنە الوغ فرداشى يورى كىناز اولورغە تىيشلى ايدى؛ آكا واسىلىنىڭ الوغ اوغلى واسىلى آرقلى توشدى. يورى، واسىلىنى حىكم اېچون خان

حضورىنە بارورغە كۈچلەسەدە، واسىلى، خان نىڭ اوزىنىڭ خىلافيئە
 حىكم ايتەچىگىن^۱ اويلاپ، بارىيى طورا ايدى. آخىر ھىر ايكىسى
 رضا اولشوب خان حضورىنە سىرايغە باردىلەر. ھىر ايكى طرفدىن
 حسابسىز بايارلەر، كىنازلر باروب، اوزلرى نلە گاننى بولدىرو ايجون
 طرشىدىلەر. آلتون اوردى يۈكلەندى، موسقوا باسقاقى، بولاد مېرزا
 واسىلىنى، تىكىن مېرزا يورىنى حمايە ايتەلر ايدى. آخىر الوغ
 محمدخان، واسىلى دعواسىنى معقول كورب آنى وىلىكى كىناز
 ايتدى وىرلىغ بېرىپ، اوغلان اسمەندە بىر يۈك مېرزا ايلە موسقواغە
 اوزاتدى. اوغلان موسقواغە باروب يتىكچ موسقوانىڭ ايلك زور
 چىركاوينە روسلارنىڭ زور مامور وروھانىلەرن جىوب خاننىڭ
 بىرلىغىن اوقودى، واسىلىنى «يۈك موسقوا كىنازى» دىب اعلام ايتدى.
 اوشبو وقت روس خلقى ھىم كىنازلرى خانغە تمام اطاعت
 ايدىب آگا حرمت ايتەلەر، لازم اولغان خىراج نى تمام ايتوب وقتىندە
 بېرىپ طورالر ايدى. كىناز واسىلى الوغ محمد خانغە ھىر وقت
 دوستلق عرض ايدىب طورا ايدى. الوغ محمد خاندە بونىڭ
 قارشوسىنە روسلەردىن كۈب تىكلىقلەرنى نوشوردى. ايتدى قىچاق تمام
 طىنچ وياخشىيى حالگە قايتدى. تىك اوزلىكىسىز قىتەلەر سېىندىن قوت
 يىك آزاىغان ايسدى. سىراينىڭ بختسىزلىگىنە قارشى اوشبو طىنچ
 وراحت تىركلىك يىنە اوزاققە صوزلمادى: يىنە كۈك يىمىرلىگان كىبى
 قىتەلەر قوبىدى. الوغ محمددىن ايلگارى خانلىق منصبىنە منوب
 نوشىكان كىچىك محمدخان، بعض قىتەچىلەرنىڭ ياردىمى ايلە آكسىزدىن
 سىرايغە ھىجوم ايتدى. بعض حادثەلەر سېىندىن الوغ محمدگە اچىدىن
 دشمانلىق صاقلاپ كىلە تورغان تىكىن مېرزا، اوشبو كىچۈك محمد

طرفينه ميل ايتوب سراينىڭ كچوك محمد طرفندن آلنوينه اوڭايلى يوللر حاضرله گان ايدى. بو سببىدن الوغ محمد خان اوزىنىڭ بارلىق خزىنه و دولتن، بالا چاغالرن، اوچ مڭ قدر طرفدارلرن آلوب سرايدىن چغوب روسيا طرفينه كىتىدى. شولاي ايتوب سراي اوزىنىڭ عادل و عقللى خانىدىن محروم قالدى (۱۴۳۷).
كچى محمد خان سكر يللر خانلق ايتوب، (۱۴۴۵) سنه سى يرينه اوغلى سيد احمد خان خان اولدى.

سيد احمد خان: الوغ محمد كىتوب، سرايده فوت بتكاج، سراينىڭ اعتبارى ينه كىمودى. روس كىنازلىرى تىوشلى خراجلارنى بيرى، تورلى فتنه و فسادلارنى استفاده ايتوب سراي غه اصلا التفات ايتى باشلاغانلر ايدى. سيد احمد خان، اوزىنىڭ ماز و فشا اسمنده اوغلىنه كوب عسكر و يروب موسكوا غه يباردى. بولار غه روس عسكرى فارشو چقىدى، لكن يكلدى. ماز و فشا موسكوا شهربى محاصره ايتكان ايدى؛ معلوم اولماغان سببلر ايله موسكوا غه هيچ زيان ضرر كىتورى فائتوب كىتىدى. بو اش سراينىڭ سياستى اوچون بىك ضررلى بر اش بولدى. روسلار ينه ايلكىگى حالده قالدىلر.

۱۴۶۵ نچى يىل سيد احمد خان اوزى كوب عسكر ايله موسكوا غه يونه لىدى. بو وقت موسكوا كىنازى واسىلى و فات ايتوب اوغلى اوچنچى ايوان و بىلكى كىناز اولغان ايدى. سرايدىن تمام آبرلوب قىرىمده آيرىم حالده خانلىق ايتىمكه اولغان حاجى گراي خان كىناز ايوان ايله دوست ايدى؛ ايواننىڭ اوتى بويىنچە سيد احمد خان غه فارشو چقىدى. ايكى مسلمان، ايكى تاتار عسكرى

دون بويىندە بولغوشوب، كىناز ايۋان كوزى آلدىندە، ايۋان ايچون صوغشىدىلەر، ھەر ايكى طرفىدىن حسابسىز قات توڭلوب كوب ضررلر اولدى. اوشبو سېىدىن سىداھمىدخان بو يولى يىنە موسكواغە بارا آلمادى. روس كىنازلىرى شادلانوشوب قالدېلەر.

موسكوا كىنازى ايۋان عقللى كىسە ايدى؛ سىداھمىدخانغە اچ ياغىدىن بىنكەنچى دىشان اولدىقى حالدە، سىداھمىدخان آلدىندە تمام مطبىع كورنە ايدى. خانىڭ فرمانلىرى ايله بىرەر مامور كېلىگان وقتدە ايۋان روسلرنىڭ جىملە زورلرن آلوب قارشو چىغا، مامورنىڭ آياقلىرى آستىنە قېمتلى پالاسلر جەبو بىكەنە يورنە، خان فرمانى يىنە بابالىرى كېى، باشن آچوب تىزلىرىنە چوگوب طكىلى ايدى. خانغە تېوشلى نالوكلرن تمام تولىب توردى. ايۋان بو اشلرنىڭ جىملەسىنى، حاضر كامىل ضعيفلەنوب، اتفاقسىزلانوب بىنكەن و بىر بىرى ايله ھەر وقت صوغوشوب قىلىشوب تورا تورغان تاتار خانلىرىنىڭ ھىچوملرنىن آمىن اولوب، اوزىنە قوت جىبو، ھىم آقراپلا بولاردن قوتلوب مستقل فالو پالىتىكەسى ايچونىڭگە اشللى ايدى. تىشدىن يالترادىقى حالدە اچدىن جىملە تېوشلى تىدىرلرن يورنە، خانلر شاھ زادەلر آراسىندە يانقىمقە اولغان دىشانلىق اوڭى اوستىنە كىروسىن سىبو بىكەنە تورا ايدى.

قىرىم خانى حاجى گىرى خان وفات ايتىدى، اورىنە اوغلى مىكلى گىرى خان اولدى. كىناز ايۋان ايله، آناسى كېى، چن چىدىن دوستلق عرض ايدىدىلەر؛ آرا لىندە ياشىرن سىرلىرى قالمادى. سىداھمىدخان عىسكەر ابلە يىنە موسكواغە يوردى؛ كىناز ايۋان ۱۸۰ مىڭ قدر عىسكەر ايله قارشو چىقىدى، خان عىسكرى بو نىڭ دورىدىن بىرى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىلار ئامبىرى

قدرده یوق ایدی. بونک اوستینه ایوان دخی بر نیچه تاتار بیوکلرینی صافیجیسز فالغان سر ایغه بیهردی؛ اوشبو سنیدن خان حضرتلری بو یوروشنده ینه قلچن فنندن آلا آلی فایتوب کیتدی (۱۴۷۲).

سید احمدخان میکی گرای ننگ دشمانلغندن عاجز قالوب، قریم اوستینه باردی، میکی گرای ننگ جمله اشن بوزدی، آنک اورنینه جانی بک اسمنده برهونی امیر ایتوب فویدی (۱۴۷۶).

جانیک غایت جونسز کشی ایدی، ایوان غه: «اگر میکا اوکایسز حاللر کیله باشلاسه سین اوز یانکا آلورسکمی؟» دیه خبر ایتدی. بوندی جیین، جونسز کشی سیندن اشنگ بوزولاچاغی بیلگولی ایدی؛ میکی گرای ینه طوزوب خان اولدی، جانیک نی قووب بیهردی هم دوستی ایوان ایله ینه سرای خلافینه اتفاق ایتدی.

بو وقت آلتون اوردا حکومتی تمام ضعیفله نوب بتکان وقورلی خانلقلرغه بولنوب کچره یوب فالغان ایدی. شمال یاق بلغار قسی، قزان خانلغی اسمی ایله، کوبده نوك سرایدان آیرلدی. قریم طرفلری قارا دیکز بویلری قریم خانلغی اسمی ایله، نوغای بالالاری ینه ایدل بویلرنده اوز باشلارینه نوغای خانلغی اسمی ایله، استرخان ینه اوز باشینه اداره ایتله لر ایدی. شرق طرفلرنده قزاق صحرالرنده ینه اوز باشلارینه حکم سوره طورغان خانلقلر حکم ایتله لر ایدی. بونک اوستینه دخی تاتار بیوکلری روس خدمتینه کروب، بار همتلرینی اوز حکومتلرینک، سراینک خلافینه صرف ایتله لر ایدی. واسیلی وقتنده اوق، تاتارلرغه فالقات اولمق اوزره، روسیه ننگ اورتالغنده «قاسم خانلغی» اسمنده برخانلق تأسیس ایدلدی. اوشبو خانلق هر بر جهتدن روس تصرفنده اولوب. روسلار طرفندن

تاسىس ايدىلدىكى كىرەك نىزان، كىرەك آلتون اوردا خانلىقلىرى خىلاپىتە ھەر تورلى فداكارلىقنى قىلور ايدى. بو خالده كىناز ايۋاننىڭ اصلا قورقار اورنىدە قالمادى. ايندى بىر نىچە يىللار بولسا، اول، خانىغە تېوشلى نالوكى دە بىر گانى يوق، خان ايلچىلىرىنە ايتىپ تورغان التقانلىرىنىدە ايتىكانى يوق، بىلكە سىد احمد گە قارشو. حقارتلىر ايتىكانى ايشىلدى. سىد احمد خان بارلىق عىسكىرىنى حاضرلەپ ولىتوا كىنازى كازىمىر ايلە اتفاق ايتوب، روسياغە يوردى. روسلارنىڭ وايۋاننىڭ بونى ايشىتو ايلە قوطلىرى اوچدى. اوزلارنىڭ سىد احمد خانغە مقابلە ايتە آلماي چاقىلارنى ملاحظە ايدوب، ايۋان، سىد احمدنىڭ خاطر يەنە دە كىرەك گان نىدىرلىرىنى يور تە باشلادى: مېكىلى گىراي خانغە خىبر ايدوب كازىمىرنى شىغل لىندرونى اوتىدى، ھم نور دولت اسمىندە بىر زانى عىسكىر ايلە، ھىچ صاقچىسىز قالغان سىرايغە بېرىدى. ايۋان اوزى صوغىشىدىن قورقسادە، پوپلر وباشقە روھانىلارنىڭ كۈچلەوى ايلە كۈب عىسكىر حاضرلەپ سىد احمد خانغە قارشو چىقىدى. كىرەمىنىست شىھرى بىانندە ايكى عىسكىر يولقىدى. روسلار تاتارلىرىنى كورو ايلە قاچدىلر؛ تاتارلر (۱) يەنە روسلر خىلە و آلداو اېچونىگنە آرتقە جىككەنلردىر دىيە آرتقە چىكىدىلر. روسلر دىخى تاتارلرنىڭ آرتقە چىگوندى شوندى خىلە ومكر اولووينى اويلاپ آشغا آشغا قاچدىلر. بونىڭ اوستىنە دىخى سىراينىڭ اشى دولت گىراي عىسكىرى طرفىدىن قورقنىچ خالىگە كېلوى حقىندە سىد احمد خانغە خىبر ايرىشدى. اوشبو سىدىدىن ھىچ اش باشقارا آلماي قايتوب كىتىدى (۱۴۸۰).

ئەۋلاد گىزىمىسى (۱۸) بىر عىسكىر يەنە تاتارلر توگىل، بىلكە ماھامى عىسكىرى كىيى، ياللانوب تىتوب تۈزۈشكەن بىر جىيىتىق ايدى.

فايتوشلى روس ولتوئا شهرلرینی طالاب كوب ماللر آلوب
 فايتدی. سراینک طنجلغن ایشتدکی صوگ قش اونکارو ایچون
 دون یلغەسى بوینده فالدی وعسکرینی اطرافقه تاراتوب، اوز یاننده
 پیک آزینی آلوب فالدی. سید احمدخان اوشبو حالده آگسز
 یاتقان وقتنده شیان امبرلرندن ایواق اسمنده برسی ایله نوغای
 امبرلری هم میکیلی گرای اتفاق ایدب، آگسزدن اون آلتی مک
 قدر آطلی عسکر ایله سید احمدخان اوستینه باروب سید احمدخاننی
 اوتردیلر، ایوانغه: «دشمانکنی اوتردک» دیب خبریه ردیلر، احمدخان-
 نک بارلق ماللرن اوزلری آراسنده بولشوب آلدیلر (۱۴۸۱).

دشت قیچاق مملکتینگ انقراضی: سید احمدخان نک
 وفاتی صوگنده آنک مرتضی و شیخ احمد اسمنده اوغللری سرایده
 خانلق ایدب ماتاشسه لرد، بونلر یوق حکمنده قوتسز ایدیلر،
 تیک سراینی اتوب تورتوب اداره ایتوب توردیلر. لکن همانده
 دشت قیچاق حکومتینگ ظامری بتکانی یوق ایدی، بو، ایوان ایله میکیلی
 گری ایچون مطلوب توگل ایدی.

میکیلی گری خان، بغض سببلر ایله، لیتوا کنازینه هجوم ایتکان
 ایدی؛ شیخ احمدخان لیتوانی هلاکتدن آلوب فالدی. بونی صلتاو
 ایتوب میکیلی گری خان سرای شهرینی خراب ایتوب، سرای حکومتن
 ظامرندن فورتو ایچون كوب عسکر ایله سفر ایتدی. یولده
 طابقان بر مسلمان قرداشن اونره باردی؛ آخر سرايفه باروب
 یتوب همه یورتلرنی، خان سرایلرن واندردی، طاش اوستنده طاش
 فالدرمادی، خانلرنک قبرلرینی هم حتی قبر طاشلرینی واندروب
 بتردی، دوستی ایوانغه «ظامرن قور تدم» دیب خبر ایدب رحمت

آلدى. ۲۶۷ يىل بويى گور ايتوب ظورغان سراى شھرى اورىندە،
آستىرى اوستىكە ايله نگان، قىزىل قانغە بويالغان طاشلار ايله آدم
اولە كسەلر يىگنە فالدى (۱۵۲ م ۹۰۷ م) (۱).

سراينىك صوگىنى كونلر نىدە ھەم صوگىغىدە تاتارلار -
قىچاقلار. سراى - قىچاقى حكومتىنىك ماتور و طولى كونلرى
بىردى بىك گە چاقلى اولغان وقتىدەر. اول وقتلار ايدىل بويىنىك ايك بختلى
وقتلىرى ايدى. عىن شول بىردى بىكەن صوگىنى كونلر ھەم ساعىتلىرى
ايك منخوس، بختىسز وقتلر يىدەر. اول وقت بتون ايدىل بويى بىر
صوغىش مېدانى بولوب قالغان ايدى. اوشبو سېيدىن ايدىل بويىدىن
كوچ قوت كېتىدى. بورونىنى خىزىرلەر، قانقلى، قال آچلر (روسلار چە
ايتىكاندە تاتارلار (۲)). نىك اورتا آزيا گە تابا كوچولرى ارس
خانلر وقتىدە باشلانغان ايدى؛ سېدا احمد خانلر وقتىدە ايدىل بويىدە
ھېچ زەتلى عىسكەر فالمادى. سراى بوش بىنا لردن عبارت ايدى. سېدا احمد

(۱) بو «آلتون اوردا حكومتى» بىندە غى خانلرنىك واقعەلىرى
كارامزىن ايله مراد اۇندى تارىخلردىن ترجمە ايتلدى. بعض خصوصلردە غنە
براقتاوز قاموسى، بىرىزىن، صابلوكف، صاويلە، كومبايف كىي عالملىرىنىك
اثرلىرى ھەم تىخفە النظار. عجائب المقدور. مستغنا دالاخبار وغير اثرلردىن
فاندىلدى. موندن صوگى باتو - اوزىك ترجمە حالىلىرى خىتە، قاضى
رضاء الدىن حضرتنىك اوزىنىك شورا مجلەسىدە شولوق كارامزىن ايله
تلىق قە قاراب بازغان مقالەلر يىنە قاراب ترجمە لىمۇزىدە گى عبارتلىرى مۇنەتەك.
(۲) چونكى قىچاق مېلىكتىدە مېلىكت خلقى شول بورونىنى قانقلى، قال
آچ، قىچاق، خىزىرلردن عبارت ايدى. تاتار دىب يورتلە تورغان ماغوللار
موندە حاكىملىرىگە ايدى. باتو، اوزىكلر وقتىدە، بىك كوب بولماغان بو
تاتارلرنىك سراينىك آقتى كونلر يىنە قدر ايدىل بويىدە بولغان بولماغانلر بىدە،

ئەۋلادى خورۇپسى
مەلۇم تۈگۈل

تۈرۈپ آنڭ بالالارنى اولتورگان ابو الخىرنڭ بو اشلىرىنى بوقچاقلىر (تاتارلىر) تمام معناسى ايله تقدىر ايتدىلر .

ابو الخىرنڭ حيدر ، شاه بك هم محمود اسمندە خىلقلىرى وقتندە (۱۵۰۳ نچى يىللىر) ابو الخىرنڭ اشلەگان اشلىرى يەنە نغەدى جوجى بالالارنىڭ فوتى ما ورا نەھرگە كوجدى . ايلك ايدىل بو يەندە تورغان اوزبكلر (بعضى قىچاقلىر ، تاتارلىر) بو قوميت حاسملىرى شوبان بالالىرى حضور يەنە ماورا نەھر آمودرىا طرفلىرىنە كىلدىلر . شولاي ايتوب آوار ، قىچاق ، توركلرى اوزلىرىنىڭ ايلكىگى و طىللىرىنە ، باتونڭ بيك كوب بولمغان عسكىرى يەنە آلتاي طرفلىرىنە كىتىدىلر . ايدىل بو يەندە همان ايلكىگى بلغارلىر قسما قىچاقلىر ، قسما قازاقلىر قالدىلر . اما اصل تاتارلردىن ، بلغارلردە ، قىرىم يارىم آطە سەندە ، روسلر آراسىندە حكومت مامورىتلرىندە قالغانلردىن ، يا كە بلغارلر آراسىنە كىرۈپ تمام بلغارلاشقان ، روسلر آراسىندە روسلاشقانلردىن باشقە ايدىل بو يەندە ھېچ بىر تاتار قالمىدى ، توركىستاندە غى تاتارلىر ، قىچاقلىر اوزلىرىنىڭ فوسى اسملىرىنى بو كۈنگە قىدر صافلاب «اوزبك» آنالوب كىلەلر .

آلتون اورداخانلىقىنە صالحون قان ايلەگنە قارى تورغان بىزنىڭ بلغارلىر آراسىندە اوزبكلر ئوقنامىشلىر ، ماماي ، ايدگولر حقىندە بو كۈنگە چاقلى بىر نرسە دە صافلانماغان ؛ توركىستاندە اورتا آز يادە غى خىلقلر آراسىندە خىتى آلتاي توركلرىندە تەلە و تىلردە قازاقلىر هم قازاق بولغان قىچاقلىر آراسىندە حسابسىز كوب حىكايەلر سويلنوب طورالر (۱) .

(۱) ايدىگىر و ئوقنامىش واقەلەرىنە عائد آلتاي ، تىلەوت جىرلىرى ۋ . رادار فەتك

Образцы народной литературы тюркских племенъ
دىگان اثرىندە بىرىنچى جىلدە «مىرادىي» دىگان باب ، بو حقىندە قزاقلىر آراسىندە غى

ئەۋلادىغا ھېچ قىسمى ۲ نچى ھەم ۵ نچى جىلدلردە گى بىتىلر قارالسۇن . ايدىگى ماماي —

ايكنچى بر قوملر آراسينه باروب كرسه لر آلا رغه تقليد ايتەر گه، ملي عادت و آيينلر ينى اونودور غه باشلىلر . جنوب طرفلر نده اوطورغان توركى قوملر گه بو حال تمام معناسى ايله طوغرى كىلدى . فطايغه بارغان توركلر قا آنلرى ايله بر گه فطاي بولوب، ابرانده، تىبندە گىلر ايرانلاشوب بتدىلر . شولاي ايتوب توركلر بو خلقلرنىڭ عددلر ينى چوغلالتدىلر . اما اوزلر ينىڭ عددلر ينى آزايتدىلر ،

۱۶ نچى عصر نىڭ باشلر نده سىبىر يادە توركلردن بىك نىق بوشاغان ايدى . اگر نهايە سز ايسكى زماندن پىرلى بىك كوب بولوب كىلگان تورك خلقي عرب خليفه لرى وقتلر نده، ماغول وقتلر نده و طنلر ندىن كىتمە سەلر ايدى، بو كوندە دىنپىر - دون طرفلر نده غى خاخوللر غە سىبىر يادە كوچوب بارر غە اورن بولماغان بولور ايدى .

فيچاق مملكتى فرىم، قزان، نوغاي، استرخان، سىبىر، ماورالانهر دىگان كىك بو كوب قىسىلرى همەسى اوزلر ينىڭ چىنگىز بالالارى بولولر ن اوتقانلر ايدى؛ آرالر نده هىچ بر معنوى رابطه يوق ايدى . هم آرالر نده بر بر رابطه حاجت بولوين، اوزلرى اوچون عموى زور بر قوننىڭ كىرە كلگن سىز مىلر ايدى . بولار نىڭ اچندە اىك قونلىسى ماورالانهر خانلقى ايدى . بو خانلقى عسكر ينىڭ، خلقىنىڭ، علمالرىنىڭ فوق العادە كوبلىگى ايله اوزىك وقتلر نده غى آلتون اوردا حكمن توتا . لىكن اول قرداشلر ينى بر جبكه تزرە گه حاجتسىنى ايدى . فرىم خانلقى استانبول سلطانى فولبىنە كرە . استرخان، نوغاي، قزان، سىبىر خانلقلىرى قل اوستىندە طورغان كىك گنە طورالر . هىچ بر اقتدار غە مالك توگللر هم اوزلر ينىڭ اقتدارلر ينى نعتور غە تله مىلردە .

ئەۋلاد گىزىپىسى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىمىلار ئامبىرى

اولقان بر کوچ کیلوب چقساده، بو قل اوستنده طورغان کچکنه،
ضعیف، قزان، استرخان، نوغای، سبر خانقلربی اوز قولینه آلسه،
بتون آزیانک نونگی یارطیسی، بتون تورک مملکتی بیک یکلک ایله
آنک قولینه کرو ببتهر ایدی. بو اشدروسیا حکومیتینه نصیب بولدی (۱).

ملاحظه: سرایتک بو تورانی قسملری آرم واقعه لری ایله اوز باشلرینه آیرم
تاریخلر تشکیل ایته لر. بز موندن سوگ بو قسملرینگ اچندن اوز بزنگ
بلغار-قران خلقلرینگ تاریخی حاللرنگه سویله ریز.

(۱) بزبو «دشت قیجاق» بایینگ آخرینه Березинъ نگ
Очеркъ внутреннаго устройства улуса джучіева
Т. В. О. И. Р. А. О. نگ ۱۸۶۴ نچی یلغی ۸ نچی جلدنده، ص ۲۸۷-۲۹۴
درج ایتلگان) اثرندن هم Саблоковъ نگ
И. А. О. и Э. У. نگ ۱۸۹۷ نچی یلغی XIII نچی جلدنده، ص ۱۴۶-۱۸۹
ایتلگان) اثرندن وغیرلردن آلوب «سرای حکمه بیتک ادرسی - علم علمه
تجارت صنائع - ...» اسملری ایله بابلر بازغان ایدک، کتابتک اوزون
بولوبنه تورلی مانعلر بولدی اوچون بز آنی آیرم بر کتاب ایتوب «سرای
حکمه بیتک داخلی توزولوشی» اسمی ایله بریزین ایله صابلوکف اثرلرینگ
تمام ترجمه لری ایله آیرم صورنده نشر ایته رگه فالدردی.

تاتارلردن سوڭ بلغارلر - قزان خانلىغى

(بلغار خانلىقىندە تاتارلر)

تاتارلر قولندە و آندەن سوڭ بلغارلر - بلغارنىڭ سونوى - قزاننىڭ
توزلوى - ايسىكى و باسكى قزان - الوغ محمد - محمود - ابراهيم خان - محمد امين
و آنكر روسيه ايله صوغشلىرى - شىخ على - صاحب گراى - استازبولغه ناچرى - صفا
گراى - قزانلر خانلرن قووب بىرەلر - سيونىيەگە گە اوبله نوى - مامق - خانلر
آلماشوب طور - قزاننىڭ قوتى كوندن كون كىمى - روسيه ايله اوزلكسىز
صوغشلىرى - صفا گراينىڭ وفانى - سيونىيەگە نىخندە - سيونىيەگە اوغلى اوتامىش گراى
ايله اسير اولادى - يادگار - قزاننىڭ آفتق كونلرى - قزان آلتاننىڭ صەكندە.

بلغارلر تاتارلر تصريفندە هم تاتارلردن سوڭ - (۱)

تاتارلر سراى شەرىنى بنا ايتكاج ، بلغار پايتختك اورىنە بر ولايت
شەرى اولوب قالدى . بيوك و باى خاننك پايتختى اولغان اوشبو
سراى شەرىنك بلغارلر بر آز دىكزگە طابا توبەن اولوندان قولغا
هم طارماقلىرى ايله مال كىتورە طورغان خەلقرغە زىيانى بوق ايسەدە ،
جنوب طرفندىن كىلە نورغان كاروانلر ، صوصاب ايرىللىرى كىبوب

(۱) تارىخىمىزنىڭ بو ىرى بىك قارائغىذر . اول حقدە اوزمىزنىڭ
داستان نسل چىنگر خان و آقصابى تىمور ، هم توارىخ بلغار بە دىگان كىك
كىتابلردىن هم بعض روس ايتاپسىلرندە ، غى سوزلردىن باشقە هيچ بر ماخذەز بوقدەر .
ئەۋلاد كۆرۈپسىلى

کیله تورغان عرب ایران خلقلری ایچون، یاقن اولدقدن، فائدهسی کوب ایدی. اوشبو سبیدن سرای، بلغارنک سودا و تجارتی اوزینه جلب ایتوب بایغان اوستینه بایی توشه، بلغارنک مکنت و قوتی ضائع اولوب شهرتی سونه بارا ایدی. سیگنچی عصر میلادیدن بیرلی اوزلکسز کیلوب طورا تورغان عربستان علمالریده سراغه کیلوب خان حضورنده آیلاب یلاب فالسه لرده اوزلرینک ایسکی دوستلری اولغان بلغارغه کیلسلر ایکی اوچ کونگنه فالالار، کتابلرینه یازارغه کوب سوز طابا آلمی فایتوب کیتلر ایدی؛ بوجهتدن سرای، (یعنی تاتارلرنک بلغار توبه ن یاغنده ایدل بوینده پادشاهلق ایدولری)، بلغار ایچون بیک زور ضررلی ایدی.

بلغارلرنک شهرتلری سونو اوستینه ینه ۱۴-۱۵ نچی عصرلرده قوئلریده تمام سوندی. آلالرنک قوئلرینک سونوی داخلی هم خارجی سبیلردن کیلیدی:

بلغار خلقی عموماً مملکت ادارهسی فایغولرندن چقدیلر. آلالار روحاً بیک توشونکی ایدیلر. کیف صفاغه بیرلگانلر ایدی (۱).
خارجی سبیلرنک ایک برنجیسی کورشیلری اولغان روسلرنک هم روس اوشکوینیکلرینک اوزلکسز صورتده هجوم ایتوب طورولری ایدی (۲).

روسلر بلغارلرغه اوپ ابله عسکر ایله، همیشه هجوم ایتدیلرده طوردیلر. روسلرده بلغارلرده تاتارلر تصرفنده ایدیلر. لیکن هر ایکیسی اوز باشلرینه اداره ایتلگانی اوچون آلتون اوردا حکومتی

Казань въ ея прошломъ и нгъ М. Пинегинъ (۲) (۱)

• ۹ • настоящимъ

روسلرنی بلغارغه هجوم ایتکانلری اوچون کوب وقت مسؤل
ایتنی اییدی، آلتون اوردا تمام قوئلی وقتده روسلرنک بلغارلرغه
ایتکان هجوملرندن مثالا اوشو یللرده غیسی معلومدر: ۱۲۹۶،
۱۳۲۰، ۱۳۵۹.

ایکنچی وایک زور خارجی سبب، فیچاقده غی زور اختلال
اولدی. اختلالغه قدر بلغار خانلغی بلغار شهرنده اولسوب
کلدی. اختلال ایباشلانغیچ بلغارلرنک رهنی کیتدی؛ خانلق
دعوا ایتوچی ماغوللردن کوبسی خانلقلرینی بلغار شهرینه کیلوب
اعلان ایتدیلر، ۱۳۶۱ نچی یلده پولاد تیمر اسمنده برسی بلغارنی
عسکر ایله کیلوب بلغار خانندن صوغشوب آلدی و شهرگه بیک
زور هلاکت کتوردی، بونک اوستینه ینه شوندیوق مرید وحسن
دیگان کبی اسملرده خانلر کیلوب هر برنده صوغشار ایله شهرنی
آلوب خانلق ایتدیلر، هر برنده بلغارغه زیانلر اولدی. بلغار شهرنده
تانار خانلری خانلق ایتکان وقتلر اچنده بلغار. همان اوز خانلغ
ضائع ایتدی؛ نفس بلغار خانلری بلغارلرنک ابراهیم (براهیم)
اسمده گی شهرلرنده بلغارلرنی اداره ایدب کیلدیلر. ایندی بلغار
شهری بلغار خانلغینک پایتختی و قوئلی تجارت و صنائعنک مرکزی
اولوی اورنینه تانار قتنه چیلرینک صوغش میدانی اولوب قالدی.
اون مک قدر یورت صاحبی اولغان بلغار شهری خلقینه بلغارده
اقتصادی جهندن فائدهلر کیلمه گاج اصلا یه م قالما دی.

(۱۳۹۵) سنه سی دشت فیچاق، هم بلغار یرلرینه قان طوفانلری

فوتنار بگور آتصافی تیمور کیلوب چقدی؛ بتون بلغار یرلرینی، بلغار،

ابراهيم شهرلرینی يرايله بر تيگن ايتدی (۱) ابراهيم دهغى بلغار امیری عبدالله خان نى اسیر آلوب شهید ایتدی. بلغار امیری عبدالله نك آلتون همده آليم (يا كه عليم) اسمنده اوغلمرى هلاكتدن قوطلوب قالدیلر. آقصابق نيمور کينكان صوگنده بولار هم بوزولغان ابراهيم فالاسینی يونه نورگه حاجت طابىي بلغار شهرينك يوز آلتمش چاقرم قدر نون ياغنده، ايدلگه فويا طورغان قزان يلغهسى بوينده (قزان طاماغندن فرق بش چاقرم يوغازى) بلغارلرنك قزان اسمنده شهرلرینی پايخت ايتوب اداره اشلرينه كرشديلر.

بلغارغه بو واقعه لردن صوگ ينه روسلر هجوم ايتديلر. نيچكده بلغار شهرى بر بختسز حالگه كيلدى. آنك خلقى عاقبت بلغارنى طاشلارغه مجبور اولدى. بعض برلرى قزاق بولوب اورال جايق طرفينه كيتديلر (۲)، كوبسى قزانغه كړچوب كيلديلر يا كه اوللرغه طارالوب او طورديلر. موندن صوگ بلغار، بلغارلرنك بر طاشلاندى شهرلرى اولديده قالدی.

قزان شهرى. قزان بلغار مملكتى نك ييك ايسكى شهرلرندى. بلغارنك يوز آلتمش چاقرم قدر شمال طرفنده اولغان اوشبو شهرگه تاتارلر كيلمىسندن ايلگارى اوک روسلرنك قولى يتكان ایدی. بانو

(۱) بو حقه، С. Шпилевский نك Древня города и другіе болгарско-татарскіе памятники въ Казанской губерніи كتابندن ص ۷۳-۸۷ هم ۲۵-۴۰ غه قدر صحيفه لر ايله خلق آراسنده غى «آقصابق نيمور بلغارنى هلاك ايتدی» ديگان سوز قارالسون. نيچوكده آقصابق نيمورنك بلغارغه هجوم ايتوند، شبهه بو قدر. (۲) И. Θ. Катановъ نك ۱۸۹۸ نچى يلد، Дѣятель ژورنالينك ۴ نچى نومونده ۲۰۴ نچى ص ده «توارىخ بلغاربه» كنى حقه، بازغان مقالهسى.

خاننىڭ اوغلى صرتق خان، آتاسى تۈرك وقتىدا اوشبو قزان دە اوزىنىڭ عىسكىرى ايله طوروب، شول تىرە خىلقلرنىڭ دىن وىرگو (نالوكلرن) جيا ايدى. اوشبو قزان اقصاق تىمور ھلاكتلىرى سوڭىدە اوزى ادارە مركزى اولوى اوستىنە، طاشلانغان بلغار ھمدە تمام ضعیفلا نوب بتكان آلتون، اوردانك پايختى اولغان سراى دە بولا كىلگان زور سودا وتجارىنى اوزىنە جلب ايتوب طور دقتىن ھىمشە يونەلە زور ايا باردى. قزان اوزى ايدىگە يراق بولسە دە، سودا وتجارىتە ضرر كىلىدى؛ بلغارلر قزان يلغەسى طاماغندە مال كوچرىك اوچون بىر شەر (اسكلە) بنا ايتكانلر ايدى. سودا اوچون اوڭا يلى بولغان بو اورنغە كوندىن كون ايسكى قزاننىڭ قوتى كوچە ايدى.

بلغارلر، كىرەك ابراھىمدە كىرەك فزان دە اولسون، كور شىلىرى روسلرنىڭ بلاسندىن اصلا قوتلا آلمادىلر. سراى اختالى وقتىدىن بىرلى بلغارلرغە روسلر اوشبو يىللردە ھجوم ايتدىلر: ۱۳۶۵، ۱۳۷۰، ۱۳۷۴، ۱۳۷۵، ۱۳۷۶، ۱۳۸۳، ۱۳۹۱، ۱۳۹۸. بلغارلر عادتاً صوغش اشلرنىڭ بىزگان تۈركلر ايدى؛ تمام فىنلر كىبى اوڭا اذا وجفالرنى تھمل ايتە، ھر وقت ايلگان باشنى فلچ كىسماز دىب قالا طورغان بىر خىل اولوب قالغانلر ايدى. اوزلر يەنە ھا كىلگەن ايتە طورغان خانلرى يەنە شوندى اوق كشىلر بولا كىلد كىدىن، بلغارلر اوزلر يەنە ھر وقت ھجوم ايدىب طور اطورغان روسلرغە قارشى بىر يونلى قوماندانلا بلمدىلر. ھالبو كە تۈرك اولغان بلغارلر اچون بىر غىرتلى قوماندىر اولغان دە روسلرغە قارشى طورودە بىك مەكن ايدى. بلغارلر مقابىلەر ايتىب طورسونلر؛ روس كىنازى واسىلى دىمىترىيەف (۱۳۹۹) سەسى قونلى عىسكىر ايله يەنە بلغارلرغە كىلدى. قزاننىڭ اوزى يەنە ھجوم ايتدى، تمام ياندردى. ژوقوتىن، گىرمنچوك

اسمندی شهرلرنی هم قزان کبی اول هلاک ایتدی. غارت ونهیی اوج آی قدر دوام ایتدی. ایندی بلغارلرنک ایزلولری یرینه یتدی؛ آلا آر ایندی اوزلرینک قزانلرینی هم ضائع ایتدیلر. تمام قوت و مکتلری یوغالیدی. خانلری اولغان علیم خان بر بونلی قوماندا بیرمکدن عاجز ایدی، بلغارلر قزان یلغھسی طاماغنده اولغان اسکله لرینه جبولشوب او طراباشلادیلر. بلغارلرنک بایلقلری بتمه گان مدننده آلا رنک روسلردن قوطلوق احتمالی اصلا یوق ایدی. بر آزده حال آلا آلمدیلر.

۱۴۳۹ سنهسی ینه رسمی بر هجوم ایتدیلر. بلغارلر قوتلی قوماندیرلرغه مطلقا محتاج قالدیلر. تمام شول وقتده آلتون اوردا خانلردن الوغ محمد خان حاکمک ایتو نبتی ایله بلغارغه کبلمدی. بلغارلر اهلا وسهلا قبول ایتدیلر. الوغ محمد ده استعدادلی و حقیقتده بهادر اولغان بلغار تورکلرینه اقتصادی قوت یانینه سیاسی قوت و یروب تمام ایکنچی بر دور گه کرتدی.

الوغ محمد خان - سرای خانئ الوغ محمد خان اوستینه کچوک محمد خان هجوم ایدوب سرایدن چغاروب یرگان ایدی (۱۴۳۷).

الوغ محمد سرایدن چققاچ خاتون، بالا چاغالری ایله مجموعی اوج مک قدر جان ایله، روسیه ده بیلیف شهرینه واردی (۱). موندہ طوروب حال و باردم آلاغاندن صواک سراینی ینه قایتاروب آلو قایتوسنده ایدی.

موسقوا کنازی واسیلی دن یاردم صورادی. سرایده وقت کناز واسیلی گه کنازک یاریغی بیروی فقط بر احسان یوزندن اولدغندن

الوغ محمد خان بوغلبەسى ايله غورولانمىدى، عسكىرى آزلغن اويلاپ بيليف دن چىقىدى، قزان شەرىنە باردى. روسلردن جفا كورگان بىلغار، آر، چىرمىشلر فوتلى خانى غايت شادلانوب اوزلرىنە خان ايتدىلر. قزان نىڭ امبرى على خان، خان خىزىرتلرىنىڭ خىدمىتە كىردى (۱۴۳۹).

الوغ محمد خان قزان شەرىنى يۈنە توب اشلىرىنى بولغە صالحىدى صوڭ شول پىل اوق واسىلىدىن انتقام آلىق ايجون موسقواغە سفر ايتىدى. كىناز واسىلى موسقوادن قاچوب كىتتى. روسلر، تاتارلر شەرىنى يەنە دن آلالر ايتىدى دىب قورقشدىلر. الوغ محمد خان موسقوانى اون كون محاصره ايتدىكى صوڭ موسقواغە كره آلى تيره باق شەرىلردن كوب غنىمىتلر آلوب قايتىدى. واوشبو فوت ايله قزان شەرىنى تعمير قىلوب عسكىر اشلىرىنى تىرىب ايتىدى (۱۴۴۵). يەنە موسقواغە سفر ايتكان ايدى. قىش كۈنى اولوب كۈنلر غايت صالحون اولوى سېنىدىن مورم شەرىلردن كىرو ايله نوب قايتىدى.

الوغ محمد خان نىڭ واسىلىنى اسىر آلووى - (۱۴۴۵) سنە الوغ محمد خان موسقواغە اوچىنچى مرتبە سفر ايتىدى، اوزى نېزنى شەرىندە قالىدى، محمود هم يعقوب اسمىندە اىكى اوغلىنى سوزدال طرفلرىنە كۈندىدى. موسكوا كىنازى واسىلى بولارغە كوب عسكىر ايله قارشو چىقىدى. اىكى عسكىر بورىف شەرى بانىندە يولقىدىلر. صوغش اورىندە قزانلىلر غالب كىلدىلر، هم روسن عسكىرىنى احاطە ايدىب آلوب بتۈنلەى هلاك ايتدىلر، كىناز واسىلىنى بر مقدار عسكىرى ايله اسىر آلدىلر. واسىلى نىڭ موپىندەغى آلتون كرىستىن، بىگلو واسىر توشۈپنە علامت ايتوب، موسكوادەغى آناسىنە يەردىلر

تەۋلاد گۈرۈپچىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

الوغ محمد خان واسیلی گه چندن اعتماد ایتمکان ایدی. فقط اشلر بتونله می باشقه چه چقدی.

واسیلی بونک احسانلرینی اونوتوب اوتنچن ردایتدی و روس یرندن چقسون بزم یرمزه طور ماسون دیب ایلچی بیهردی. الوغ محمد خان همان طور ونده دوام ایتدی، ایلچیگه التفات ایتمه دی. آخر واسیلی الوغ محمد اوستینه شیما کو هم دیمتری اسمنده ایکی کمسه قومانداسنده فرق مک قدر عسکر بیهردی. خاننک فوراللی عسکری باری بر مک قدر ایدی؛ باشقه سینه بالطا یا کوسه کدن باشقه نرسه یوق ایدی. روس عسکری بلیف که یتوب فرصت کوتی هجوم ایدر گه کرشدی. خاننک کیه وینی شهید ایتدیلر. خان صلح صورادی، قبول ایتمه دیلر. ایکنچی کره سراغه قایتاچق ایسه واسیلیدن خراج آلمایا چاغینه وعده ایتدی، همان روسلر قبول ایتمه دیلر، «بتره مز تاتارنی» دیدیلر.

اوجنچی مرتبه اوغللرن بیهروب محمود اسمنده اوغلن رهن ایدوب بیروب طور اچاغن بلگرندی، همان قولقلربنه آلمادیلر. آخر خان حضرتلری هیچ بر عذر التماسلرن قبول ایتدنه آلمی، الله دن باشقه دن امید کیسلر گاج، طهارتله نوب بر آغاچ توبنده ایکی رکمت نماز او قوب دعا ایتدی و آطینه مندی. بر مک قدر فوراللی عسکری ایله آرسلان همتی قیلان غیرتی ایله الله اکبر! دیه تکبیر ایتوب دشمنانغه یاشن کبی هجوم ایتدی. فرق بر مک روس عسکری خان عسکرینه مقابله ایته آلمی قچارغه مجبور اولدی. فرق بر مک عسکر دن بیک آزیغنه ایسه ن قالغان ایدی (۱) (۱۴۳۸ م).

(۱) که در سینه پیکان تیر تار بسی بهتر از خورد ناساز کار (سعدی).

موسكوا خلقى بونى ايشندكلرى ايله بىك قورقديلر. خلىقك كوبسى همده كىزلر، بىوك روحانىلر، تاتار يەنە دن ھلاك ايتە دىب قاجارغە، بعضلىرى قاچقانلرنى اوتتورورگە كرشدىلر؛ موسكوا تېرەسندە گى اول خلقى موسكوادە غى كرىملە گە صىنوب جان قوتلدر و چارەسینە كرديلر. جملەسى بردن فزانلېرنىڭ كېلون كوئوب طورالر ایدی، تون اورتالغندە اوط چقدى هم بتون شەرگە طارالوب اوج مكدن آرتق جان ياندى، مال حسابن اللەغنه بلور. روسلرنىڭ بختینە قازىشى الوغ محمد خان اوغللىرى موسكواغە كېلەدیلر، تىك اسېر كىزانى نىز غوروددە آنالرى يانېنە آلوب كىندیلر. (۲۵ آوغست) خان حسابسز كوب ماللر، غنىمىلر و اسېرلرنى آلوب، اوزى قوروش شېرىنە كېتدى؛ بىكچ مىرزا اسمندە بر مىرزانى، قزانغە خراج وېروب طورون شرط ایتوب، كىناز شىما كونى كىناز ایت دىب موسكواغە بېەردى.

شىما كو، واسىلىنىڭ دشمانى ایدی. بو خبرنى ايشتىكاج غايت شادلاندى، شرطلرنى قبول ایتوب كىناز تھىمىن ایتلدى هم فىودر اسمندە برەونى بىكچ مىرزاغە قوشوب قزانغە بېەردى. بىكچ مىرزا سفيرندە اوزاق بوردى، خاننىڭ كوتىكان وقتندە قايتوب یتەمدى؛ اول آرادە خانغە بر طرفدن بىكچ مىرزا اوتتولگان اېمىش، اىككىنچى طرفدن بلغاننىڭ اېلىككى خانى على بك استقلال اعلان ایتىكان وقزاننى آلغان اېمىش دېگان كېك يالغان خبرلر اېرىشدى. خان، اىككى قوتلى دشمان آراسندە فالوون اويلاپ، كىناز واسىلىنى كوب آفچە آلوب موسكواغە قايتاروب بېەرمك بولدى. هم واسىلى گە خان امرندن چقماو، آشاڭدا گۆزىنى بىلگولى خراج تولەب طورونى شرط ایتوب،

فاینا راجاغن ایتدی. واسیلی شرطلرنی ینک شادلق ایله قبول ایتدی. الوغ محمد خان واسیلینی اوز طرفندن ایلچیلر واسیر ایتوب آلمان بایارلری و عسکری ایله موسکواغه بیهردی. اوشبو کنازنی بیهرو مسئله سنده تاتار امیرلری هم خاننک اوغللری هم خات آراسنده اختلاف اولدی. الوغ محمدنک یوسف، فاسم و یعقوب اسمنده اوچ اوغلی بیهررگه، محمود اسمنده اوغلی أصلای بیهررگه سکه ایدیلر. آخر بو اختلاف و نزاع سیندن الوغ محمد خان اوزی هم اوغلی یوسف اوترلدیلر، فاسم و یعقوب چیرکاس یرینه فاجوب کیتدیلر. الوغ محمد خاننک مجموع خانلغی ۲۸ یل اولوب، قزانده فقط اون یل خان اولدی.

محمود خان. الوغ محمد خاندن صوگ اوغلی محمود خان اولدی. قورمشدن قزانغه فایتدی.

فاجوب کیتکان فرداشلری فاسم ایله یعقوب، چیرکاس یرلرنده یورد کدن صوگ اوزلرینک ایدده شلری ایله موسکوا کنازی واسیلی حضورینه باردیلر (۱۴۴۶):

کناز واسیلی موسکواغه فایتقاج کناز شیما کولر طرفندن کوب اوگایسزلقلر کوردی. فاسم و یعقوبلر اوشبو واسیلی خلافتیه اولغان حرکتلرده واسیلیغه بیک جدی خدمتله ایتدیلر. هم واسیلینی اسارتدن فوتلدرغانلر ایدی. واسیلی اوشبو اشلرگه مکافات ایتوب فاسمغه ره زان غویبر ناسنده خلقی بیشار و موقشیلردن عبارت اولان میبشچر فالاسینی ویردی. هم مونده سرای طرفندن کیلگان تاتارلرنی اوطورنا ایدی (۱۴۵۲). اوشبو وقتدن اعتبار ایله روسیا تصرفنده فاسم اسمنده فقط اسمدنکجه عبارت اولان بر تاتار خانلغی باشلانادر. مسکاو

حكومتى نىڭ روسىيا اورتالىغىدا مۇسلمان كىنازلىقى قورۇندىغان مەقسۇدى مۇكاپات توغرىسى، بىلكە بولارنى تاتارلارغە (سراي قىرىم قازانغە) قورال ايتوب طوتو ايدى. «آتقە مۇنسىه آتاسىنى تانومى» طورغان توركلر (تاتارلر)، اوزلر يىنە دۇشمان بولغان سراي هم قزان حكومتارىنىڭ ضررىنە بتون غىرتلر يىنى صرف ايتوب خىدمت ايتىلر ايدى؛ روس كىنازلىرىنىڭ خىدمىتىنە، شرفىدە قىزاقىغە يالسا تاتار طورغان توركلردىنە اخلاصلىق، طرىشالار ايدى هم طرىشاقچىلىرىنە قىزار بىرگانلر ايدى. محمودخان مىسكاونىڭ قاتى دۇشمانى ايدى؛ لىكىن روسىياغە قارىشۇ بىر ايكى مرتبە چىرىمىشلر ايله اتفاق ايدى، روسىيانىڭ اوستوك ومورم كىبى شىهرلر يىنى طالب قايتۇندىن باشقە هيچ بىر اش باشقارمادى؛ بىلكە بلغارلر آراسىدا تمام بلغارلاشقان ايدى، تاتو اولوب روسلر ايله تىجارىت ايدىشوب طوردى. محمودخان وقتىدە قازاننىڭ تىجارىتى كۆپ تىرفى ايتىدى. محمودخان اون يىدى يىل خانلىق ايتوب وفات ايتىدى (۱۶۶۴). يىرىنە اوغلى خىلىل خان اولسىدە، ابراهيم اسمىدە گىسى اوزى خان اولىق سىددىدە ايدى. آخىر خىلىل خان يا وفات ايتىدى، يا انىسى ابراهيم تىرفىدىن مۇلوب اولدى (۱۶۶۷).

ابراهيم. خان خىلىل خاننىڭ اورىنىدە ابراهيم، خان بولدى. قزان بىوكلر نىدىن عبدالمۇمىن وباشقە قزان مەتبىرلىرى ابراهيم خانى ياراتمىلر ايدى. ابراهيم خاننىڭ آتاسى ايله بىر توغىمە قىرداشى ھىمدە اوگى آتاسى (۱)، وروسىيانىڭ صادق خادىمى اولغان قاسىم خانغە: «بىز

(۱) ابراهيم خاننىڭ آتاسى ومحمود خاننىڭ خانىنى اولغان نورسلطان

بىلكە محموددىن سوڭ قاسىم خانغە خانىلىقىغە باردى؛ اوشو جەھىدىن قاسىم ابراهيمنىڭ

اوغلى آتاسىدىر.

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىمىلار ئامبىرى

ابراھىم خان نى توشورەمز، خان اولمق اوچون حاضرلە نوب كىل» دىب خىبر كوندردىلەر. قاسم اوشبونى واسىلى دن صوڭ كىناز اولغان ۳ نچى ابوانغە سويلەدى. قزان نى ھىچ صوغش سز آلاچاغى ايله سوينچ بىردى. ابوان بعض كىناز لىر قومانداسىندە قاسمغە عسكىر بىردى؛ قاسم بولار ايله ھم اوز ياندىغى، روسلارنىڭ صادق خىدمىتىچىسى اولغان، تاتار عسكىرى ايله قزانغە كىتدى. قاسم خان قزانغە آكسىز دىنغە ھجوم ايتەرگە بارا ايدى، ابراھىم ئىللە فايدان اىشتوب بولارغە فارشو چىغوب طوردى، ملتق و اوقلىرى ايله قاسم نى ايدىل آشا چىقارمادى. چىرمىشلردە روسلارغە (قاسمغە) فارشو طوردىلەر. آخىر قاسم اوشبو خىرسىز سىغىرىدىن قايتوب كىتدى. كوز كۆنى اولوب، كۆنلر غايت صالحون ويغور لى ايدى. روسلارنىڭ آز قلىرى بىدى؛ روسلارنىڭ ايت آشا مې تورغان پىرھىز كۆنلرى اولسەدە، تامام عاجىز لىكلرىدىن اولگان آت ايتلىرى آشادىلەر، قورال و صوغش اسبابلارنى تاشلاپ كىتىدىلەر (۱۶۶۷).

روسلار ۶۸-۱۶۶۷ نچى يىللردە قزانغە تىكرار ھجوم ايتىدىلەر؛ ھىر بىرىندە مغلوب اولدىلەر. اوزىنىڭ تىكرار مغلوب اولوينا قارامى (۱) كىناز ايۋان (۱۶۶۹) سىنە سىندە نىزنى نوغور و دقە روسىيەنىڭ ھىر طرفىدىن عسكىر چىوب، قزانغە صوغشقا بارغە حاضرلەندى. اوشبو وقت قاسم خان خانونى نار سلطان بىكە، قاسم خاننىڭ وفات اولووى خىرىنى كىتىردى. ھىم اوغلى ابراھىم ايله صوغشى طورون اوتىدى. اشنى فقط صلح ايله بىرە چىگىنى اوزىنىڭ اوستىنە آلدى. ايۋان اوزى موسقوادە قالسەدە، كونسىتانتىن، بىزىز و بىسەف اسىندە گى كىناز لىر قومانداسىندە حاضرلە گان عسكىرىنى قزانغە بىەردى. روسلارنىڭ بىر مقدار عسكىرى ۲۴ نچى ماى تون ايله آكسىزدىن، قزان قىلغە سىنىڭ طىشىندە اولغان بىستە خلىقىنە

ھجوم ايتدىلار. مسلمانلار ھاتلە نوب يوقلاب ياتالار ايدى. روسلار بولارنى سونگىلارنىڭ اوچلر يەنە آلورغە كرشدىلار. مسلمانلار قورقوب مسجىدلەرگە، اويلەرگە تولدىلار. روسلار دە اويلار اچىندە مسلمانلارنى ياندىرىلار. قلغە اچىندە گى خلىق سىز نوب چىققانچى، اوزلرى كىمە لرىنە اوتوروب يوغارى منوب كىتىدىلار. روسلار، قوماندىرلرى اولغان ايوان رومانى، «شەرگە ھجوم ايتمە دك» دىب شىلتە ايتە ايدىلار؛ ابراھىم خاننىڭ، اوز عسكىرى يانېنە باشقردلردن يەنە عسكىر قوشوب، روسلار آرتىدىن قوارغە چىققانلىق خېرى كىلدى. ھم حىقىقتە اوك ابراھىم قوب چىققان ايدى. قزاندىن يوغارى ۋولغە بويندە كىناز يار صلاوسكى قومانداسىداغى روس عسكىرى ايلە صوغشىدى. چىكىدىن طش قزغان روسلار، اوزلرىنىڭ قزانلار طرفىدىن اوتوروب بتوب بارغانلارنى سىزىمبار ايدى؛ ايلنىڭ آقتىقى لرى اولگانگە چافلى صوغشىدىلار. روسلار اوشبو صوغشىدىن غايىت كوب ضرر كوردىلار.

اوشبو يىلنىڭ كوزىدە سىنتابر آيندە كىناز ايوان اوزىنىڭ انىسى كىناز گبورگىنى زور عسكىر ايلە يەنە قزانغە يەردى. بولار كىلوب قزاننى محاصره ايتدىلار. شەر اچىدىن چىققان بىر مىقدار قزان عسكىرى روسلارغە كار ايتە آلمىدى، روسلار قزاننىڭ صو يولنىدە كىسكىنلار ايدى. ابراھىم خان، روسلارنىڭ ئلە گانلارنى بىر، صلح ايتشورگە مجبور اولدى، روسلارنىڭ جملە اسىرلرى آزاد ايتلدى. موندىن صوڭ توفز يىلغە قىر قزانلار ايلە روسلار گوزل ئركلك ايتدىلار. (۱۴۷۸) روسلار، ابراھىم خاننىڭ ويانگە طرفىنە ھجوم ايدون صلتاو ايدى يەنە كوب عسكىر ايلە كىلوب نىزنى ئوۋغوزدا يە قزان آراسىدە اولغان جملە اوللار وشەرلرنى طالاب،

اوطقه یاندر ب هلاک ایتدیلر. ابراهیم خان ینه صلح ایتدی. ابراهیم خان ۱۳ سنه پادشاهلق ایدب و فات ایتدی. بر نیچه بالالری فالدی (۱۴۷۹م).
 الهام خان - ابراهیم خان وفات ایتدی کی ایله بالالری آراسنده خانلق ایچون نزاع چقدی. کوب کیمسه لیر ابراهیمک صوفیا اسمنده الوغ خاتوننی نك اوغلی الهامنی تلیلر ایدی، بو طرفده نوغای خانلری ایدی (۱). ایکنچی بر فرقه آنک ایکنچی خاتوننی، نار سلطان بیکه دن اولغان زور اوغلی محمد امیننی خان ایتهرگه تلیلر ایدی. بو یافده فریم خانی میکلی گرای و آنک دوستی اولو مناسبتی ایله کناز اوچنچی ایوان ایدی.

آخر الهام خان، خان ایتلیدی. محمد امین ایله آنک انیس عبد اللطیفنی، اوزلرینی یاقلاغان موسکوا کنازی ایوان اوزینک حضورینه چاقروب آلدی. فائده له نولری ایچون بعض شهرلر بیردی. محمد امین قرانده فتنه لر قوبارو، الهامدن خلقنی صوندر و حقتده هر تورلی فدا کارلقنی ایته ایدی. الهام اوزیده یخشنی طبیعتلی کشی توگل ایدی. اوشبو سبیلردن الهام خان ایله خلق آراسی کامل بوزلوب یتدی. فزانلر ایوانغه: «بزرگه محمد امیننی خان ایدب ییهر» دیب خبر کوندردیلر. ایواننگده، محمد امین نكده مقصودلری حاصل اولدی. ایوان، بر نیچه کنازلر، بو جمله دن خولمسکی تصرفنده قوتلی عسکر ایله محمد امیننی قرانغه ییهردی. روس عسکری قرانغه یتوب محاصره ایتدی. ۳ آطنه صوگنده قران خلقی، الهام خاننی هم آناسن وایکی خاتوننی ایله ایکی انیسن (برسی خدای بیردی اسمنده) اسپر اینوب روسلرغه بیرب ییهردیلر (۱۴۸۷).

الهامنى موسكواغا، آلوب قايتدىلر. تاتار خانىنىڭ روسلارغا
 أسیر توشۇى عادتدن طش بر اش ایدی؛ نیچك اولسهده الهام خان
 أسیر توشدى؛ بتون روسلر، بوکا بیرام ایتدیلر. كناز ایوان الهام
 خاننى خاتونلری ایله والوغداغه، آناسىنى بالالری ایله بىلى اوزیرگه
 سورگونكه بیهردى. الهام خان طرفدارلرندن أسیر آلنغان
 كسهلرنكده دیندن چغارغه راضى اولماغانلری آصلدیلر. الهام
 خان آناسى وبر خانونى، بر فرداشى حبسده وفات ایتدیلر. خدای
 بېردى حبسندن چغارلوب، ایواننك امرى ایله چوقندىلدى و ایوان
 اوزینك یۇدا كیه اسمنده قزىنى بېرب پېطار اسمنده آطادى (۱).

محمد امین خان. - محمد امین (لقبى ایچم خان) مستقل
 خان توگل، بلكه ایوان تصرفنده بر واسسال (۲) ایدی. كوب
 اشلرنده ایواندن رخصت آلو و لازم وقتنده عسکر هم بېرب
 طورماق و خراج بېرمك لازم ایدی. اوشبو سببىدن كناز ایوان
 اوزینه «بلغار بادشاهی» دیگان تیتولنىده قوشدى. خان سر اینده
 روسلرده كوب بولا ایدی. اوشبو سببلردن محمد امین خان
 خلق فائدهسى، خلق تلگى اورنینه ایوان فائدهسىنى ایوان تلگىنى
 رعایه ایته ایدی.

قرانلر محمد امیننك اوشبو أشندن روسلرنكده خواجهلق
 ایدب كوكرك كېرب يورولرندن، أصلاً رضا توگل ایدیلر و بونى

(۱) بو وقعه ۱۵۰۶ دە اولدى.

(۲) واسسال دېب معلوم یرنى بېلهب طوروچى و شونك ایچون
 بر خواجهسىنه خراج توله وچى ووقى ایله صوغش خدمتلىرى ایتوچى
 كشىلرگه ایتوله در.

فعلیتکه چغارر ایچون یاشرن حالده سیبیریہ خاننی ماموقنی (۱) اوزلرینه خان ایدب چافر دیلر. محمد امین بونی ایشتوب ایوانغه خبر ایتدی ایوان هم عسکر بیهردی ماموق قرانغه کیلمکده ایدی، فارسوسینه عسکر کیلگانون ایشنوب کیری قایتوب کیتدی. روس عسکریده ماموق قایتانون بلگاج صافلقغه برسی قالی قایتدیلر. بو خبرنی آلماجده ماموق ینه بیک تیز قرانغه یونهلدی، قران خلقینگ یاردنی ایله تختکه اوطوردی. محمد امیننی قراندن چغار دیلر اول بالا چاغالری ایله موسقواغه کیتدی (۱۶۶۹). محمد امیننک خانلق مدتی توقز ییل اولدی ایوان حضورینه بارغاج ایوان آکا ینه کاشیر سیرپوخف شهرلرینی بیردی.

ماموق خان. ماموق هر نی قدر چاقرلوب کسه ده یخشیلغنی یامانلغنی معلوم توگل ایدی. قرانغه خان اولغاچده سودا و تجارت اهللرینی طالارغه، خلقنی اذاء و جفا ایتهرگه کرشدی؛ قران ایله گنه قناعت ایستی قراننک آرچا شهرینی طالارغه کیتدی. بارلق خانلغنی بر ییل قدر اولور یا که اولماس ایدی؛ قرانلر آنی آرچادن قایتان و قنده قران قاپقاسندن کرتمدیلر ماموقده بر اش ایته آلمی سیبیریباغه قایتوب کیتدی. قرانلر کنار ایوانغه بزگه ماموقده محمد امینده کیره کمی، بزگه محمد امین انیسی عبد اللطیفنی بیهردیبخبر بیهردیلر. ایواندن عفو اوتنوب خانغه رضا اولسونی وعده ایتدیلر (۱۶۹۷).

(۱) جورجی خاننک شوبان اسمنده اوغلینگ بالالاری سیبیریا طرفلرندغی کوچمه خلقلرغه دشت قیچاقی تصرفنده خانلق ایتهلر ایدی ماموقده اوشبو شوبان (شیمان) بالالرندندر.

عبد اللطيف خان - كنانا ايوان عبد اللطيف نى كنانا خولومسكى قومانداسىدا عسكەر ايله قزانغا يېرىدى. خولومسكى، اطاعتكە يېمىن ايتىدى. عبد اللطيف نى تىخىكە اوپرىدى. عبد اللطيف خان وقتىدا ماموق خان نىڭ انىسى آغاموق ايسكى مرتبه قزانغا ھجوم ايتىدى ھم بىرىنىدە اوچ آتۇنە قدر محاصره ايتوبىدە (۱۴۹۹-۱۵۰۰) بولدى. قىتئە چىلرگە قارشو كنانا ايوان طرفىدىن قزانغا بىر روس مامور قويلىدى.

قزان خىللىرى عبد اللطيف نىڭ اوستىدىن ايوانغا: ھېچ زىمىن باسقۇچ يولنى ادارە اشىنى بىلى، آنىڭ اورنىدە محمد امين نى يېرى، دىب شىكايەت ايتىدىلار. ايوان عبد اللطيف نى عسكەر يېرىدە موسقوفاغە آلدىردى ھم يېلى اوزىر مەنسىرىنە جېس ايتىردى (۱۵۰۲). ايكىنچى مرتبه محمد امين - محمد امين نى كنانا ايوان ايكىنچى مرتبه خان ايتوب قزانغا يېرىدى. قزان خىللىرى، روسىيەغە تابع بولغانى اوچون محمد امين نى ھەمان ياراتمىلار ايدى. محمد امين آغاسى الھام خاندان طول قالغان جىنگاسىنى نىكاھلىغان ايدى. بوخاتون غېرتىلى ھەمىتلى خاتون اولوب روسلارغا، روسىيەغە صوڭ درجەدە دشمان ايدى؛ محمد امين خان اوشبو خاتوننىڭ مەھبۇبى ايله مەفتون ايدى؛ لىكىن خاتوننى روسىيەگە اطاعتى سېلىدىن محمد امين دن ھېچ راضى توكل ايدى، اول بونى ھەروقت محمد امين گە سويلەر ايدى. بىر كۈن محمد امين گە ايتىدى: «سېن خان توگل بىلكە روسىيە نىڭ مامورى قلى سىڭ، سېنى كنانا تىلاگان وقتىدا تىختىدە تونار، تىلاگان وقتىدا الھام خان كىيى جېسكە آلور؛ گر سېنىدە غېرت ھەمىت اولسە ايدى، آتالار ك فولىندە اسىر اولغان كافر

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىلار ئامبىرى

ظالملىر قولنده قىل بولوب طور ماس ايدىك، سىندن پادشاهلىر خلقلىر مسخره ايتىلىرى. بو خورلىقدن قوطل، سىگىا خدمتچى اورسقه قىل اولوب طور ودىن شهرت ايله اولو آرتىق» ديدى (۱). محمد امين گه بوسوز آرتىق درجه ده تاثير ايتدى، يا اولر من يا اورس قوللىغىدىن قوطلور من ديب آنط ايتدى. ايوانغه او فيمىسكى اسمنده بر ميرزانى ايلچى ايتوب بيه رب اوزى نىك مقصودينه خدمت ايتەرلىك نرسه لر صورادى، ايوانىك موندن خبرى. بوق ايدى. امين نىك صوران نرسه لر ينه رضا بولو توگلىك قاتى آچولاندى، طوغرى بدن طوغرى سويله شو ايجون اوزى نىك كاتىبلر ندىن مبخائىل اسمنده گيسن قزانغه بيه ردى. ايوان ۲۴ لرنده قزانده زور يارمونىك باشلانوب هر طرفدىن حسابسىز سودا گرلىر جيلور ايدى، قزاننىك روس نفوذنده بولوندىن استفاده ايله روس سودا گرلىرى شولىلار ده يارمونىك ده كوب اولور ايدى. ايوان نىك ايلچيسى كيلوب يتوى اوشبو يارمونىك وقتينه توغرى كىلدى. محمد امين بو ايلچى نى اوترتدى، قزانده غى روس مامورلىرى نىك هم يارمونىك ده گى روس سودا گرلىرى نىك بعضىلر ن اوترتوب كوبىن حبس ايتىردى. اوشبو حاللر گه اوچراغان روسلار نىك حسابى ۱۵ مىك قدر ايدى.

محمد امين بونىك ايله ده فئاغتلەنى قىر ق مىك قزان عسكىرى، يكرمى مىك نوغاي عسكىرى ايله روسيا غه كىتىدى. نىز غار و دشهرى نى محاصره ايتوب، بعضىلر نى هلاك ايتدى. بونى ايشتو ايله ايوان قزانلر غه قارشى يوز مىك قدر عسكىر بيه ردى. نىز نى ده روس

عسكىرى بىك آز ايدى؛ تىك اوچ ماڭ قىدر لىتوا عسكىرى اسىر آلنوب نىژنى جىسىنه قوبلغانلر ايدى. نىژنى ده طوب دارى بولسەدە، آلاردن باشقە، استعمالى بىلگەن كىشىلر يوق ايدى. نىژنى نامىستىڭى بو اسىرلەرگە: «سىز تاتارلەرگە فارشى صوغىشا كىز سىزنى آزاد ايتەرمىن» ديدى، بولار قبول ايتوب كرىپوست اوستىدىن آتارغە كىرىدىلەر. صوغىشە محمد امىن نىڭ قاينىشى اولغان نوغاي كىزى وفات ايتدى. صوغىشەك بار ئىبىرى بو كىشى قولندە ايدى، بو اولسا كىچىك نوغاي عسكىرى صوغىشەك طوقنادى ھىم قايتورغە ئىلەدى؛ بو سىبىدىن قىزان عسكىرى ايلە ايكى آرادە نىزاع چىقوب اوز آرالىرىدە صوغىشا باشلايدىلەر. محمد امىن بو قورقۇنچ قىتەنى بىك كىچىك ايلە طىوب آلدى. ھىم باشقە بىرەرگە يورى نىژنى ھىم اطرافىدىن بىك كىچىك ماللر آلوب قىزانغە قايندى.

روسىبا عسكىرى نىڭ باشلىقلىرى صوغىش ايتونى تىلەمەيدىلەر، بىلكە «مورم» دە طور دىلەردە قالدىلەر. كىز اىۋان اوشبو مەغلۇبىتكە قاتى قايتورۇندىن آروغە مېتلا اولدى ھىم اوشبو آورۇندىن اولدى (۱۵۰۵). اىۋان صوغىشەك اوغلى ۴ نچى واسىلى كىز اولدى. كىز اولغا كىچىك بار قايتورۇسى محمد امىن دىن انتقام آلو اولدى؛ ھىم (۱۵۰۶) نچى بىل ياز كوفى روسلار نىڭ زور كىزلىرى ايلە انىسى دىمىتىرى قومانداسىدە قورۇيدىن ھىم صودىن قىزانغە بىك كىچىك عسكىر بىلەردى. صودىن بارغانلىرى ۲۲ ماى قىزانغە يىتىدىلەر. قىزان عسكىرى آز ايدى. روسلار غلبە ايتە باشلاپ شىرگە قىزانلارنى قىلالاب كىرگە باشلاغانلر ايدى. قىزان عسكىرى روسلارنى ھىر طرفىدىن احاطە قىلۇپ قىچاق بوللر اوز دىلەرگە، قىتاماب آلوب اوتىردىلەر. بىك آز بىغە كىمە ايلە قىچاق

فوریدن کیلگان آطلی عسکرلرنی کوتوب آلدیلر. اوشبو آطلی عسکر، ینه فزانغه کیلدی؛ صوغشده اولگیسندنده یامان جیکلدی. بو وقت، فزانده هر یل بولا طورغان زور یارمینکه وقتی یتکان ایدی. هر طرفدن حسابسز خلق جیولدی. یارمونکه یرینه بر مکلهب چاطر فورلوب، زور جمعیت ایله طوی باصالدی. حسابسز کوب نهمتر، زینتر حاضرلندی. محمد امین خان و جمله فزان محترلری اوشبو زور مجلسده ایدیلر؛ آکسزدن واسیلی ننگ (انتقام اوچون ینه دن بیه رگان) حسابسز کوب عسکری کیلوب هجوم ایتدی، جمله خلق جمله نرسه لرن طاشلاب، شهرگه کروب ییکله ندیلر. روسلر بر نیجه کون اچنده فزانی آلوربز دیب اویلاغانلر ایدی. فزانیلردن آلدقلری نه ایه سز کوب، زور نعمتکه چومعاج صوغش خاطرلردن چفارغه باشلادی. عسکر باشقلری خان و ایداشلارینگ چاطرلرنده استراحت ایتهرگه کرشدیلر. محمد امین خان ننگ کشیلری بولارنگ جمله سن زور مناره دن قاراب بلوب طورالر ایدی. محمد امین ایرته سی کون (۲۵ اییون) طاگ آلدندن، یکریمی مک آطلی، اوتوز مک جیه ولی عسکرنی حاضرله ب طور دیده قابقانی آچوب بریولی چقاروب بیه ردی. فزانیلر روس عسکرینی ایله ندروب آلوب هلاک ایتدیلر، یوز مک عسکر دن فقط یدی مک قدر سیگنه قاچوب قوطلا آلدی. بولاق ایله فزان یلغیسی روس اولکلری ایله طولغان ایدی، فزانیلر کوپر اورنینه اورص اولکلری اوستندن یوردیلر. سلامت قوطلغان روس عسکرلردن فقط برسیگنه صوغش فورالن آلوب قالا آلمان ایدی.

روسلر، نی چاقلی کوب یگلدیلر، هیچ بر وقت یونلی غلبه

فازانا آلمادىلر؛ لىكىن روسلار بوقدر مقلوبىتلردن أضلا متأثر بولا
 طورغان خلق توگل ايدىلر؛ كئاز واسىلى يىنەدن كوب عىسكر
 حاضرلەب دخى قزانغە يىەرمك بولدى. قزانلىلرغە روسلرنىڭ
 بلاسندن فوطلو اصلا مەكن توگل ايدى. آلاز يوز مرتبە
 بر رەندىن يىكلەلر، مىڭ مرتبە كىلەلرە يابىشالر؛ بونى
 قزانلىلرە، محمدامىن دە يىخى صورتە بلەلر ايدى. شونىڭ اوچوندە
 محمد امين واسىلى ابلە صلح قىلشدى. چونكى قزان خانلىغىندە،
 حسابسىز كوب بولغان روس خلىقلىرىنە هر وقت صوغشوب
 طورورلىق خلق وعىسكر يوق ايدى. محمد اميننىڭ آناسى مىكلى
 گرى خاننىڭ خاتونى اولغان نار سلطان يىكە قىرىمىدىن روسياغە
 كىلوب، واسىلى حضورىندە اوچ آى فوناق بولوب، قزانغە اوغلى
 محمد امين يانېنە كىلوب بر يىل طوردى. واسىلى ابلە محمد امين
 آراسىنى كىلىشدردى. محمد امين روس اسىرلىرىنى آزاد ايتدى.

۱۵۱۳ سەسى قىرىم خانى مىكلى گرى خان وفات ايتوب اورىنە
 اوغلى محمد گرى خان اولدى. محمد امين (۱۵۱۶) نى ششوب
 آورورغە كىرىشدى، طىپىلر دوا ايتودن عاجز فالدىلر. محمد امين
 كئاز واسىلى گە كوب ھىدەلر يىەرب انىسى عبد اللطيفنى اوزىنە
 ولى عھدىتەين ايتون صورادى. محمد گرى خانغە، محمد امين خاننىڭ
 آورو خبرى باروب يىككچدە، واسىلى اوز فائىدەسىنە غنە يارارلىق
 كەسەنى قويماسون دىە اويلاپ واسىلى گە ابلچى يىەردى، وعىسد
 اللطيفنىڭ ولى عھدىتەين ايتلون صورادى. لىكىن عبد اللطيف
 موسكوادە وفات ايتدى. محمد گرى بونى ايشىككچدە واسىلى گە يىنە
 ابلچى يىەردى. محمد امين گە، اوزى ابلە آتا بر طوغمە، محمد امين

ايله آنا بر طوغمه قرداش اولغان، صاحب گرىنى ولى عهد تعيين ايتون صورادى. واسيلى بونى تصديق ايتوب وعده بيردى. محمد امينده قزان خلقينه، عبد اللطيف وفات ايتدكندن صاحب گرىنى خان ايتو ايله وصيت ايتوب وفات ايتدى (۱۵۱۹).

محمد امين خان، اول ۹ يىل، سوگندن ۱۷ يىل، مجموعى ۲۶ يىل خانلق ايتدى، اول سوگنى حكومتنده روس نفوذندن چقدى، لکن بواشلىر آنك برسپاسى، اقتدارلى كشى بولووندىن كيلمىدى، بلكه خاتونى هم تيره ياغندى، ايداشلرينك تاثيرى آرقاسنده غنه كيلدى. محمد امين اوزنده توبلى اقتدار بولماغان اوچونده قزانك بابالرى زمانده غى شوكت ودولتلىرىنى قايتاروب آلا آلمادى. محمد امينك وفاتى ايله الوغ محمد خانك نسلى بتدى. بولارنك مدت خانلقى ۸۵ يىل اولدى.

شيخ على خان - . محمد امين وفات ايتكچ كنان واسيلى روسيهده غى تانار ميرزالرندن، اوزينك يقينلرندن شيخ على اسمنده (۱) برهونى عسكەر ايله قزانغه يهروب خان ايتدى. صاحب گرىنى خان ايتو اوزى ايجون اوگابىسز اولدقندن، محمد گرى خانغه ايتكان نق وعده سن بوزدى، بو خيانتن قاپلاو اوچون محمد گرى گه بيك كوب قيمتلى هديه لر يسهردى. لکن محمد گرى بوگنا التفات ايشمىدى، روسيه حدودينه هر وقت هجوم ايتوب طوردى. لکن روسيه اچينه هجوم ايتودن كنان واسيلى محمد گرىنى،

(۱) شيخ على، مرحوم سيد احمد خاننك الله يار اسمنده اوغلىنك اوغلىدر. استرخاندان قاجوب روسيه گه كيلدى. قاسمغه خان ايتوب تعيين ايتلدى، روسلغغه چن اخلاصى ايله خدمت ايتوى سببلى كنان واسيلىنك بيك يقينلرندن اولدى.

اوستىدىن استانبولده سلطان سليمان فانونى غە شىكايت ايتوبىكنە طوب طوردى (۱). شىخ على هر وقت روس ياغن غە ياقلاب قزان خلقى فائده سىنى برده رتايە ايتى ايدى. اوشبو سبىدىن قزان خلقى شىخ على ذن رضا توگللار ايدى. آنى نصيحت ايتوب روسىدىن اخلاصن صوندىر غەده طرشوب قارادىلر، بولمادى. شىخ على اوزن اوگنلەگان كشىلرنىڭ كوبىن اوترتوب ياحس ايندروب طوردى. قزاننىڭ زورلرى محمدگرى خان ايله هر وقت خبرلەشوب طوردىلر. هم صاحب گرى نى خان ايتوب بىرون صورادىلر. آخر محمدگرى خان عسكر ايله صاحب گرى نى قزانغە بىرەردى. قزانده فارشى طور وچى بولمادى، طور بىدىن طورى كىلىدىدە كردي. خلق خوش قبول ايتدىلر. صاحب گرى خان شىخ على نى وروس ايلچىسىنى توتدروب آلدى هم اوزىنىڭ آطرىنە مندرب ايدل بويىنە اوزاندى، شىخ على دەر وروس بالقچىلرى ايله مەسكە وگە فایتوب كىتدى. شىخ علىنىڭ فایتويىنە كنان واسىلى قارشو آلدى، سلامت فالووينە بىك شادلاندى، ايكايوى فوجا فلاشوب كورشىدىلر (۱۵۲۱).

صاحب گرى خان. - صاحب گرى، خان اولغا چىدەر روسىە غە اوزىنىڭ دشمانلىقن كورسەتدى. روسىە گە طرفدارلق ايتكان بعض قزان كشىلرن اوترتدى. آغاسى محمدگرى ايله موسقواغە هجوم ايتەر گە اتفاق ايتدى؛ اول محمدگرى خان كوب عسكر ايله روسىە حدودىنە كردي؛ واسىلى بونى ايشتكاج روسىەنىڭ ايك زور

(۱) قريم خانلىقى استانبولده سلطان اداره سنده اولوب فرىمده، كفه شهرنده قريم غە نظارت ايتەر ايچون بعض پاشالار سلطان طرفدىن قوبىلغان ايدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

کنازلری تصرفندہ محمدگری گہ فارشو عسکر بہردی؛ لکن عسکری جیکلوب کنازلری اسیرنوشدیلر۔ فزاندن صاحب گری خان ہم عسکری ایلہ چقدی۔ فریم ہم فزان عسکرلری قولونما شہرندہ بر گہ قوشلدیلر۔ فارشو طورغان روس عسکرینی تمام ہلاک ایتدیلر۔ بر نیچہ شہرلرنی جبردیلر۔ موسکواغہ کیتدیلر۔ کناز واسیلی ہونی ایشتوی ایلہ شہرنی چوفنچق کیاوی پطرغہ طاہشروب فاجدی۔ شیخ علی ہم فاجدی۔ موسکوا تیرسندہ گی اوللردہ غی خلقلر موسکوا گہ سیوندیلر۔ ۲۹نچی ایبول خان عسکری موسکوا دن چیتدہ رک بر اورندہ کیلوب طوقنادی۔ موسکوا دہ غی خلقلر ترک فالولرندن امیدلرن اوزدیلر۔ بتون اوراملر آر بالر یوکلر ایلہ طولدی۔ خلق طاہشدن بنا ایتلگان کریملہ گہ طولالر ایدی۔ بیک کوب خلق بنا اچندہ ہوانک بوزلوی سبیلی ہلاک بولدیلر۔ موسکوا دہ بر طوب بار ایدی۔ آنی آطا بلہ طورغان بر نیمس بولسہدہ بتون موسکوا دہ بیک آزغاندہ داری یوق ایدی۔

ایک آخرغی ساعتدہ موسکوا بیوکلری اتفاق ایتوب خانغہ فیستلی ہدیہ بیرب ایلچی بہردیلر۔ ایلک گی کبی خان قولی آستندہ طورب خراج بیر چکلرینہ عہدلرن عرض ایتدیلر۔ خان بوکا رضا بولدی۔ آرادہ یازشقان عہد نامہنی واسیلی غہ بہردیلر، واسیلی ہم بیک شادلانوب قول فویندی۔ بوندن صوگ محمدگری خان موسکوا طرفندن کیتدی۔ محمدگری خان اوز عسکری ایلہ قریمغہ، فزان عسکری فزانغہ آیرلشدیلر (۱۵۲۱)۔

خان فایتوب کیتکچ موسکوا خلقی اوشبو بلادن قوطلولری شرفینہ غایت زور پیرام یاصادیلر۔ (۲۹ اییوندہ گی پطار او بہیرہی)، سیریتینیا اسمندہ گی زور مناستیرنی بنا ایتدیلر۔

محمدگرى خان سفرىدىن قايتىپ چاستىراخان شىهرىن باروب
آلدى؛ لىكىن چاستىراخاندىن ئوغلى مىرزالىرى طرفىدىن خىيانىت ايله
اولتىردى، ۸۵ ياشىدىدا ايدى (۱۵۲۲).

محمدگرى خان روسىيە، قزان، چاستىراخان و سىبىرىيا، بىتون دىشت
قىچاقنى قوللىنىپ آلوب زور فرىم دولتى توزو، بلىكى ايلكىگى قىچاق
مىلكىتىنىڭ شوكتىنى قايتارو قايتوسىنىدى. لىكىن مقصودىنى ايرىشە
آلمادى. اورنىنى اوغلى سىادت گرى، خان اولدى.

محمدگرى خان چاستىراخانغا ھىجوم ايتىكان و قىندە صاحب گرى
خان، روسىيەنىڭ قزاندىغى ايلچى و مامورلارنى و بعض كوپىسلارنى
اوتىرىتىكان ايدى؛ كىناز واسىلى مۇنى صلناو ايتوب، محمدگرىنىڭ
وفاتىنى فرىستىدىن استفادە ايتوب فالورغە تىلەپ، شىخ على ھم آندىن
باشقى بىر نىچە زور كىنازلار قومانداسىدىن قزانغا كىوب عىسكر
يەردى. بولار قزان تىرەسىدىن كىوب اوللىرىنىڭ ماللىرىنى آلدىلار،
ياندىروب خىلقلارنى اوتىرتىدىلار؛ لىكىن قاندىلىرىنى زور اش اشلى
آلماسىلاردا كىلەچكىدىكى صوغىشلىرىدىن اوڭاي بولورلىق بعض كرىپوستلار
صالوب واسىلى صورىسكى شىھرىنى بنا ايتىدىلار، كوزىنىكاچ قايتوب كىتىدىلار.
قىش اوتىكاچ روسلارنىڭ قزانغا ھىجوم ايتەچكى بىلىگىلى ايدى.
صاحب گرى خان اوزىدىن روس عىسكرىنى قارشى تۇرورلىق عىسكر
اولماونى اوبلاپ، استانبولدا سىلطان سىلىمان قانۇننى خىزىرتىرىنى
اطاعت و تابىلىك عرض ايتوب، روسلارغا قارشى ياردىم ايتىچون عىسكر
صوردى. سىلطان تابىلىگىن قبول ايتىسەدە، ياردىم فلان يەروپ
ماتاشىمادى، تىك اوزىنىڭ موسكوادەگى مانىكوبىسكى اسمىدىگى گرىك،
خىزىرتىرىنى ايلچىسىنى، قزان خانى صاحب گرىنىڭ استانبولغا تايىب بولون

خبر ایدب، مونی واسیلی گه بلگرتورگه بیوردیده قویدی. کناز واسیلی ابله مانکو بسکی بیک یافن دوستلرایدی. واسیلی مانکو بسکیدن استانبولغه فایتوب، «قران کوبده نوک روسیه نصر فنده در، صاحب گرای بر فتنه چغار و چغنه، آنک روسیه یری اولغان قراننی ایکنچی کشیگه بیوررگه اصلا حتی یوق» دیب ایتون اوتندی. سلطانه مانکو بسکی فایتوب سویله دی.

واسیلی راحتله نوب قرانغه هجوم ایترگه حاضرلندی؛ کناز یلسکی وشیح علی قومانداسنده یوز سیکسان مک قدر عسکرنی قرانغه یهردی. صاحب گرای خان روسلارنک قوزغالون هم سلطاندان یاردم فلان کیلمه ون بلگاک قران خلقینه: «مین سلطاندان یاردم آلوب کیلمه» دیب، اوزی ایله بر طوغمه محمود بن میکلی گراینک اوغلی صفا گرایی اوز اورنینه خان ایتوب (حقیقته صوغشدرن فاجوب) قراندرن چغوب کیندی. قران خلقی آنی قورفاق جبن دیب شلته ایتوب قالدیلر. ۱۳ یاشلک صفا گرای گه بیعت ایتمدیلر. صاحب گراینک خانلق مدتی اوج یل قدر اولدی (۱۵۲۴).

صفا گرای خان - قران خلقلری، صفا گرایگه بیعت اینکاکچده، قران تیره یاغنده غی چواش و چیرمشلردن عسکر جیارغه کرشدیلر. روسلارنک جیه ولی عسکرلری کیلمه لر ایله ۷ نچی مایده کیلوب یتدیلر، قران یاننده ابدل اچنده «کاستینی اوستروف» دیگان آطاوده قوریدن کیله تورغان آطلی عسکرلرن ۲۰ کون قدر کوتوب طوردیلر. بو وقت شیش علی صفا گرای گه: «قراندرن حتی، بوقغه فان توکمه ا» دیب خط یهردی. صفا گرای

«كەم چېكسە شول خان بولور» دېب جواب بېردى. شول وقتدە قزانىڭ قلەلەرنىدىن بىرسى بىتكانچە ياندى. روسلار بۇ بىك اوڭايلى وقتدە ھىجوم ايتەرگە باطىرلىق ايتە آلمادىلار؛ قزان خلقى اولگىدىن دىخى ماتور ايتوب توزەتوب تىمام ايتدىلار.

روسلارنىڭ آتلى عىسكرلارنىڭ بولمى چىرمىشلار صاقلاپ تورغانلار ايدى. روس عىسكرى اوشبو چىرمىشلار ايلە اوج اورندە صوغشوب، كۆب مىشەت وھلاكت كۆرۈپ قزانغە كىلوب تىدىلار. بۇ عىسكرلار اوستىنەدىخى مەسكەودن كىناز پالىتسكى قومانداسندە كۆب آزق ھەم قورال ايلە كىمەلەرگە تويەلۇپ بىك كۆب عىسكر قزانغە يېبەردى. بۇ عىسكرگە ۋولغە بوينىدە، غى چواش وچىرمىشلار بىك زور ھلاكت كتوردىلار. ۋولغەنى طاشلار، آغاچلار ايلە بووب كىمەلەر اوتەرگە اوڭايسزلاپ قويغانلار ايدى؛ كۆب كىمەلەر آزقلىرى وقوراللىرى ايلە غرق اولدى. مونڭ اوستىنە چىرمىشلار كىمەدەگى عىسكر اوستىنە اوقلار ايلە آلدن آرنىدىن آندىلار ھەم ۳۰ مىڭ قىدر روس عىسكرىنى ھلاك ايتدىلار. قزان يانىنە روس عىسكرىنىڭ بىك آزيغە باروب تىدى. آزقلىرى بىتوگە ياقىلاشقان ايدى. قزان خلقىلىرىدە روس عىسكرى ياغىندە اولغان ايسگىنلار روسلار فائىدەلىمەسون دىب باندىغانلار ايدى؛ روسلار ۱۵ نچى آوغىستدە، آللىرىندە ياصانوب تورغان قزان عىسكرىنە بىر يولى ھىجوم ايتدىلار. اشلىرى اوڭمادى، قزانلارنىڭ آتلى عىسكرلىرى روسلارنى بىتولەي قىمامانلدىلار. روسلارغە امن وصالص صوراب قايتوب كىتەرگە

واسىلى بو صوغشدىن بىك كوب فائدهلر اىيد اينىكان ايدى،
صوگندىن بىك قايقوردى هم قزانلر ايله، صفاگر اينىك خانلغينه رضا
اولوب، صلح ايتەرگه مجبور اولدى

واسىلى اوزينىك بو صوغشده كورگان ضررن، قزانلرغه
اقتصادى جهتدن غلبه ايتوب قايتارغە تلهدى. قزانده ابون آينده
جولا تورغان بيوك يارمىنكه گه روس سوداگرلر ينى يبهرمهدى؛
آلارغه حاضرگى، ايدل بويندهغى «ماكاريف» اورننده جيولورغه
قوشدى. موندن ضرر، قزانلردن بىگرهك، روسلرغه بولا ايدى.
چونكه اورتا آزبا، ايران طرفلرندن كيله تورغان سوداگرلر
قزانغه كىلوب روسلر يانينه كىلمىلر ايدى.

بو صوغشدىن صوگ بيش يل قدر روسلر ايله قزانلر آراسى
توزك طنج حالده طوردى، (۱۵۲۹) يل قزانلر واسىلى حضورينه
ايلچىلر يبهروب ينه صلحنى يسا كار تديلر. لىكن روس كنانزى
شوندى يخشى مناسبتلرگه قارايى (۱) ينه: «قزان خانى بزنىك ايلچىمىزنى
حقارت اينىكان ايمش، خلقنى موسقوا خلافيه دعوت ايتە ايمش» ديب
(۱۵۳۰) نچى يل ينه بىك كوب عسكر حاضرلهدى، هم بولارغه
روسلرنىك زور كنانلرن باش ايتوب جمله عسكر و كنانلرگه
شىخ على ايله كنان بىلسكىنى باش ايتدى.

صفاگر اى خان، روسلرنىك كىلوون ايشتوب، شهر قاعه سىنىك
طشندهغى بيستهنى بولاقدن آرقاقرينه قدر، آندان قزان يلغه سینه
قدر تىرون چوقر (اور) و قلعهلر ايله احاطه ايتوب آلدى. ابول

۱۹۱۵لرئندە روس عسكرى قزانغە كېلوب يتدى. قزانلېر روسلارغە كوندزلرن چفوب هجوم ايتلر ابدى، كېچلردە بىك اعتبار ايتمېلر ابدى. كوبرەك وقتدە يايوفى يا اوبون كولكى ايله اوتسكارلر ابدى؛ آلاز نېچككەدە هر وقت هجوم ايتوب طوراً طورغان روسلردن يالغوب يتكانلر ابدى؛ بر كون روسلردن بھضلى تونگى آى ياقئىسندە قلەلرنىڭ بتونلەى صاقچىسىز قالغاندن فائىدەلەنوب آغاچ قلەغە دگت وصومالالر سورتوب، قورى پچەن قويوب اوت تورتوب ياندردىلر. اوشبو اورن يانوب بتوب آچلغاچدە روسلر برغىلر قچقرتوب بېستە خلقلى اوستىنە كزدىلر. هم بېستە خلقى ايله بىك قاتى صوغشدىلر، يورنلرنى ويورتلر اچندە كشىلرنى ياندردىلر.

چىتدن روسلارغە چىرمشلىر كېلوب هجوم ايتدىلر؛ كوب روسلرنى اوتروب ۷۰لەب طوب آلدىلر. صوغش وقتدە صفا گراى خان آرچا شھرنندە ابدى. قزانلر روسلر ايله صلح ايتدىلر. روس عسكرى قزان سفرنندن قايتوبدە يتمە گان ابدى؛ قزان مىرزالردن ناغاي وتوكىل اسمندە گىلرى واسىلى گە صلح صوراب باروب يتكانلر ابدى. واسىلى بولارغە جواىندە: مېن، قزان اھلى صلح صوراسلر عھد ايتسونلر، آندەغى روس اسىرلرنى آزاد ايتوب، چىرمشلىر قولندە قالغان قورالنى فايتارسونلر دىب ايلچى كوندىرمن؛ شول ايلچى كېلگانچى سز موندە رھن اولوب. قالوب طورگز» دىدى. مىرزالر رضا بولدىلر. واسىلىنىڭ ايلچىسى قزانغە باردى، صفا گراى گە مکتوبنى بىردى، يومشنى سويلەدى. صفا گراى دەواسىلىنىڭ ايلچىسىنى اوزىنىڭ يانندە رھن ايدىب قالدردىدە، واسىلى گە: «آندە رھن

اولوب قالغان ميرزالرنى يېھرب، آندەنى قزان اسيرلرنى آزاد ايتسەنن ھم بزىدن آلمان طوبلرگىزنى قايتارساگىز معاھدە گە امضا ايتەرگە مەكەن» دىب ايلچى يېھردى. واسىلى ھم ياندىغى بايارلرنىڭ مۇنى ايشىككاج بىك كىفلىرى كېتىدى، ناغاي ميرزالرنى ناچار سوزلر ايلە سوكدىلر، قورقتىلر. ناغاي ميرزا بولارغە قارشى: «بىز بالغانلاب خىلە ومكر ايتەر اوچون كېلەدەك، بلكە راستلىق اوچون كېلدەك. اللەنىڭ تەقدىرىدەر، الوغ كىناز، نى اشلەسەدە بىز قبول ايتەمز. بىز ھەر وقت تىنچلىق ايلە طورونى تىلەمز. صوغشلىردە بىزنىڭ زورلرەز، باطلرەز اولوب تېدىلر. خاننىڭ اشى ھم سوزى اوچون بىز عىلى توگلمەز، بىز اوز عقلمىزغە قارىمەز، كىناز اوچون بىز آنى قزاندىن قورامەز. الوغ كىناز تەلەگان كىشى سىن خان ايدىب قوبار» دىدى. حاصل عقللى بايارلر ھم كىناز ايلچىلرنى تمام يوشاندىلر، بىك تارلقىدە قالغان بومىرزالر، كىناز وبايارلرنىڭ كوچلەوى ايلە، قزان خىلقلىرىنە خط يازدىلر. آندە آلاز صفا گراى نى مطلق خانلىقدىن نوشورگە ھم الوغ كىنازدىن خان صوراب آلورغە كېرەك دىب يازغانلر ايدى. صفا گراى مۇنى سىزگاج، قزاندى نى قىدر روسيا طرفدارلرى بولسە جەملەسىنى اوتۇررگە تەلەسەدە قزان زورلرى ايرىك يېرەدىلر. خانلىقنىڭ بېشىنچى يلى ايدى. واسىلىنىڭ سىياسىتى سېبىلى قزان خىلقى طرفىدىن خىلغ ايتولدى. قزاندى اولغان قىرىم طائىفەسى ايلە قزاندىن چىغوب كېتىدى (۱۵۳۱).

واسىلى يەندەن شېخ على نى يېھررگە تەلەسەدە، قزان بىوكلىرى، بىگرەك دە مەرحوم مەھمەد امىن خاننىڭ سىكلىسى غورشادنا بىكە (۱)،

(۱) غورشادنا بىكە قزاندى بىك عالمە بىر خانون ايدى.

شىخ على بزدن اوج آلورغە كرشور دىب، آنڭ اورىنە انبىسى جان علىنى يەرون صورادىلر. جان على مېشىچر (قاسم) شەرىنڭ خانى ايدى. وېلىكى كىناز آنى، ھەر وقت موسقواغە مطبىع اولورغە، يىمىن ايتىردى و كىناز پىنكوف ايله قزانغە يەردى.

جان على خان - . جان على اون بېش ياشلارندە گنە ايدى، آنى ھەر وقت كىناز پىنكوف فاراب طوردى. شونڭ اوچوندە جان على وقتندە قزاننڭ حنى داخلى اشلىرىدە روس كىنازىنڭ تىبىرى ايله يوردى. جان على خان نوغاي خانى يوسىف مىرزانڭ قىزى سىونىكەنى نىكاھلانورغە رخصت صورادى؛ واسىلى دە، نوغاي ايله قدا لاشودن فائىدە اولاجاغىن اويلاپ، رخصت ايتىدى.

صفا گراى خان، آغاسى صاحب گراى خان (۱) يانېنە فايتىقچ آنى روسيا خىلافيئە قىزدروب كوب عىسكەر ايله روسياغە سىفرايتىدى. صفا گراى رزان طرفلارندە اول وشەرلرنى طوزدروب، خىلقلىرىنى اوتروب يورى ايدى؛ كىناز اوبالىنسكى قومانداسىندە واسىلى طرفىدىن يەرىلگان عىسكەر كىلوب چىقىدى. صفا گراى، يوزمڭ روس عىسكەرنى ناموسلى صوغىشىندە آخىرىنە قىدر ھىلاك ايتوب بىردى؛ قىرىمغە حسابسىز ماللر آلوب فايتىدى ھىم واسىلىغە: «مىن قزانندە وقتدە سىنڭ بىرگە ھىچ بىر ھىجوم ايتوب كىرمەدم، سىبكا ھىچ دىشمانلىق ايتىمەدم؛ ئە سىن مېڭا دىشمانلىق ايتوب نىچە مرتبە عىسكەر يەردىڭ. آخىر خىلقنى فوتورتوب مېنى، خانلىغىمنى طاشلاپ، كىتەرگە

ئەۋلاد (۱) چونكى صاحب گراى، سلطان طرفىدىن قىرىمغە خان ايتوب تىبىن ايتىلگان ايدى.

مجبور ایتدک. الله بو کون میکا یاردم ایتدی، مینده سینک کوب شهرکئی کولگه ایله ندردم، حسابسز ماللر آلوب فایتدم، دیب مکتوب یهردی. واسیلی اجل یاصدغنده ایدی، مکتوبنی اوقوب حسرتلی حالده وفات ایتدی. اورینه ۳ یاشارک اوغلی ۴ نجی ایوان کناز اولدی. اداره اشلرینی آناسی ییلینه فاری ایدی. جان علی خان ایوانغه بیعتینی یاکارتدی (۱۵۳۳).

جان علی خاننک خاتوننی سیونیکه غایت تدبیرلی، عقللی و اشکلکی خاتون ایدی. جان علینک روسیا گه اسیرکی بر حالده طوروندن رضا توگل ایدی. جان علینک بو حالندن قزان خلقلری هم البته راضی توگللر ایدی. بولاط میرزا ایله مشهوره عالمه غورشادنا بیکه کیلر جان علیدن قوطلو چاره سینه کردیلر. آخر بعض میرزالر طرفندن جان علی آرچا طرفنده، ینکوف قزانده اوترلیدیلر. قزان خلقی ده فریمدن صفا گراینی چافریدیلر (۱۵۳۵ م).

ایکینچی مرتبه صفا گرای خان. - صفا گرای ایکینچی مرتبه خان اولوب کیلوونده بر آز صافلانوب، اوز یاننده اوزن صافلاریق فریم عسکریده آلوب کیلدی. چونکه قزان خلقی صفا گرای ایچون اولقدر اشانچلی توگل ایدی؛ بیگرمه کده قزانده غی موسقوا طرفدارلری، آچولری کیلگان صاین، سین بزگه کیره کی دیه چکلری معلوم ایدی. صفا گرای قزانغه خان اولغاچده، جان علی خاندن طول قالغان سیونیکه نی نکاحلاندی.

موسقوا طرفدارلری اولغان بعض آدملر موسقواغه: «قزان خلقلری آراسنده صفا گراینی نله مه وچیلری کوب؛ اگر خان ایتوب

شاه علي يەرلىسە، يىك مېكىندىر» دىيىپ خىبر ايتىدىلەر. بۈگۈنكى تاياق ئۆزى
موسكۋا كىنازى ايۋان و بايارلەر شېخ علي نى چاقىرىپ ئۆزىگە قىزىق
ئۆزىگە بولدىلەر. شۇل ۋاقىتتا سىفا گىراينىڭ قىزىنى يىك نىق
توتقانى، موسكۋا طرفدارلىرىنى يول قالمىغانى اېشىتتى. اوشۇنىڭ اۈچۈن
شېخ علي يەرلىمەدى. اوشۇ يىللار قىزىنى روسىيانىڭ آراسى تېنچلىق
ايلە كېلىسەدە، روسلار يەنە سوغىش باشلاپ غوندىورف، زامېتسكى
اسمىندە كىنازلەر قومانداسىندە قىزىغا يەنەدىن عىسكەر يەردىلەر. بو عىسكەر
قىزىغا يەتمەسدىن لېسكېف اسمىندە بىر آۋىل ياتىدە قىزىنى عىسكەرنى
يولقىدىلەر، تىك ھېچ بىر سوغىش اېتىمى قورقۇپ قاچىدىلەر. قىزىنى
نېزغوردقا قىزى قورۇپ كېلىدىلەر، قىزى توتما آلامىدىلەر.

سۈيۈرۈپ، قارىپ اسمىندە كىنازلەر قومانداسىندە يەنە عىسكەر
يەردىلەر. بولارنى بىر مۇقدار بلغار و چىرىمشلارنى اسىر ايتۇپ موسكۋاغا
آلۇپ قايتىدىلەر و جىملەسىنى موسكۋاغا اۋتۇردىلەر.

اوشۇ بۈگۈنكى قارىش ۱۵۳۷ - ۱۵۴۰ نىچى يىللاردا سىفا گىراينىڭ
مۇرتەبە مۇرم تېرەلەرنى يۈرۈپ قىزىلەر طۇزدۇرۇپ ماللارنى آلۇپ
قايتىدى. بۇندىن باشقىدە قىزىنى عىسكەرنى موسكۋا خىدۇدەن بو ۋاقىتلاردا
ھېمىشە ھۇجۇم ايتكەلەپ طۇردىلەر. اوشۇ سىيىدىن مۇرم طۇرلاردا غى
بىرلەردە آدم سۈيەكلەرنى يىك كۆپ بولا ايدى.

قىزىنى تۇرەلەرنى آراسىندە نىق يىك قۇتلەنگان ايدى؛ ھەر
ۋاقىت خانلارنى سىفا گىراينىڭ خىلاپىدە موسكۋا كىنازلىقى ايلە خىراشۇب
طۇرالى ايدى؛ قىزىنى اولۇلارنى آراسىندە اشانچىلىق تىمام بىتكان ايدى،
كۆپىسى ھەر بىر يەردە دىشمان اولغان موسكۋاغا سىغاغەنە بىرلەر ايدى.

اوشبو وقتلرده مشهوره عالمه غورشادنه ییکه، کنار ایوانغه بازغان مکتوبند: «قزانتک ایگ خوفلی وقتلری بو وقتدر. بتون خلقنک باشی ایله نوب بتکان. قزانتک نیز وقتلرده منقرض اولاجاغنده شبهه یوقدر» دیگان. هم بعض کشیلر گده: «قزان اون یلدن تمام منقرض اولوب بنر» دیب سویلی ایکان. جان علی نی اوترر گه اجتهاد اینکان بولاط میرزا حاضر صفا گرای نی خانلقدن توشورر گه اجتهاد ایته، صفا گرای ینه اوزینک قریم طائفه سینک فائده سی ایچون قزانلرغه ضرر اینمکدن صافلانمی ایدی.

۱۵۴۶ نچی یل روسیا حکومتی قزان اوستینه ایکی فرقه ایتوب عسکر بیهردی؛ برسی و اتفه، برسی موسقوا طرفندن بارورغه بولدی. هر ایکی فرقه قزان یاننده بر وقتده اوچراشوب، قزان تیره سنده گی آللرنی یاندروب، ماللرن آلوب، آدملرنی اسیر ایتوب، هیچ بر فارسلیق فلان کورمی فایتوب کیندیبلر. صفا گرای خان اوشبو اشنک، قزان امیرلرنک خیانتی سببلی اولوون او یلاب، شکلنگان کشیلرینی اوترته باشلادی. قزانده زور فتنه لر قوبدی. صفا گرای یاننده غی قریم طائفه سینی اوتروب بتردیبلر. صفا گرایده نوغای اورداسنده غی قزان آتاسی یوسف میرزا یابینه کتدی. اول کینککاج قزانلر آراسنده نی اشلر گه کیره ک دیگان مسئله ده اختلاف چتدی؛ بعضلری استانبولده سلطان غه تابع اولونی، بعضلری روسیا غه تابع اولونی، بعضلری قریمدن ایکنچی خان صوراب آلونی تلیر ایدی. قزان خلقلری آراسنده موسقوا طرفدارلری کوب اولوش تشکیل ایته لر ایدی. آخر سید اوغلان میرزا و آنک ایده شلری موسقوا

کنازینە ایلچی یەرۈب شیخ علی نى خان ایتوب بیدرون
صورادیلر (۱۵۴۶).

ایکنچی مرتبه شیخ علی خان - . شیخ علی نى بیلسکی
هم پالینسکی اسمنده کنازلر، ۱۵نچی ایبول قران تختینه کیتروب
اوپورتیدیلر. قران خلقینگ نیتی، شیخ علی نى رسما گنه خان ایتوب،
اداره اشلرینی اوز فوللرنده طونو ایدی. اوشبو سبیدن شیخ علی نى
اوزینگ سرائینه حبس اینکان کبی، هیچ کم ایله اوچراشدرمی طونیدیلر.
چوره اسمنده بر میرزا شیخ علی وموسقوا طرفندن طوروب، شیخ
علی خلافینه اولغانلرنی اوگونله ب فاراسه ده، فائده بیرمەدی. همیشه شیخ
علی نى قصدیلر. آخر قران بیوکلمرى نوغای اوردا سندن صفا گرای نى
چاقریدیلر؛ شیخ علی مونی بلوب، چورا میرزا کیکاشی ایله فاچوب
ایدل بویینه نوشدی هم کچکنه کیمه لر ایله موسقواغه فاچوب کیتدی.
خانلغى فقط بر آی فدرگنه اولدی.

اوچنچی مرتبه صفا گرای خان - . صفا گرای خان، قران
خلقى چاقرماسه ده، کوچ ایله کرو ایچون نوغای وفریم دن عسکرلر
جیوب کیله ایدی. قرانغه عسکرى ایله کیلوب کردی، کناز چوره کبی
موسکوا طرفدارلرینی اوترتیدی، ۷۶ فدر میرزا هم نوره لر موسکواغه
فاچیدیلر، آنده باروب کناز ایوان نى قران خلافینه فوتورتیدیلر،
ایوانغه کیرهک بولغان معاوماتی بیره باشلادیلر. قرانده غى نظامسزلق هم
ترتیسز لکدن قراننگ ایگ صادق تبعه لری اولغان چیرمشلرده ییزب
بتیدیلر. ترتیسز لکدن فائده لانب قران نوره لری، چیرمشلر اوستینه
آغر یاساقلر ساللر ایدی. بولار آخر کناز ایوانغه اطاعت عرض
ایتوب ایلچی بیهردیلر، کناز ایوان شادلق ایله قبول ایتدی.

تۆرۈپچىسى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

(۱۵۴۶) روسىيە حكومىتى قزان اوستىنە ايكى مرتبه عسكەر بېھردى، لىكىن ضرردن باشقە نرسە اولمادى.

۱۵۴۷ نچى يىل كىناز ابوان ۱۷ ياشىنە يتوب اويلەندى. وشول كۈنگە قىدر يۈرتلىگان كىناز اسىيى اورنىنە تسار (چار) اسمىنى آلدى. غايت كۈب عسكەر ايله قزاننى آلو ايجون قزانفە سفر ايتىدى. قش كۈنى اولسەدە، ھىمىشە ياغمور ياوب توردفىدن، يوللار غايت ناچارلاندى. ايدل اوستىنە صوتوشدى، بوزلار تىشلوب كۈب عسكەر وقوراللىرى ضائع اولدى.

ابوان اوزى ھم كۈب قىنىلقلار كوردى. اوشبو خالدىن شوملانوب نىزنى گە يتسە سدىن ايلك بىك قايفروب فايتوب كىتىدى. كىناز سىرىبىر يانى ھم بىلسكى ايله شىخ علىنى بارلق عسكەرى ايله قزانفە يىسەردى. شىخ على اوزىنىڭ تانار عسكەرن ھم برگە آلدى. قزان عسكەرى ايسلە قزان ياندىدە آرچا قىرىندە بولقشوب صوتوشدىلر. قاتى صوتوشدە قزان عسكەرى يىكلدى. گرىك اسمندە بر بھادرلرى شھىد اولدى.

اوشبو كۈنگە قىدر قزانلرنىڭ، اوزلرىنە قىياس ايتلمەسلىك درجەدە كۈب بولغان، روسلارغە يىكلىمى كىلولىرى، زور يىگىلكىدن باشقە بر اش توگىل ايدى. روسلار ايله اوزلىكسىز صوتوشۇ آلارنى قافشاتا ايدى، لىكىن قزاننىڭ اصل ضعیفلىكى بوسىدىن كىنە توگىل ايدى، الوغ محمددىن صوتك قزان نختىنە زور اقتدار ايسى بىك تىدىرلى خانلر اوتورغانلرى يوق ايدى. مىلكىتنىڭ فوتلەنوى، اقتدارنىڭ آرتوى حقندە، توبىلەب قايفىرغان كشىلر يوق ايدى.

اوشبو واقفەدن ايسكى يىل صوتك صفا گراى اوزىنىڭ سىرايندە

بىك تېز وفات ايتدى. اوزىنىڭ اورنىنە ۲ ياشلىك اوغلى اوتامبىش گراى ايله اوتامبىش گراينىڭ آناسى سيونىيىكە قالدى (۱۵۴۹ م، ۹۵۶ ھ).
صفا گراينىڭ خانلىق مەنى (آرادە توشكان و قتلرن صانا ماغاندە)
۲۵ يىل قدر اولدى. اول قزان خانلرىنىڭ ايك زورلردن، و آرتق تىدىرلى اولماسەدە، اقتدارلبلردن ايدى. صفا گراينىڭ خانلىق و قتلرى قزاننىڭ ايك معور، باى و سوداسى قونلى و قتلرى ايدى.

سيونىيىكە - اوتامبىش گراى - قارت خانلرنى دە اعتبار ايتى تورغان قزان خانلىرى، اوتامبىش گراينى، خان بولماغاندن غنە خان ايتوب طانودىلر. قزاننىڭ اداره اشلرنى اوتامبىش گراينىڭ آناسى اولغان سيونىيىكە قولندە ايدى. قزانلبلر، همان اوز آزالرندە كەم گە تابع اولورغە، كەنى خان ايدرگە دىگان كەبى اوزلرىنىڭ كەبە چكىلرى اوچون خطرلى اولغان نزاغلردە دوام ايتدى.

بوندن باشقەدە اوز آزالرندە بر بىرسن اوتوشوب، فرلشوب طورالر ايدى. بو اوزلەكسز فتنەدن قاچوب، اون ملك قدر قزاننىڭ موسكوا طرفدارلرى موسكوا خەمىنە كەردىلر. موسكوا حكومىتى قزانندە اولغان اوشبو باشسز لقتن مطلق فائىدە لانورغە، اوشبو فرصتدە قزاننى آلورغە كىرەك دىب نىت ايتوب قويدى.

قزانلار، كنان ايواندن صلح صوراب ايلچى يەردىلر. ايوان ھىچ چوئلى جواب و ېرمەدى ھەر و سىيەنىڭ ھەر طرفندن عسكەر جبارغە بو بوردى. كامل عسكەر حاضرلەنوب بىكناچ، كنان يورى ايله شىخ علىنى وقزاندىن كوچوب كىتكان مسلمانلرنىڭ ھەسنى دە برگە آلوب قزانغە سفر ايتدى. بو سفر دە روس عسكەرى بىك كەب ايدى، بو قزان عسكەر قزانغە بارغانى يوق ايدى. ۱۴ نچى فېورال (۱۵۵۰)

ايوان جملە عسكىرى ايله قزان كرىيوسنى آستىنە كىلوب توفنادى. عسكىرنى كامىل رەتلەب طوبلرنى تېوشلى اورنلر يەنە قوردىلر. بتون قزاننى تمام احاطە ايتوب بندىلر. كىناز ايوان، اوز عسكىرى آراسىندە قزدروب باطراندىروب يورى ايدى. عسكىرگە بر يولى كرىيوستقە ھجوم ايتوب قزاننى آلو اوچون تىدىرلر قوروب يوردى. بو وقت قزاننىڭ خانىن مەرىلەرى بېشىكە تىرەتو ايله مشغول ايدىلر. قزاننىڭ زورلرندىن بەعضلرى اوشىبو بختسىز كونلردە ايوان حضورىنە كىلوب قزان خىلافىنە خىدمىكە كرلر ايدى.

قزان اچىنە، ايمەن آغاچىندىن بنا ايتلىگان كرىيوسىنە روسلر ھەر طرفدىن طوبلر ايله آتالر ايدى. كىناز قلعەنى واندىرو اوچون ھەر تورلى چارلرنى قارادى، نىچە كونلر بو نىچە طوبلرنى آتدى، لىكىن فائىدە چىقمادى. آخىر كىنازنىڭ فرمانى ايله آلتىش مەك روس عسكىرى بر يولى كرىيوستقە ھجوم ايتىدىلر. قزانلىلر روسلرنى شەھەر قاپقاسىنە يەرمەدىلر. اوشىبو قورقنچلى وقتلردە قزاننىڭ غىرتلى عقللى ملىكەسى سېونىكە، كرىيوست اوستىنە منوب اوزى قوماندالر يىرب يورى ايدى. بىوك كىناز اون كون بوىى صوغشىدى، ھىچ فائىدە كورمەدى. فىورال آخىرلى ايدى؛ كونلردە جىنوب، قارلر ارى باشلاغان ايدى. احتمال بوللردە اوزلوب كىتەر دىب (۹) ياش ھم غىرتلى كىناز ايوان قايقولى خالدا ۲۱ فىورال بتون عسكىرى ايله قزاندىن ايله نوب قايتوب كىتدى. كىناز اوزىنىڭ نورققانلغىن قزانلرغە بىلگىتمەس اېچون ھم قزانلر قوا چىقماسونلر دىب اوزى خىصاص عسكىرى ايله جملە عسكىرنىڭ آرتىدىن باردى. قايتىشلى زويە صووينىڭ بويىندە توفنادى. شىبخ علىنى يەنە كىلەب زويە

صوۋيىنك صول باغندە غى طاوغە مندى، شول طاۋونك صوغش ايچون
 اوڭاى اولوون ملاحظە ايتوب، شۈندە بر شەر بنا ايتونى معقول
 كوردى، قزان ميرزالريده اوشبو اشنى معقوللە ديلر.

ايۋان فاي توب كيتكاچ قزان معتبرلىرى صفا گراينك آغاسى
 صاحب گرايگە اوشبو مضموندا مکتوب كوندرديلر: «قرداشكز
 صفا گراى وفات اولوب بيشكده بر اوغلى قالدى، قولمىزغە آلوب
 طوردى. كافرلر خانمىزنىڭ وفاتىنى بلوب، اوستمىزگە بى حد عسكر
 كوندرديلر. الله تعالى نك عنايتىدە سىزنىڭ دولتىكزده كافرلرنى قروب
 قاچردى. اما كافر كبرى كيلور ديلر. ايمدى باش كيدە چك آياق
 پايدا ولهدا التماس ايدەمز: بىزگە خانمىزنىڭ اوغلى بولك گراىنى
 بىزگە خان قىلوب يەرسە كز ايدى». صاحب گراى خان، بولك
 گراىنىڭ بىك ياش اولوى سېنىدن، دولت گراى اسمندە قرداشنى
 قزان خانلىغىنە يەرون اوتنوب سلطان سليمان قانونى غە عريضة
 وىردى. سلطان قزان ايله قريم برلەشسە، قريمنىڭ استقلال اعلان ايتون
 اوبلى ايدى. رخصت ايتەدى. سلطان طرفىدىن قريمغە تعيين ايتلىگان
 پاشالر ايۋاننىڭ دوستلىرى ايدى. آلا ر بو عريضة سى سېبلى صاحب
 گراىنىڭ اوزىنى عيلى ايتوب كوزسە تديلر. اوشبو فوتقى سېنىدىن
 صاحب گراى خان تلف اولدى. شولاي ايتوب قزانلر بو طرفىدىن
 فائىدە ايتە آلماديلر.

روسلر فاي توب كيتكاچ قزان خلقلىرى نوغاي ميرزاسى
 وسېونيىكە نك آتاسى اولغان يوسف ميرزانى مەسكە وگە صلح
 سوراو ايچون يەرديلر. يوسف ميرزا بىك عقللى و تىدىرلى كىسە
 ايدى. مەسكە و ايله قزان آراسىن كىلىشدر و ايچون بىك طرشدى.

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

اول قدر آدم قانى توكمكنك قرآندەدە انجیل دەدە حرام بولغاننى سويلەدى. ايوان صلحنى قبول ايتمەدى، بلكە اگر قراننك زور اميرلردن بيش آلتى كشىلرى كىلسە بن صلح شرطلرنى آلارفە سويلەرمەن ديدى.

بونك صوگندە شىخ على هم توفزلاب يسوك كنازلر قومانداسندە قران طرفينە بيك كوب عسكر حاضرلەب بيهردى. زويه شهربنى بنا هم آندە چيركاو سالو، هر وقت قرانغە هجوم ايتوب طورو ايله بيوردى. اوشبو عسكر ايله برگە ۵ يوز قدر قرانندن قاقچوب بارغان خلقلر، كوب عسكر ايله وياتقە ولايتندن بەختيار روزين اسمندە مسلمان كنازى حاضر اولديلر.

كنازلر، شىخ على ايله قران يانبىنە يتكاج ايدل اوستندە نى قدر بورام (پيراواز) اولسە جملەسبنى قولغە آلدیلر. قران خلقينك چينلر ايله خبرلەشو و بورشولرينە بول فالدرجى، رسى صورتدە قران يرەن صور يلفەسندن كاما وياتقە يلفەلرينە قدر اورنلردن محاصره ايتديلر. زويه طاوى باشينە روس طوون فاداب زويه يلفەسى تيرەسندەگى قارانغى كوب آغاچلى اورماننى كىسوب، زويه شهربنى بنا ايتەرگە كرشدیلر (۱۵۵۱، ماى ۲۴نجى كون)

زويه نك بناسى ۷ آطنەدە تمام بولدى. چيركاو سالندى، روسلر كامل نغوب يتديلر. تيرە يافدەغى چيرمش هم چواشلر روسلرنك بواشلرن كورب طورديلر؛ قران خلقي روسلرنك اوشبو اشلرينە برسوزدە ايتە آلمادیلر. آلا ر اطاعت ايتمە گان صورتدە، روسلرنك كوب زيبان كيترەچگن بلديلر. آنك اوستينە دخى قراندهغى ترتيسزلكدن فاندلانوب، ولايتدەگى تورەلر خلقلر اوستينە كوب و يرگولر كوتەرتكانلر

ايدى. اوشبو سبيلردن طاو ياغى چيرمىشلىرى شىخ على حضورينه، زويه فالاسينه كيلوب اطاعت ايتدىلر، اوزلرينك بيوكلرن موسقواغه ابوان حضورينه يبهرديلر. ابوان اوشبو چيرمىشلىرى اوزينك سراينده زورلاب فوناق ايتدى؛ آلارنك كوكلن طابو ايچون آلتون كمشنى قزغانمادى، اوج يلغه قدر آلاردن توله و فلان آلماسقه وعده ايتدى. هم شولاي ايتوب قزاننك طاوياق (جنوب) قسبىده براوق آطى روس قولنه كردى .

اوشبو وقت قزان اچنده منافلق، برسى ايكنچيسنه خيانت ايك آخري چيگينه يتكان ايدى. هيچ بره و ايكنچيسينك سوزن قبول ايتى، هر كم اوز فكرينه اوزى پادشاه ايدى. سيون بيكه خلقلرنك اوشبو حاللرينه آچنوب يغلادون باشقه بر اش اشلى آلى، هر تورلى چاره لرغه يابشوب قزاسده، ينه اتفافىزلق سيبندن چاره سز قالا ايدى .

قزان خلقى يكرى مكدن آرتق عسكر طورغزا آلبلر ايدى. اوزلرى ايكى گه بولنگانلر ايدى: بر قسم خلق، صوغشزغنه روسباغه بىرلورگه كبرهك ديلر؛ ايكنچى قسم بوگا اصلا رضا بولبلر ايدى. بو صوكتى فرقه نك باشلى قوشاق اوغلان اسمنده بر قريم ميرزاسى ايدى. سيون بيكه نك بارلق فكرينه قولاق سالغان كمشده اوشبو ايدى. بتون قريم فرقه سى فقط قوشاق طرفنده ايدى. قوشاق قلچن طوتوب: بز كافرگه اوشبو قلچدن باشقه بر نرسده بىر ميمز، بز روسقه اصلا قل بولماز! دى ايدى (۱). قزان

خلقلىرى آڭا قازمى، سېۋىن، اوتامش گراى خان نى واوزگه مخالف اولغانلرنىڭ بارسىندە اوتروب، سېۋىنىكەنى نىكاھلانوۋ، اوزىڭ خان اولورغە نىلىسك - دىب تھمت ايله جواب بېرەلر ايدى .

فوشاق اوغلان و اوشبو قريم فرقىسى اوزلرېنىڭ قزان خىلقلىرى قاشىندە اصلاً اشانچلىرى قالماغانىنى، حتى قزانلىرنىڭ بولارنىڭ بارسىندە اوتروب بىرورگە نلەگانلىرىنى بلوب، چارەسىز، ۳ بوز قىدر اولوب قزاندىن چغوب كېتىدىلر (فوشاق غنە اوزىنىڭ خاتون و بالا چاغالرىنى آلدى) . قزان ھر طرفدىن روسلر طرفىدىن محاصره ايتىلگان ايدى؛ يوللارنىدە روس عىسكىرى قارشى كېلىدى، اوزلرى ۳ بوز قىدرگە ايدىلر . بىك كوب بولغان روس عىسكىرىنە قارشو صوغشىدىلر . فقط فرق بېش جانغە قالغانغە قىدر صوغشوب شھىد اولدىلر . فوشاق ۴۵ ايدىدەشى ايله روسلرغە اسېر توشدى . موسقواغە بېرلدىلر . آندە دېنىگە كوچلەنوب، قبول اېتمەڭلرندىن، بر زور ميدانده آصلدىلر .

سېۋىنىكە - اوتامش نىڭ اسېر بولوۋى - قزان خىلقلىرى فوشاقلرنىڭ واقىلرندىن سوڭ، اېۋاندىن شېخ على نى خان ايتوب بېرون صورادىلر . روس كىنازلىرى ھم اېۋان، قزاننى عقللى پادشاھى سېۋىنىكە سىندىن آېرماغان صورتدە، شېخ على نى خان ايتوب بېرودە فائىدە بولماغانن آڭلىلر ايدى . اېۋاننىڭ اوتىكان زور غېرتلى صوغشىندە موفىقتىسىز قايتوۋىدە مطلقا سېۋىنىكەنىڭ سېاستى سېىندىن اولوى آلازغە معلوم ايدى . قزان اېلچىلرېنە اېۋان صلحنى قبول اېتمك اوچون اوشبو شرطلرنى قويدى :

(۱) قزاننىڭ روسى خانى اولغان اوتامش گراى ايله آناسى سېۋىنىكەنى ھم موسكوادە اوتىرلىگان كىنازلردىن طول وېنىم قالغان خاتون و بالا چاغالرىنى موسقواغە بېرورلر،

۲) قزانىڭ طاو ياقى قىسمى بتونلەي موسقوا قولندە فالور.

۳) قزانندەغى جىملە روسلر آزاد ايتلورلر.

روس كنانزلىرى اوشبو شرطلرنى قزان خلقى آلدېنە كېلوب اوقودىلر؛ قزان خلقى طاو باغىنى بېرورگە اۆلدە رضا اولمى طورسە لردە، يىنە رضا اولدىلر.

الوغ محمدن صوڭ بىر خانغە دە نصىب بولماغان تىدىر ھىم عقلغە مالك بولغان خانملىرى سېونىكە ايلە اوغلىنى روسقە بېرۇب يېرۇنى دە قبول ايتدىلر. اوچ كون بوبى اوشبو صلح شرطلر يىنە توركم نوركم كېلوب فول قويدىلر. روس مأمورلر يىدە صلح شرطلر يىنە بېرىنە كېتورورگە كىرىدىلر. ايلك اۆل سېونىكە ايلە اوتامېش گراي خان روسىە مأمورلر يىنە وېرلەچك ايدى.

۲۵ يىل قدر خان خاتونى، صوڭنەن اوزى خانم اولغان عقللى سېونىكە صبرسزلىق ايلە بغلارغە كىرىدى. چۈنكە آنى موسقواغە بېرۇب يېرۇنى اوزىنىڭ خلقى قبول ايتدىلر. سېونىكەنى قزاننەن آلوب كېتەر اوچون، كنانز سېرېرانى كېلدى؛ سېونىكە گە كروب، اوزىنىڭ آلورغە كېلىكان ايكانن سوبىلەدى. شول كوندن اعتبارا روس قولندە اسېر اولوب قالاچقىن عرض ايتىدى. سېونىكە، اللەنىڭ تقدېرى شولايدىر. دېدىدە يوز توبەن ھوش سىز اولوب بىرگە يىغلىدى. شۇندەغى خلقى اثرلە نوب، سېرېرانىنى اوترورگە تەلەدىلر، لىكن قزاننىڭ اولوغلىرى خلقىنى بېرەمدىلر. سېونىكەنىڭ سىرايندەغى جىملە قدرلى قىمتلى نرسەلرن اون ايكى كېمە گە توبەب تولىدىلر. سېونىكە كېتەر وقتندە خان مسجدىنە كروب نماز اوقودى.

ئەۋلاد كورۇپىمى
مسجد بانئىدە غە

یغلارغه کرشیدی. هم اوزینک سیوکللی ایری صفا گرای گه خطاب ایدوب بیتار ایتدی. اوزینک نیچه یلدر خان اولوب جانی تئی ایله خدمت ایتکان خلقلری بو کون عهد ویمینلرینی بوزوب، اوزینک دشمانینه اسپر ایدوب بیروب یهر ولرندن شکایت ایتدی. صفا گرای گه: آج فبرکنی ا مبنده، بو قدر عذاب و خورلقلر کورمی، سینک کبی راحتله نوب قبرده یانايم. آج فبرکنی، فوچاغکا کریم» دی ایدیده اوزینی قبر اوستینه کونهروب طاشلی ایدی. فقط مرحمتسز قبر آچلی یارلی ایدی.

سیونیکه نك یغلاوینه، کناز سیربیربانی اوزی هم توزه آلی یغلا دی. بتون جبولغان خلق یغلا دیلر. فرانک بیوکلری سیونیکه نی یوانوب قاریلر ایدی. سیونیکه نی آفرنلق ایله گنه پادشاه لرغه مخصوص آرباغه اوطورتوب زینتلی کیمه گه آلوب بار دیلر. اوغلی اونامش گرای هم یاننده ایدی. بتون قران خلقی برسی قالی ایدل بویینه اوزانا توشدیلر.

ماتور سیونیکه نك قایغودن اصلا توسی قالماغان، تمام صارغایان ایدی. کیمه گه اوطورتدیلر. کیمه لر قوزغالوب کیتدی. سیونیکه اوشبو اورنده یغلی، یغلی غایت اثرلی و غایت موکلی بیتلر اوقودی. «ای بختسز شهر! سین ایلك بال یلغه لری آغزا ایدک، ایندی تمام قان یلغه لری آغزا چاقسک» دیب اینه ایدی. بتون قران خلقی یغلاب قالدیلر (۱). ۱۵۵۲ سنه، ۵. آوغوست.

(۱) سیونیکه نك اوشبو حاللری وایتکان بینلری، ۱۷۹۱ نجی یلد.

پتربورغده نشر ایتلگان 'Исторія о Казанскомъ царствѣ' «неизвѣстнаго Сочинителя» بو حاللرنی کوزی ایله

اۈچىنچى مرتبە شىخ على خان. - سىۋىنىگە اوز اتلغاچ شىخ على روس كنازلىرى ھەم عىسكرايىلە زويەدن قزانغە كىلدى. بتون خلفدن يىعت آلوب، خان سرايىي تازازندروب ۱۶ نچى آوغست بولگا كف وخابارف اسمندە كنازلىر قولندە ۳ نچى مرتبە تىختىگە اوطوردى. تىختىگە اوطورغاچدە قزاندىغى جملە روس اسىرلارن آزاد ايتدى؛ اوشبو اسىرلارنىڭ مەجۋوعى نىچە مىكلىر مەقدارندە ايدى. بعضلىرى ۲۰ يىللار قدر اسىرلىكدە قالغانلار ايدى. جملەسى كىمەلر ايلە موسقواغە اوزاتلىدىلر. اسىرلارنىڭ قوتلوۋىنە روس خلقى رىسى بىرام ايتدىلر.

صلح شرطلىرى كامىل بىرىنە كىلدى. قزاندى ھماندە اوشبو شرطلارغە رضا اولمى قالغان بعض كىشىلر بار ايدى. روس عىسكرى بولارنى ۋولغا ھەم قاما يىلغەلر بىنە آتدىلر ھەم اوتردىلر. بوندان سوڭ قزان يىخشى صورتدە طنچلانغان كىبى بولدى. روس كنازلىرى قايتوب كىتدى؛ تىك كناز خابارف يوزلەب عىسكرايىلە شىخ على نى صاقلاۋ اىچون قزاندى قالدى. قزان خىلقلىرى اوزلر بىنڭ طاۋ باق بىرلر بىنڭ روس قولىنە كروندىن غايت كوڭلىسز ايدىلر؛ آلارنىڭ خانلىرى اولدقندن شىخ على اىۋانغە: «مىن قزانلارنىڭ خانلىرى اولدقمدىن، آلارنى طنچ حالدە ادارە ايتوقايغوسىن قارارغە، مەجۋورمىن. حالبو كە طاۋ باق قىسى قزانغە رسماً بىرلوب طورماغاندە اصلا طنچلىق بولومىكەن توڭل.» دىب نىكرار خىبر كوندردى؛ قايتاروب

..неизвестнаго Сочинителя» بو حاللارنى كوزى ايلە

كوروب بىلگان بر روس طرفىدىن يازلغان ص ۱۴۰ - ۱۵۳ .

بىز اوشبو اثرنىڭ مەھم اورنلارنى ھەم اوشبو بىتلر بىنە تىرجمە ايتدىك، ئۇلارنىڭ كۆرۈنۈشى

بىر مەھم صورتدە نىشر ايتارمىز. ان شاھ الله.

بيرون، هيچ اولماغانده يارطى مقدارن اولسون قايتار وون صورادى
لكن ايوان قبول ايتمه دى.

شېخ على قزان خلقي ايله بر قدر طنپچ طور و قابغوسنده ايدى.
روسلر و روس مأمورلرى اوچون بو اوگايلى توگل ايدى. شونك
اوچونده آلا ر شېخ على ايله خلق آراسن بوزارغه طرشالر،
اوگايلى اورن كېلىگان ضاين، شېخ على گه بالغانلاب: «قزانلر سېنى
خانلقدن نوشورب اورنكا نوغاي يا كه استرخاندن خان آلورغه
طرشالر؛ سېن آلا رغه بخشېلىق تېلىك» دېب ايتلر ايدى. شېخ
على بو بالغانغه تمام اشاندى؛ بر كون اوزى شېه له نگان قزان
زورلرندن يتمش له ب توره و مېرزالرنى اونرتور اوچون
اوزينك سراينه فونافغه چاقردى. خلقلر جيولوب او طورغاچ، شېخ
على اوزينك بيوروب قويغان روس عسكربنى فوناقلر اوستينه كرتوب
جمله سېنى صويدردى. بو سېيدن قزان اچنده يك زور فتنه فوبدى؛
ايكى كون بويى قزان اوراملرنده آدم قانلرى يلغه بولوب آفدى.
كوب آدملر قزانندن قاچديلر، بتون خلق شېخ غلبدن بيزديلر.
بو واقعه نى كنان ايوان ايشتكاج آداشف (۱) اسمنده بر كنانى
شېخ على يانېنه يېردى. «قزانده نى فتنه نى باصوا اوچون روس عسكرن
كرتمى ممكن توگل» دېب خبر ايتدى. شېخ على كنان آداشف قه:
«اگر كنان حضرتى قزاننك طاو ياق قسمن قايتارسه، مېن قزانده نى
فتنه نى باصونى اوستمه آلامن. اگر قايتارماسه مېن مونده طور مېمن؛
خانلقنى طاشلاب، بيوك كنان يانېنه مهسكه و گه قايتامن، اما اوز قولم
ايله قزاننى مهسكه و گه بيورگه قولمدن كېلىمى. اگر مېن موندى
اشلر اشله سم، مسلمانلر ميكا قياامت كونيته قدر لعنت اوقورلر. اما

مىن اوزم قزاندىن كىتكاچ، سزنىڭ قزاننى يىكل سورىدە آللوغز اوچون ھەر تورلى چارەلرنى قارارمىن» دېدى. كىناز آداشف، اوشبو خىبرنى ايۋانغە سويلەدى. بو وقت مەسكە ۋە قزاننىڭ كاشرف، على مردان اسمندە مېرزالرى بار ايدى. آلار كىناز ايۋانغە: «شىخ على خلقى جفالى، آلارنى ھېچ تېۋىشسز اورىدە طاللى. شونىڭ اوچوندە قزان خلقىرى شىخ علىنى بىردە باراتمىلر. اىگر كىناز حضرتى شىخ علىنى توشورب آنىڭ اورىنىنە مەسكە ۋە دن بىر روس نامىستىك قويسە، خلقىرى بىك يىخشى اطاعت ايتەرلر ايدى. بىز شىھردن چىغوب آلورغە طارالوب اوطورور ايدىك» دېيىپ سويلەدىلر. بوسوزنى ايۋان مەقول كوردى، كىناز آداشفنى شىخ علىنى توشورور اوچون قزانغە يەردى. اول قزانغە بارغاچ شىخ علىگە «اىگر سىن قزانغە روس عىسكىرىنى شول كويىگە كىنە قېول ايتوب آلساك، كىناز ايۋان سىكا بىك كوب رحمت اوقور، حرمتلەر، ھم كوب وظىفەلر آلورسىڭ» دېدى. شىخ على موڭا قارشى: «مىن ايندى قزاندى اوچىنچى مرتبە خان بولدىم؛ ھېچ بىرنىدە او كىتام. مىنم بىخىم آبرويم بو قدر. حاضر مملكت صاقلاو نوڭل، اوزمنى صاقلاودىدە عاجزمىن. مىن تىختى اوزمە مناسب كورمىم ھم طاشلىم. اما سزنىڭ قزاننى يىكل آلوكىز اوچون ھەر تورلى چارەلرنى قارارمىن؛ سوڭىدىن تىلەسەڭىز صلح ايلە، تىلەسەڭىز صوغىش ايلە آلورسىز. اما اوز قولدىن بىرە آلمىم.» دېدى. كىناز آداشف رضا بولدى. شىخ على بىر كون قزاننىڭ بارلىق طوبىلارنى اشدىن چىغاروب بوزدى دارى صندوقلىرىنىڭ ھەممەسىنى بىككەب، ياشىرپ زويە قالاىنىنە يەردى. مونىڭ سوڭىدە اوزى، اوزىنىڭ خىدمىتكارلىرى ھم قزان زورلىرىدىن بەزىلىرى ايلە وياندىغى روس

عسكىرى ايله، «بالق طوتارغه» دىب يالغانلاب، قزاندىن چغوب كىتىدى. قزاندىن كىتىكاج ياندىغى قزان ميرزالرىنى: «سز مېنى خانلقدىن توشورورگه طرشدگىز» دىب اوزون ايتوب اورشدى. زويه گه بارغاج بو ميرزالرنىڭ بارسىنى اوترتىدى.

ايوان قزان نامىستىك لىگىنە زويه گوپىرنا توري كىناز مىكولىنسىكىنى تەيىن ايتكان ايدى. اول قزانغە باروب خلققە: ايندى اشلىرسىز تله گانچە: شىخ على عزىل ايتلىدى؛ حاضر كىناز ايوانغە اطاعتكە يىمىن ايتىگىز» دىدى. خلق: سىن زويه دن چاقون و بورناش ميرزالرىنى بىزگە يەرسەك بىز قبول ايتەرمىز، آلاز كىناز ايواننىڭ قزان خلققە شىقتى بولون اوستلىرىنە آلسونلىر. آلاز كىناز لرگە قانشوب، روس نەسەسى بولوب يورگاج كىنازنى يىخشى صورئدە بلورلر» دىدىلر. بو ميرزالر قزانغە كىلدىلر، فتنە باصلدى. نامىستىك مىكولىنسىكى گە خان سىراين حاضرلەرگە كرشدىلر. شىخ علىنىڭ عائىلەسن زويه گە اوزاندىلر، كىناز مىكولىنسىكىنى چاقردىلر، كىناز كىلدى. خلق ۋولغە بو يىنە توشوب قارشى آلدىلر. كىناز مىكولىنسىكى اوزىنىڭ عسكىرى ايله بېش بالتادە طوقئادى. نرسە لىرن بۆكلەب بۆكلەب اوزىنە حاضرلەنگان سىرايغە يەره ايدى؛ «قزاندى فتنە چىقىدى» دىب خىبر كىلدى. فتنەنىڭ چىغوينە كىنازنىڭ اوزى يېەرگان چاقون ميرزالر سىبب بولدى: آلاز روسلردن اوركوبىكنە تورغان خلققە: «روسلر سىزنى بتونلەي اوتروب، بتون نىگىزگىزنى بىررگە كىلدىلر» دىب ايتدىلر. شول سىببىدىن بتون خلق فورقوب غىرتكە كىلدىلر. بتونسى قوراللاندىلر، شەرنىڭ ۋاپاقاسىن بىكلەدىلر. تورلى امىر ھم تورلر

خلقىنى اوگوتلەپ قارايدىلار، ھېچ فائىدە بولمادى. روس كىنازلىرى
 ومېكولىنسىكى دە خلقىنى تىنچلاندىرۇرغە تىرىشىدىلار، تۈركلىرىنى وعدەلەردە
 ايتىدىلار؛ قىزىل ئالارغە قارىشى: «سىزنىڭ سوزىڭىزگە اشناورغە يارامى.
 سىزنىڭ بارسىدە ھېلە گە؛ شېخىلى اوزىدە شول سوزىنى سۈيلى
 طورغان ايدى» دېيىپ جواب بېرىدىلار. كىنازلىرىنىڭ يانلىرىدە عىسكىر
 كۈپ بولسىدە اياۋاننىڭ رىخىتىدىن باشقا، صوغوشونى مەقۇل كۆرۈمەيدىلار،
 زۈيەگە قايتىدىلار، آندەغى قىزان مېرزا وتۈرەلىرىنى ھېس كە
 يابىدىلار. كىناز شېرىمىتفنى موسكۋاغا يېزىپ اياۋانغە خىبر ايتىدىلار
 (۱۵۵۲، مارت ۲۴).

بۇ ۋاقىتلار مەسكۋو كىنازىنە، قىزاننى آلتانچە صوغوشۇپ اۋچون،
 ايك اوڭايلى ۋاقىت ايدى. ھېچ بىر خۇلى اۋرنى يوق ايدى: اول ايدى
 غىر تىرىندەغى پادىشاھلار ايلە ائىقانى ايتكان؛ قىرېم نىڭ صاحب گىراي
 خان ۋفات ايتدى؛ استىرخان خانى يىمورىچى روسياغە دوستلىق
 كۆرسەتۈپ عىسكىر ايلە ياردەم بېرە؛ استىرخان نىڭ زور كىنازلىرىدىن
 قايبولا مېرزا مەسكۋو دە جان على خاننىڭ قىزىنە اۋيلەنۈپ، رىسى
 قانن آتاسى اولغان كىناز اياۋانغە ھەر تۈركلى تىدىرلىر كۆرسەتە ايدى.
 نۇغاي كىنازلىرى روسيا ايلە تىجارىت ايتشوب دوستلىقىدە طورالار
 ايدى. شول ۋقت روسيا اۋچون ايك قورقنىچ اولغان
 استانبول نىڭ سىلطانى سىلېمان فانونى نىڭ قىرېم (كفە) دەغى
 روسيا باشلىرى اياۋاننىڭ دوستلىرى ايدىلار. آلا قىزاننى سىلطانغە بتۈنلەي
 روسيا قولىدە وروسياغە فقط عاصى ايدىكەنە كۆرسەتەلر ايدى.
 سىلطان اۋزى قىزان ايلە قىرېم نىڭ قوشلۇقىدىن بىرى قىچاق مەملىكىتى
 كېلۈپ چىقۇرۇندىن قورقايدى. وشۇلاي ايتۈپ قىزاننىڭ ايك آخىرىغى

ساعتده طاياندىق و ياردم كوتوب طوردىق سلطاندىن ايتوان امين اولغان ايدى. قزانىڭ بىك كوب بولماغان خلقى كوندن كوب قىتئەلەر هم روسلارغە كىتو سىبىلى آزا يوب، قزان تمام ضعيفلەنگان ايدى. ايمدى اوشبو وقت، عسكرى كوب وەر بر كانزلىر بر اتقافده اولوب، قۇتلى، غيرتلى و اوصال پادشاهغە مالك اولغان روسباغە هېچ باشسز، اچى قىتئە ايله طولى و بىكرى مكدن آرتق عسكرى اولماغان و بر يالغزى قالغان قزان حكومتىنى آلو، اوستالىق، بهادرلىق و اقتدار اولغانده، بىك قىين اش توغل ايدى.

كانز ايتوان بتون روسيا شهرلرینه: «خرستيان دىننىده اولغانلرنىڭ راحتى اوچون قزاننى طايتارغە، خرىستيان دىننى يوقارى كوتەررگە وقت يتدى» دىب اعلان ايتدى. هر شهردىن عسكرلر جيارغە بيوردى. اوزىنىڭ فائىن انيسى دانىل رامانوفنى اوزىنىڭ عسكرى ايله قزانغە بيهردى. هر طرفدىن عسكرلر كاشىر، كالومنا، مورم شهرلرینه جيولدىلر. كانز غورباتسكى ايله پىترشويسكى مەسكە و عسكرى ايله نىژنى نوۋغوردقە كىتدىلر؛ كانز ميخائىل گلىنسكى كاما طرفلرینه كىتدى، آندە قلەلەر، كرپوستلر بنا ايتىردى. كانز ايتوان زوبە، كاما هم ۋياتسكا طرفلرندەغى عسكرلرینه قزانلرنىڭ ايدل آرقلى يورى تورغان بورام (پىراواز) لرىنى آلورغە قوشدى. مونىڭ صوڭىندە كانز ايتوان اوزىنىڭ كانز لرىنى جىوب و شىخ علىنى قاسم شىرندىن چاقروب كىتروب كىكاش مجلسى ياصادى. قزانغە اوزىنىڭ باراچاغىن سويلەدى. كانز لرنىڭ بعضى ايتواننىڭ مەسكە وده قالوون، كوبرەك كانز لر ايله شىخ على كانز

بارسەدە قش بارووينى معقول كوردىلەر. شىخ على ايندى: قزان تېرەسى غايت سازلوق واورمانلق بولغانلقدن صوغش اشلىرى اوچون اوگائىسز بر؛ اگر قش كوني بارسا كز اوگاي اولور. كئاز ايوان: ايندى كامل عسكرلر ساضرلە نوب و كوبسى كيتوب بئكان، آز قلىر اسبابلر حاضرلە ننگان، ايندى قشنى كوتيمىز بارامز-دیدی. شىخ على گە اوزى ايله برگە بولاچاغن سويلەدى. آشا كوب ھدیه لىر يىرب قاسمغە خان ايندى. سكر آيدن يىرلى مەسكە و دە طوراً طورغان سبونىكەنى (على كرمناھا) ھدیه ايتوب شىخ على گە يىردى (۱۵۵۲ سنە ماى آبی).

بو وقت قزان خلقلىرى سلطاندندە، باشقە سندنندە ياردم كېلوندن اميد اوزب، نوغاي ميرزالرندن اوزلرئنه خان صورادىلەر. نوغايلىر قبول ايتوب يادكار بن قاسمى خان ايتوب، ۵۰۰ قدر نوغاي عسكرى ايله قزانغە يېرىدىلەر. قزان وزويه طرفلرندە اولقان روس عسكرى اوشبو خان ننگ كېلون ايشتوب قزانغە يتمە سدن ايلك بئرو نبتى ايله، خان ننگ كېلور يولئنى يىكلەب، طونارغە اجنھاد ايتوب كوتوب طوردىلەر. يادكار بيش بوز قدرگنە آطلى عسكرى ايله روس عسكرى ننگ اورتاسندن اوزوب كئندى. روسلر بر اش ائنه آلى فالدیلەر.

يادكار خان - . يادكار خان استرخان خانى قاسم خان ابن سېداحمد خان ننگ اوغلىدر. اول قزانغە كېلگاندە ۱۹ ياشندە ایدی. قزان خلقلىرى يادكارغە صداقت اېچون يىمىن ايتدىلەر؛ يادكار روسيا ايله ايلك آخرىغى صولووئنه قدر صوغشا چاغئنه آنط ايندى.

مولانا كوروز پېشى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازملار ئامبىرى

قزاملار اوزلرينىڭ خانلىرى اولغاچ طن آلدىلەر، كوڭللىرى كوتەرلدى. البته صوغش اسبابلارن هم قارى باشلادىلەر. روسياگە اطاعت و عهد ايتكان طاور باغى چيرمش و چواشلىرى اوزلرينىڭ عدل خواجىللىرى، قرداشلىرى و دوستلىرى اولغان قزاملارنىڭ حال و قوت آلغانن كورگاچ، روسياغە اولغان عهدلارن بوزدىلر دەر قزاملارغە تابع اولدىلەر. حقيقتكە بو چواش، چيرمش، آر كىبى خلقلار ايله بلخارلار (قزاملار) آراسىندە بىك تيرەن و نىچكە معنالى علاقلار بار ايدى؛ آلا ر هر بر آورلقنى قزاملار ايله برگە كورب آلا رغە هر جهندن ياردم ايتەرگە و روسلارغە بتونلەي دشمانلىق كورسە تورگە ككرشدىلەر. قزان، زويه تيرەسندە گى روس آطلاي عسكرلرينىڭ آطلارن سوروب آلوب كىتەرلر، آزلارن آلالر و بعض اورندە صوغشالار ايدى. بو وقتلر زويه طرفلرندە غى روس عسكرى آراسىنە غابت فونلى صورتدە آوز بوزلو (سىنغا) آروى طارالدى حتى عسكرلردن ككوبسى ئولگەلە دىلر دەر. كنان ايوان نىز نىمە غى كنان غور باطسكى ايله كنان شويسكى گە بارلق عسكرلىرى ايله زويه (اسويازسكى) گە بارورغە قوشدى.

روس عسكرى قزاملارنىڭ شول قدر اوزلارن صاقلارغە طر شولرىنى و چيرمشلارنىڭ صوڭغى حاللارن كورگاچ، بز قزان خلقى اوستىنە ناحق بارامز، آلالارنىڭ يارلارن حقسىزغە هلاك ايتەمز؛ اوشبونىڭ ايچون اللە تعالى بزگە اوشبو رنجونى ييەردى-دەيب ايتەر ايدى. موني كنان ايوان ايشتكىچ مېتروپوليت ايله برگە عسكرنى اورشوب: «سز موندە چاقدە چن چندان خدمت ايتوگە يمىن ايتدكز، ايندى بوكون يوقبار اويغە توشوب فورقا باشلادكز.

الله تەلى بونك ايچون سزگە موندى آوروڧى بەردى» دىبە خط بەردى. موندن صوڭ عىسكەر آراسىدىن قورقۇ كىتدى.

كناز ايۋان نىڭ قزانغە سىفرى و صوغشى - . كناز ايۋان يىقىلىرى ايله كورشوب و ايسە نە شوب (۱۵۵۲، ۱۶ يون ۱۶) نەدە مەسكە ودىن چىقتى. ۳۳۱چى ايىول قولومەنە شەرىدىن زور عىسكەرىنى آلۇب ۱۹ آوغست ايلك بەرگان عىسكەرلىرىدىن باشقە يوز ايللى مڭ عىسكەر ايله (بولار آراسىدىن، آتقە منوب آتاسىنى اونتقان، تاتارلار بىك كۇب) قزانغە باروب ىتدى، قزان خىلقلارنى: «قان توكى شەرىنى بىرگىز» دىبە خىبر بەردى قزانلارنىڭ زورلىرى ھەم يادكار خان اوزامضاللىرى ايله «بىز سىزنى كوتۇب طورامىز» دىبە جواب بەردىلەر. شىخ على جانن فدا ايتەردى بولۇب يورۇب طاوياغى خىلقىنى ىنە روسياغە اطاعت ايتىردى.

كونلار بىك يىغورلى و بىلچراق ايدى؛ روسلر فوراللارنى كىمەلەردىن بىك آورلىق ايله گنە چىقاردىلەر. بو وقت قزان اچىدىن قاماى اسىندە بىر مىرزا ايۋان حضورىنە كىلۇب، قزان اچىندە گى جەملە اشلىردىن خىبر بىردى؛ بىز ايكى يوز قدر كشى روسياغە شول كويىگە گنە بىرلۇنى تەلك، آلار بىزنىڭ ھەمەزنى طوتۇب آلدىلەر. مىن يالغىزم قاجوب قوتلدىم. يادكار خان، علمالارنىڭ باشلىقى ملاقىل شىرىف، ايرىنىش مىرزا، چاپقون، آتالىقى، اسلام، عىلكاى، نارىقىف كىيك، اسىندە گى مىرزالر خىلقىنى روسيا خىلافىنە چاقىرالىر.

قزانندە اوتوز مڭ قزانلارنىڭ اوز عىسكەرى، ايكى مڭ ىدى يوز نوغاي عىسكەرى بار. بىر مىقدار عىسكەر ايله بىسەنچى مىرزانى عىسكەر جىو اوچون آرچا طرفىنە بەردىلەر. قزانندە صلح تەلۇجى

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

برهوده يوق ديب سويلدى. ايوان موگا يىسك شادلانوب ميرزاغه كوب حرمت ايتدى. موندن صوڭ كنانز ايوان جمله عسكرىنى ترتيب ايتوب اورنلر تعين ايتەرگه كرشدى. آلداغى فرقه (بولك)نى آرچا فرىينه، ايكنچى فرقهنى بولاق بويينه، شىخ علىنى عسكرى ايله ايسكى زيارت آرتينه قوبوب اوزى ؤولغه يارىنه يقين خان بولونلغنده قالورغه بولدى.

۲۳ آوغست قوياش چققاچ جمله عسكر تهريلر كوتوروب قلمهغه تابا فوزغالديلر. ايوان آت اوستنده عسكرىنى قزدروب ناموسلانديروب، دين اسمينه دعوت ايتوب اولگانلارنىڭ بالالرى خزينه دن طويدرلاچاغينه وعده ايتە ايدى؛ قزاننىڭ يانينه كيلوب عسكرىنى ايكى مرتبه ترتيب ايتدى. جمله عسكر كبرك اورنلارنده اورناشوب نى وقت قزان عسكرى چغفون كوتوب طورديلر. يدى مڭلەب بر فرقه عسكر بولاقغه گوپر سالوب آرچا قريينه چقديلر، طاش كرىوستكه توغرى بارديلر؛ كرىوستكه ايكى يوز صاژين فالغان ايدى؛ قابقانى آچوب تكبير ايتوب ۱۵ مڭلەب قزان عسكرى چقدى. روسلارنى بتونلەي طاراتديلر. اول آرادە يقيندهغى جمله باصانوب طورغان زور عسكرلر كيلوب يتدى، يىك فاتى صوغشديلر. دشمان كوبه يىگانن بىلگىچ قزانلر اسيرلر بىر قابتادان قلەه اچينه كروب كبتديلر. روسلر بو كون قزاننى تمام احاطه ايتوب آلديلر. يانچى ميرزا عسكرى ايله كىلمەسه قزانلرغه ايمىد اورنى قالمادى. ابرته گوسن ۲۴ آوغست قونلى جيل چغوب، بتون چاطرلارنى هم كنانلنىڭ اوز چاطرن طوزدردى. صودهغى آزقلر طوتورغان كىمەلر باندى. روسلر آزقلارنىڭ بتووندن قورقا

باشلادىلار. كناناز ايۋان زويە بىرلە مەسكە وگە، آزىق يىەررگە ھەم قش فالورغە طوغرى كىلسە دىب، قش كىبوملرى يىەررگە قوشوب خىر يىەردى. ۲۵ آوغست آرقاقرندەغى روس عىسكىرىنە قزانلار ھىجوم ايتدىلار؛ بو صوغشده كناناز شىما كىن جراحاتلەندى. روسلار كۆبە بىگىچ قزانلار يىنە كرىپوسنىكە كرىدىلار. بو اىكى كۆندە كناناز ايۋان آت اوستىدن بىردە توشمەدى.

۲۶ آوغستدە روسلار تمام حاضرلە نوب جملەسى بىردىن شىەرگە قاپلاندىلار. قزان عىسكىرى قارشو چقىدى، صوغش بىك قوتلى بولدى. اىكىنچى كون طاك وقتىنە قدر باردى. صوغشده قزاننىڭ زورلىرىدىن اسلام، سونچالى مىرزا، نارىقف كىلار شىھىد اولدىلار؛ ۲۸ آوغست يىنە صوغش دوام ايتدى. ۲۹ آوغست يىانچى مىرزا اوزىنىڭ بىر آز عىسكىرى اىلە كناناز خالق (۱) قومانداسىندەغى زور فرەغە ھىجوم ايتدى. اىكىنچى فرەقلر كىلوب يتوب روسلار كۆبە بىگىچ يىانچى اورمان اچىنە كىردى. يىانچى شول صورت اىلە اىكىنچى كۆنلردەدە دوام ايتدى. قزان اچىندەگى خىلقلر مازە باشىدىن آشا املاپ، ھىجوم اوچون ھەر بىر اوڭاىلى اورنلارنى كۆرسەتوب طورالار ايتدى. شونىڭ اوچۇندە يىانچى روس عىسكىرى اوچون بىك فورقچى بىر بلا بولدى. آخىر ايۋان عىسكىرىنى اىكىگە بولوب بىر قىسمىنى شىەرگە، اىكىنچى قىسمىنى يىانچىغە قويدى. صوڭقىسىنىڭدە يارطىسن ياشروب، يارطىسنغە يىانچىغە قارشو قويدى. يىانچى آلدەندەغى عىسكىرگە ھىجوم ايتدى، روسلار بىكلوب قاقچىلار. يىانچى بولارنى ختى بوكلر آراسىنە قدر قووب كىلدى؛ شول وقت

(۱) تانار

ئەۋلاد كۆرۈپىسى

www.ewlat.orgwww.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

یاشرنگان عسکر آرتلرنده قالغان ایدی. بیانچیلرنی اوراتوب آلدیلر. ایکی آراده بیک فاتنی صوغش اولدی. بیانچی عسکرندن بیک آزی قوطلدی، برمقداری اسیر توشدی. کنار ایوان بولارنی باغانالرغه به یله ب شهر خلقینک کوزنی آلدینه قويدرندی، «شهرنی یسرکز!» دیب یالنوب قچقوررغه فوشدی. قزان خلقی اوشبو اسیرلرگه کافر قولنده شول قدر عذاب کورگانچی اوز قولمزدن اولکیز دیب ملتقلر ایله آتدیلر. کنار ایوان قزانلرنک بو قدر ناموسلی، روسلارغه بو قدر دشمان اولولرینه حیران قالدی.

ایوان قزاننی، اوزینک عسکرینی کوب تلف ایتمیچه اوزینه کوب ضرر کیتورمیگنه آلو فایغوسنده ایدی؛ اوزینک یاننده غی راز میصل دیگان مهندسکه بولاق بویندن آتالاق وتومن فایقالرینه قدر قازوب داری قویارغه فوشدی. شول وقت قامسای میرزا، قزانلرنک صویوللزن کیسو، آلارنی عاجز ایبو اوچون دخی اوکایلی بولور دیدی هم میرعلی فایقاسی دیگان اورندن صویولینک اورنن کورسه ندی. ایوان بونی بیک مناسب کوردی. داو رووی بانی دیگان اورندن باشلاب اون کون قدر فازغاج، آط و آدم آیاقلرنک طاوشلری ایشتلدی، صویولی توغریسینه يتولرینی بلدیلر. اون بر میچکه داری قویوب ۵ نچی سنتابر اوط تورندیلر. شهرنک اوری آغاجلری، طاوشلری هم کوب آدملر ایله کوكگه اوچدی. بتون تیره باقی توتون و طوپراق ایله طولدی، خلق بیک آبدراددی. اورص عسکری آچلغان اورندن طغزلانوب شهر اچینه آغا باشلادیلر. هم روسلر قلعه اچنده بیک کوبه دیدیلر، قزانلر ایسلرن آلدیلر. بیک فاتنی صوغشوب روسلرنی بتونلهی قووب چقاردیلر.

هر ابكى طرفدن بىك كوب جان نلف بولدى. بىك تىز آرادە كرىپوست (قلعە) لرىنى اۆلگىدندە بخشیراق ایتوب بنا ایتدیار. قزانلرغە ایندى ايسكى، ناچار صولرغەنە اچەرگە فالدى. لىکن همئارىنە ضعيفلك كىلمەدى، همان صوغش ایتدیلرە. طور دىلر.

۶ نچى سنتابر كىناز ایوان، غار باطسكى ایله شوبسكى قوماندالرنده قزاننك اوستروغ و آرچا اسمنده شهر لرىنى آلو اوچون عسکر بىهردى. هر ابكى شهرده خلق بوق درجه سنده آز ایدی. خاتون باللا چاغالرن اسیر ایتوب، كچككە اولسەلرە باى شهرلردن كوب ماللر آلدیلر. آرچا ایله قزان آراسنده قزان یلغەسى بوبىنچە قزان خلقلر بىك صیفه لرى بولا ایدی. روسلر بولارنك بار سندنده كوچلرى يتكەنچە مال آلدیلر. ۱۶ نچى سنتابر ایوان حضورینە فایتوب يتدیلر. روس عسکرى غایب آچقغان ایدی، طویدی؛ آرغان ایدی، حال آلدی.

قزاننك ایوان باننده غى كوب تورەلرى، عسکرلرى ایله برگە قزان خلافيئە قوللارندن كىلگەن قدر طرشالر ایدی. عین شول وقتدە ایلک قزانلر ایله بر نوغان قرداش كىبى تر كلك ایتكەن قزان تیرە سنده گى چواش وچیرمشلر روسلرغە عهدلرن تکرار بوزوب قوللارندن كىلگەنچە قزانغە یاردم ایتوب طورالر ایدی. روس عسکرینە همیشه زیان ضرر كىتورب طورالر ایدی؛ بو اشكە بر چاره بولو اوچون كىناز ایوان بولارغە عسکر بیهرب ماللرن آلدردى، بالالرن اسیر ایتدردى. بونك ایله روسلرنك چىمتدن فورقار برلرى فالماغان كىبى، قزانلرنك دە امید ایتەر اورنلرى فالمادى. بىك روسلر اوچون شول وقت متصل یغور یاوب طوروى بىك

او گایسز کیله ایدی. بو اشنى روسلر قزان خلقینک سحرلرندن کوره لر ایدی.

روسلر فزانلرنی عاجز قالدرو اوچون، ۱۸ آرشن بیوکلگنده آستینه کوپچه کلر قویوب برزور نرسه یاصادیلر؛ مونی خان قاپقاسی طورسینه کیتورب فوبدیلر. باشینه آلمش لاب طوب قویوب قزان اچینه آطوب طوردیلر.

ایوان هر وقت قزان خاقینه اوز ایرکلری ایله شهرنی بیرولرن صوراب: ماللرکز، بالا چاغالرکز ایله تله گان پرکزگه کیتکز، شهرنی بزگه طابشرکز اه دیب ایته ایدی؛ فزانلر رد اینوب جواب بیره لر ایدی.

کناز وار تینسکی قومانداسنده غی زور عسکر آرچا یاق قلعه غه همان یقینلا شوب بارا ایدی، قلعه ایله عسکر آراسنده ۹ آرشین کیکلگنده ۲۱ آرشین تیره نلگنده برچو فرغه قالدی. روس عسکری کوب بولغاچ برسی آروسه ایکنچیسى کیلوب نوبتله شوب صوغشالار ایدی. فزانلر عسکری آز ایدی، شونک اوچونده اوزلکسز صوغشوب طورورغه طوغری کیله ایدی. لکن هر ایکی طرف آردیلر. آز وقت طوقتاب طوردیلر. روس عسکری آشارغه او طورغانلر ایدی؛ قاپقا آچلوب فاراچا میرزا قومانداسنده اون مکلهب قزان عسکری چغوب هجوم ایندیلر. روسلرنک طوبلرن آلا باشلا یلر. بتون عسکر بر برسینی بلعی صوغشورغه کرشدیلر. شول کونگه قدر آندی صوغشلیری بولماغان ایدی. روسلرنک زور کنازلری جراحتلندیلر. قزان عسکری آغان طوبلرن قلعه غه کرتوب شغللنلر ایدی؛ روس

عسكىرىنە اول كۈنگە قدر صوغشقه قاتشماغان مۇرم عسكىرى ايله بايار بالالردن جولفان عسكىر كېلوب يتدى، دشمان حسابسىز كۈبه يتدى، قزانلېر قلعه غە كروب كېتەرگە مجبور بولدىلر. بو صوغشده هر ايسكى طرفقه بىك كۈب ضرر بولدى. يسگرە كده روسلارغە ضرر كۈب اولدى، چونكه آلارنك اېكى زور فرقه سى تمام اوترلوب يتدى .

روس عسكىرى قزان ياننده ايندى بش آطنه اولدى همان طوراً. آز دىگانده بالا چاغالرى ايله اون مك لهب قزانلرنى اوتردىلر، قزانلرنك غير تېنە ضعيفك كېلگانى كورنجه دى؛ حالبوكه جاي كۈنى كېلگان روسلارغە قش كۈنى يتوب كېله اېدى .

۳۰ نچى سنتا برر و سلفلعه نى ينه دارى ايله كو كگه اوچوردىلر. قزان خلقى حيران قالوب ايك آخر ساعتىز اوشبو اولورغە كېرەك دىب اويلايدىلر. روسلر بو فرصته طغزلاشوب آرچا، آتالىق، تومن قايقالردن كرديلر. مسلمانلر اوشبو حالنى كورب بىك قاتى اورام آرالرنده صوغشورغە كرشدىلر. قلىچ سونگولرنك فور قنچ طاوشلرى كو كلرگە چغوب طوردى. كناز ابوان اوشبو صوغشده اوزى يوروب عسكىرنى قزدرا ايدى. قزانلرغله ايتدىلر روسلرنى شهردن قووب چغاردىلر. قلعه كرپوستېنك كۈب اورنلرى بوزولغان ايدى. آنى بىك تېز وقتده تمام ايتوب توزه تدىلر دشمانلرى بو اشكه آبدرادىلر .

قزاننك صوغشى كۈنى - روس قولېنه توشوب منقرض اولوى - . برنچى اوكتا بر كناز ابوان بتون عسكىرىنە: «باوقز انلرنك قانلرېنى اچەرمز، يا اوزمزنك قانمزنې توگەمز» دىب

فوق العاده بى هجومگه حاضرله نورگه فوشدى. قزان قلعه لرى آستينه داريلر قويديلر. چوقرلر اوستينه كوپرلر سالوب كوپ اورنلرني آغاچ طاش سالوب تىگزلەرگه كرشديلر. ايوان قاماي ميرزا كيبيلرني «قزانلر اختيارلرى ايله بىرلسونار؛ همه سبني عفو ايتەچكمن» ديب قزان خلقينه بيهردى. قزانلر: صوغش سز بىر قارشده بىر بىر ميمز. بز الله دن باشقه هيچ كمدنده عفو صوراميمز» ديب جواب و بريديلر.

ايوان قزان قلعه سينگ هر بىر قابقاسينه زور كنازلرني كوپ عسكر ايله فويدى. هر بىر عسكر آرتينه صافچى عسكرلرده فويدى. ۲نچى اوكتابر نك طاكى آتچاق قلعه آستينه قويلغان داريلرغه اوت تورتدیلر، قلعه كوكله كوئهرلدى. قلعه اچنده آدملر حيوانلر بار ايدى. قيامت فوبقان كى بولدى، ايكنچى مرتبه كوئهرتديلر مونسنده ۴۸ ميجكه دارى قويلغان ايدى؛ اولگيسندن ينه فاطى اولدى بتون تيزه ياق توتون، توزان ايله طولدى. توتون باصلور باصلماس روس عسكرى هر طرفدن قزان اچينه هجوم ايتوب كرديلر. قزانلر الله! الله! ديب روسلارغه فسارشو طورديلر، روسلار اوستينه بوره نلر نه گهره توب اسسى صولر فويا ايديلر. روسلار اوراملر اچينه كرديلر. هن ايكى عسكر بىر بىر ينه آرا لاشوب بتدى. قزانلر روسلارغه نهاييه سز قاتى دشمانلق ايله مقابله ايتديلر، اولم حالنده باتقان بىر قزانلى ده روسلارني تشى ايله اولسه ده جراحتلەرگه طريشا ايدى. بتون اوراملر قان ايله طولدى. قزانلر نك شوندى شدتلى مقابله لرينه فارسى روسلار بتونله ي يومشى باشلاديلر، عسكر باشلى كنان ژاراتنيسكى، ايوانغه: تيز عسكر يبهر يوقسه اش ناچار»

دېب خىبر ايتىدى. ايۋاندى ھىچ صوغىشقا قاتشماغان ياڭى عىسكىر يېدىرى. روسلار نھايەسز كۈبەيدى. قزانلر غايت آروب اچدە گى غلغەغە صىينورغە باشلادىلر. روسلار بووقت شھرنىڭ يارطى مقدارن آغانلر ايدى.

شول آرادە يادكارخان اوزىنىڭ يىقىنلىرى ايلە شھەر اورتاسىنە كېلىدى. كوردى: روسلار بتونلەى صفلىرىنى بوزوب، مغازىنلر اسكلادلر وانوب غىنىمتلر آلو ايلە شغللەنەلر. روسلر موندى باى شھرنى كورگاچدە كىناز ايۋان ھم باشقە كىنازلرنىڭ طىولرىنە دە قارامى آلتون كەش بو باشقە ماللر آلورغە كرىشكانلر ايدى. ختى مجروح بولوب اولام حالندە ياتقانلرىدە قوللرىدىن كېلىگان قدر مال قوچاقلىلر ايدى. قزانلر مونى كورگاچ برجان برتن كېى روسلارغە ھجوم ايتدىلر. ھم بتونلەى جىگوب قووب چغارا باشلادىلر. ايۋان بو حالنى كورب نى ايتەرگە دە بلىنى آبدرادى. پوپلر ايلە برگە ايسك زور تەرىلر ن آلوب اوزىنىڭ ايك ياقىن عىسكىرى ايلە يورى باشلادى. قاچقان عىسكىرنى اللە اسمى ايلە فورقتورغە كرىشىدى، پوپلر: كىرى قاچقان كشىلر دخى صوغىشقا كرىشمەسەلر دىندىن چقىدىلر، دېب حكىم ايتدىلر. روسلار يەنە جولدېلر. يەنە بردن ھجوم ايتدىلر.

قزانلرنىڭ بو ساعتكە قدر مقابلە ايتوب طورولرى فقط بر يىگىتكە، فوق العادە بر بهادرلىق اشى ايدى. چۈنكى روسلار قزانلردن اون يىش مرتبە كۈب ايدىلر. روسلرنىڭ اچلرنىدە، دىنن ملتن طانومى بلىى طورغان، نھايەسز كۈب تاتارلر صرغانوب خدمت ايتە ايدىلر. روسلر كۈب بولغانلرى اوچون صوغىش اورنىدە بر فرقه آرسە

ايكنچى بر فرقه كيلوب هجوم ايتوب طور ايدى. اما فزانلرده
 عسكر بيك آز بولغانى اوچون هيچ حال جينيجه، هر وقت هيچ
 حقسز نيسز وطنغه هجوم ايتوچى روس عسكرينه فوق العاده
 حربلىق ايله هجوم ايتوب طورالر ايدى. نهايت اوشبو ساعتده
 روسلار دين اسمى ايله بر نقطهغه جبولوب، تاتارلر ايله برله شوب
 فوق العاده بر قوت صورتن آلفاج، فزانلر روسلارغه قارشى طور
 آلماديلر. روسلار زور مسجد يانينه كيلوب يتديلر. اوشبو اورنده غى
 مدرسه ده بيك كوب شا كردلر بار ايدى. علمالر رئيسى شيخ الاسلام
 ملاقل شريف ده شونده ايدى، جمله شا كرد و علمالر بردن روسلارغه
 هجوم ايتديلر بيك كوبسى شهيد اولدى. ملاقل شريف بر مقدار
 شا كردلر ايله مدرسه اوستينه مندى؛ شوندىن توروب روسلار ايله
 فاطى صوغشوب، روسلار مدرسه توبه سندن سانچوب توشروب
 جمله سنى اوترديلر.

فزانلر آخر خان سرايى قلعه سينه كرديلر. قابقانى بيكله ديلر.
 بر ساعت مقدارنده اوشبو اورندن توروب مقابله ايتديلر. كرىپوست
 اچنده گى بو قابقا محكم توگل ايدى، صوغشده واتلدى (چونكه قابقا
 صوغش اوچون باصالماغان ايدى)، روسلر شولاي ايتوب بو خان
 قاهه سينك اچينده كرديلر. قلعه اچينك بر طرفنده خاتون قز، اوزلرينك
 عيد كونلر نده كيه تورغان قيمتلى كيملرن كوب جبولوب طورالر
 ايدى. اوشبو اورنده ينه بيك قاتى صوغش بولدى. بو وقت ايكى
 يوز مكدن آرتق صانالغان روس عسكرينه فارسو كوب قالسه
 اون مك، مقدارنده فزانلر قالدى. (۱)

(۱) يعنى قران شهرنده گى فزانلر (بلغارلر)؛ بوغيسه قران مملكتينك
 باشقه شهرلر نده گى اوللرده غى خلفلر شول حالده قالديلر.

مىسلمانلار روسلارنى بىگۈدن امىد اوزدىلەر، اولىكلار اوستىدىن قىلغە اوستىنە مىندىلەردە روسلارغە صوغىشنى طوقساتوب طورو ايلە فېقىردىلەر. كاناز دىبىتىرى پالىتسىكى، نى ايتورگە تىلەگانلارن صورادى. ايتىدىلەر: «ايندى شەر سزنىكى اولدى. خانىزنى سلامت كوېگە آلگىز، سلامت كوېگە ايوانغە طابىرگىز؛ اوزمىز مىدانغە چغامىز، الله ايجون ايكى آخر طامىچى قانمىز آفغانغە فدر صوغشامىز!»

يادكار خاننى، آناسى ھىدە، خاننىڭ يىقىلارنىدىن وقرانلارنىڭ ايكى زورلارنىدىن زانېت مىرزا ايلە برگە روسلارغە بىردىلەر. مونىڭ صوگىندە اوزلارنى جان آياھى صوغشورغە كىرشدىلەر. اولىڭ ياقى صول ياقى روس عىسكىرىنە ھجوم ايتوب، قزان يىلغەسى يانېنە قوشدىلەر. روس عىسكىرىنىڭ كوزى آلدىندە آغر قوراللارن طاشلاب، اوستلارن چىشىندىلەردە صونىڭ آرىغى باغىنە يوزوب چىقىدىلەر، كاناز تورپىسكى ايلە كاناز رومانىسكى اوز عىسكىرلىرى ايلە بولارنىڭ قارشولارېنە چىقىدىلەر. بوقىت قزان عىسكىرى يىش مىڭ قىمدارنىدە بولسە بولور ايدى، بىك قاننى صوغىشقا كىرشدىلەر؛ اوزلارنىدىن نېچە اولوشلر ايلە آرتق بولغان بوايكى قىرفەر روس عىسكىرلىرىنى ايكى آخىرىغە قانغانغە قىدر اوتروب بىردىلەر. سازلوق اورن ايدى. قارشولرىنە يىنە روس عىسكىرى كىلوب يىتدى. قزانلر بوگا قارامى دشمانلارنىڭ صفارىنى ياروب يوللارنىدە دوام ايتىدىلەر، اورمان اچىنە باروب كىردىلەر.

بوعىسكىر، شەردە فالغان خاتون وبالا چاغلارنى اسىراكىدىن قوطلدىرو، دشماندىن اوچ آلو ايجون عىسكىر جىوب كىلورگە چىت آلورغە كىتوب بارالار ايدى. روسلر اگىر بو كىشىلر سلامت قالسا، شەرنىڭ اوز قوللارنىدىن كىتە چىگىن بلەر ايدى. كاناز ايوان،

میکولسكى، واسیلیف، شيرېمیتوف اسمندە كىنازلر قومانداسىندە بولارغە كۆب عىسكەر يېھەردى. مۇنى كورگاچ قزانلار روسلارغە ایلەنۇب ىنە قارشو طوردىلار. نھايەسز قۇتلى دشمانلىق، فوق العادە بەھادىرلىق ایلە صوغشىدىلار. روسلردن اوزلرى قدر اىكى اوچ اولوش اوتروب، برسى قالىق وفات اولدىلار. مۇنك صوگندە روسلر شھر اچىندەگى بارچە جانلى مسلمانى، قارتىن ياشىن خاتونىن قىزىن قارامى، قىلچىدن كىچىردىلار. قىلچىدن قالغان بىر مەقدار خاتون قىزلرنى اسىر آلدىلار. مسجد و مدرسەلرنى يىمىرۇب يورۇلارغە اوط تورتىدىلار. اوشبو كۈن بىر يۈز اون اوچ ياشىندە اولغان قزان حكومتى مەقرۇس اولدى.

(۱۵۵۲ میلادى اوكتابر ۲؛ ۹۵۹ ھجرى شوال ۲۴) (۱)

قزان دورىندە بلغارلار - كىناز اىۋانىنگ فتحى - فتحىدن صوگ - بلغارلرنىڭ قزان اسمى آستىدەغى جىانلرى مطلقا تاتار خانلرى - چىنگىز بالالرىنىڭ جىلى آرقاسىندە بولدى. تاتارلار دورىندە ايدىل - قىچاق توركلرى، تمام معناسى ایلە، بىرگە قاتاشدىلار، بىلكە اوشبو سىبىدن بلغارلردە ايدىل تۈبەندەگى قىچاقلار

(۱) قزان خانلرىنىڭ روسلار ایلە اولغان واقەلەرىنە عائد معلوماتى كارامزىندىن آلتىق؛ مۇندىن باشقە روسچە اثرلردىن ھىم مراد افندى تارىخىدىن و مستفاد الاخباردىن بعض سوزلرگە آلتىق.

قزان تارىخى حقتە، روسچەدە رىچكوف، لىزلوف، فوكس، چىرنوف، زاگوسكىن، رىبوشكىن، باجانوف كىلرنىڭ اثرلرى بار؛ بولار شول صوغشلىرنى تىك تۈرلى وارىانتلارغە سويللار. مەھرەك اثرلر، فىرشوف شىستىنا كوف، ماژاروفسكى، زارىنسكى كارصا كوف، وىليامىنوف، زىرنوف، شىپلافسكى، پىنگىن، احمرف كىلرنىڭ اثرلرىدۇر.

ايلى ئىلدى نى ياقىلاش دىلەر . لىكن بلغارلر طىبىعت جەھتتىن ھەمان ايللىكى بىلغارلر ايدى . آلا تاتارلر ، قىچاقلر كىي ، قاتى ، كىسكىن طىبىعتلى صورتقە ايلەنمەگانلر ايدى . شونىڭ اوچوندە آلارنىڭ بو فزان اسمى ايلە ايتىكان نى ھەم توبلى حرىكلەر بىن تاتارلر نى قوزىنىدە بولغان اش دىب ايتورگە كىرەك بولا .

بلغارلرنىڭ قزاندىغى اشلىرىنىڭ توبلى وقتى ابراھىم خان وقتىدىن اوزا آلامدى ؛ آنىڭ وقتىدىن قىمتىن بوغالتدى ؛ آندىن سوڭ قزاندى بىر توبلى قوت ظھور ايتىدى . قزاننىڭ اوزى استقلالن بو ۱۵۵۲ نىچى يلغە قىدر صافلاب كىلوى مطلقا خلىقنىڭ ، بىلكىدە رىاستىدەگى تاتارلرنىڭ زور يىكىلىگىدىن ھەم دىن غىرتى سىبىدىن اولدى .

قزاندى سىياسى مسئلەلردە چىقوب طورغان اخىلاقلر سىبىلى قزان بىلرى آراسىدە ، عاقىتى قورقنچلى بولغان ، اوزلىكىسز نزاغار دوام ايتىدى . شوندى اخىلاقلرغە مەلىكىلر بىن ، وطنلر بىن قوبان ايتە آلمى بورگان كىشىلر كوب ايدىلر . روس كىنازلر بىنە باردىلردە ، خىلمىرىنى طوزدرىغە قزاننى بتوررگە ياردىم ايتىشىلر . قزاندى استقلال ، وطن ملىت ھامىللىرى بىك آزايدىلر ؛ ھالبوكە عىن شول وقتدە روس عىسكىرى اوزىنىڭ نىھايەسىز كوبلىكى اوستىبە ھىسابسىز كوب قىچاق ، تاتار ، بلغار عىسكىرلىرىنە مالك ايدى . بو ھالدىدە بو قزان ھىكومتىنىڭ بو زور قوت آلدىدە بىر نىھايەگە ايرىشەچكى طىبىعى ايدى . قزاننى فتح ايتونى ايۋان غروزنى اوزى اشلىمەدى ؛ تىك نىسام اسبابلر جىولوب بىنىكاننىڭ سوڭىدە ، قزاننىڭ بلغارنىڭ اوزى استقلالن بوغالتىرى ايۋان غروزنى وقتىنە توغرى كىلدى . يعنى بو ھالنىڭ بىر واقع بولاچاغى نىچكىدە طىبىعى ومىن ايدى . ايۋان فتح ايتىمەسە آندىن

ئەۋلادىمىزنىڭ

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە ، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىلار ئامبىرى

ئىچكىدە بو فتح ايۋان غە نصيب اولدى. بو حالنىڭ كىناز ايۋان وقتىنە توغرى كېلۇى، بىزنىڭ ماضىمىزنىڭ تارىخىمىزنىڭ ايڭ اوڭايسىز نۇقتەسىدۇر. چۈنكى: ايۋان بىردىن كىنازلىرىنىڭ ئاراسىدە عقل و درايىت ايله آيرىلغان ذات توڭل ايدى. بلكە اوزىنىڭ خىفلىگى ايله بتون روس تارىخىدە بىر يالغىز اورنىنى توتا. اول اوزى مونڭ اوستىنە فوق العادە بىر دىنىي تعصب ايهسى ايدى، حتى اول صوڭ و قىلارنىدە اوزىنىڭ بىر روحانىي قىدىستلىرىنىڭ طابقان كېى بولا ايدى. ھم اوزىنىڭ اقدارنى شوندى خىياللىرىنىڭە صرف ايتوب عىن روس خلقىنىدە جىلالدى. اول قىزان ايله صوڭنى صوغشىنىدە عىسكىر جىيغاندە تمام روحانىي مەنى ايله جىيا ايدى. بو مۇھىمىسىز، فانى كوڭللى پادىشاھ قۇتلى دىنىي حىسلىرى تائىرىنىدە، اوز ظىننىچە كىكافىر (نېۋېرىنى) دىنسىز بولغان قىزانلىرى، تاتارلىرى (۱) نىڭ اسىر توشكىان بالا چاغلارنىي وضعىلىرىنى اوتىرىدى، شەھرىنى ياندىردى. شەھەرگە كىرگىچ كۆب مىسجىدلىرىنى، عمارىلىرىنى طوزدۇرغە، بعض بىرلەرنى چىركاۋلىرىگە ايله ندىرىگە قوشدى (۲). دىنسىز دىب ظن ايتدىكى مىسامان خانلىرىنىڭ قىرلىرىنى طوزدۇرۇپ سويە كلىرىنى آلدۇرۇپ تاشلايدى (۳). (تىك، دشمانىدىن صاقلاىوب طوزدۇرغە

(۱) اورىص خلقى اول زماندە، قىزانلىرىنى قىزانلىرى كازانلىرى دىب آتاغان كېى، مىلىكىدە، خانلىق ايتۇچىلىرى تاتارلىرى اولوغە قاراب، تاتارلىرى دىب دە، آنى ايدىلىرى. قىزاننىڭ آلتۇى صوڭدە تاتار اسمى بىلغارلىغە اسم بولۇپ قالدى. بو حقدە بارون گاستاۋزىن، پېنىگىن، اېلمېنىسكى، مېلىۋرانسكى، رادلوۋف و غىير عالملىرىنىڭ اثرلىرى قارالسۇن.

(۲) Рыбушкинъ نىڭ Краткая история Казани دېگان

ئىزىدە، جىز ۱۰، ص ۸۵-۸۶

(۳) شولوق رېبوشكىن نىڭ بىرىنچى جىلد ص ۳۵ دە.

اوتكاي اولوون ظن ايتوب، سبونىيكة بنا ايتدرگان وپوكونىگه قدر سلامت قالغان منارهنى قالدردى). مسلمانلرنىڭ فزانلرنىڭ اوز دىنبىنە خلاف دىب ظن ايتدىكى علمى اثرلرىنى كىتابلىرىنى يازولرىنى بىرىنى دە سلامت كويىگە آلوب قالمايدى. اول زمانده بلم جەتسەن بىگوك توبەن اورنده طورغان روس عسكەرى، دىنسىز دىب اويلايدىقلىرى فزانلرنىڭ اثرلرىنى برده قزغانمايدىلر. شولاي ايتوب ايوان غروزنىڭ دىنى تەصەبلىرى تحت تائىرىندە بىزگە تارىخىمىزنى، ماضىمىزنى كورسەتورلك بر نرسەدە سلامت قالمايدى.

شونىڭ اوچونده، «فتح ايتلوى مقرر اولغان بو فزان، نىچكىدە ايوان غروزنى قولنده فتح ايتلىمىچە، يا آندىن ايلك يا آندىن صوك، مىثلا بارىس غادونوف كىبى علم و عمراننى تەقدىر ايتە آلا طورغان برەر ذات طرفدىن فتح ايتلسە يىخشى بولور ايدى» دىب ايتلەدر.

فزاننىڭ تارىخى - فزان دورنده بلغار لردە مەيشت - علم، علماء - ادارە - . بلغارلرنىڭ تانارلر وقتىندە هم فزان دورنده گى حاللرنىڭ هر ايكىسى بىك طومانلىدر. كىرەك بىزنىڭ خلقىڭ باشىنە كىلگەن فوق العادە كوب تارىخى واقەلەر سىبىدىن، كىرەك خلقىڭ محكوم اولدىنى فوق العادە جەھالنى قارائىقلىقى سىبىدىن بىزنىڭ اول ايسكى بابالر مزايە بىزنىڭ آرادە مخابرە يوللىرى كىمىلىگەن. يەنى آلاردىن بىزگە تارىخى مەلومات بىررلك يازمە اثرلر نىلر قالماغان. بىزگە تارىخىمىز حقتە بىك ياخشى خىبرلر بىر وچى عرب، فارس مچررلرى فزان خانلىقلىرى وقتلرنده تمام طغنانلر ايدى. آلا رايە

تەۋەدە كۆرۈپچىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىمىلار ئامبىرى

قزان آراسىندە مەنسەپتە يوق ايدى ھەم آلاز اوزلرئىدە تقربىاً يوق ايدىلر (۱).

بىزگە تارىخىمىزنىڭ اوشبو قىسىمىنى ابرشدر وچىلر روس راھلرئىدە. آلاز روسلر ايلە قزانلر آراسىندەغى صوغشلىر ئىلر ھىقئدە يازغالاپ بارغانلر. بىزنىڭ تارىخىمىزنىڭ بو قزان خانلىقى قىسىمىدە بولاردىن باشقە مەنبەي يوقدۇر. بو ماناخلىر قزانلرنىڭ شوندى صوغش حاللىرىدىن باشقە حاللىرىنە ئائىد سوز يازا آلمىغانلر. اوشبونىڭ اوچوندە قزان دورىدەگى تارىخىمىز، روسلر ايلە ايسكى آرادە صوغشلىر فلانلرئىنى ھىكايەدىن ئىبارت اولوب قالادۇر. ھەم شونىڭ اوچوندە مۇرخلىر قزان خىلقلىرىنىڭ تىجارىت، ئىمران، مەدىنىت، ئىلم، مەعارىفلرئى ھىقئدە بىر سوزدە سويلەمىزگە ياكە بىك آز سويلەرگە مەجبور اولغانلر. شولاي ايتوب قزانلرنىڭ داخلى حاللىرى تارىخىدە بىك طومانىلى قالغان.

قزان دورىدە بىلغارلر اوزلرئىنىڭ مەشىتلرئىنى اوزگەرتمەدىلر؛ اوللردە، شىھىرلردە طوردىلر. شىھىردە گىلر سودا و صناعت، اولدە ئىلر زراعت، ھىوان آصراو، بىل قورتى تىرىيەلە و كىبى كىسىلر ايلە شىغلەنە ايدىلر. شىرقى ياۋروپا ايلە آزىاتىجارتىدە واسطەلىق ايتىدىلر. جايىگى كون ايبون آيندە، بىلغارەغى كىك اوک، زور يارىمىكەلرئى بولا ايدى (۲).

قزانلر اوز تىللرىدە يازغانلر؛ آراالىرىدە ئىلملر بولغان، ايلنىڭ زور ئىلملرئى دىن باشلىقلرئى «سىد» دىب آتالغان. خانلر سىدىلرگە

(۱) چۈنكى بو وقت عرب مەدىنىتى تىمام سونوب بىتكان ايدى.

(۲) بىزنىڭ بىباھالەمىزنىڭ بو يارىمىكەلرئى بو كون ماسكارچە

(ئىژغارود) بىرىمىكەسى اسمى ايلە دوام ايتە.

تعمېم ايتە، اول آت اوستىندە بولغاندە، خانلر كېلۇب قولن اوبە تورغان ايدىلر.

مىكتب و مدرسەلرى بولغان . تاجىك ايرماغى (۱) (حاضرگى شەر دواماسى ھىم بېلبوتىكە تىرەسى بولور) (۲) دىگان اورندە، قزانلرنىڭ مەكل كىتخانىلرى بولغان اىگان (۳)، روسلر طرفندىن ھلاك ايتلگان (۴) . قزانلرنىڭ بىزنىڭ زمانغە فدر سلامت قالغان بر بر ادبى علمى اثرلرى قالماغان . تىك شول اىلك گى مەدىت نىڭ جىلى ايلە، قزان آلئاندىن ۳۰ يىللر صوڭ يازغان «نوارىخ بىلغارىە» اسمندە بر اثر ھىم شول زمانلرغە ياقن تاليف ايتلوى ظن ايتلگان «داستان نسل چىنگىزخان واقصاق تىمور» دىگان بر اثر، ياكە نى وقت تاليف ايتلوى معلوم اولماغان، لىكن مچوسىلىك نىڭ قوللى و قىلرنىدە يازولورى بىلگىلى بولغان «بدوام»، «نصىحت الصالحىن» دىگان كىبى اثرلر بار .

بىلغارلرنىڭ قزاندىن ايلگەرگى دورلرىنە عاندى يازولى فبر طاشلرى، آقچەلرى نىلرى بىك كۇب طابلا؛ لىكن قزان دورلرىنە عاندى توبلى اثرلر كۇب طابلى .

قزانلرنىڭ ايسكى تىللىرىنە عاندى بعض لىتايىسلردە يازغان كىلمەلر ھىم اسملر بار . موندىن باشقە يە قزانلرنىڭ ھىم آلارنىڭ خانولرىنىڭ، خانلرىنىڭ نىندى زور ادبى قوۋگە مالك بولولرن آچق كورسەتە طورغان لىكن روس تلىدە يازلوب قالغان بر اثر بار . اولدە سىو نىيىكە نىڭ، قزاندىە اسىر قالغان روس طرفندىن يازلوب قالغان، زاريدىر .

۱. ئەۋلاد (۱۹) ۲۰۱۱، (۲) مراد افندى جلد ۲ ص ۱۵۴ .

۲. (۳) www.uyghurkitap.org مستفاد الاخبار جلد ۱ ص ۱۱۸ .

قزاندە اداره اشلىرى همان بلغار دورنده گى صورت ايله كيلگان .
 مملكت اداره سى خلق هم بيلر (دؤورانلر) قولنده بولغان . بيلرنىڭ
 زورلىرى «قاراچى» ديب ، هم خان تيره سنده آنى صافلاب يورى
 طورغانلىرى «اولان» ديب آنالغانلر . مملكتنىڭ تورلى طرفنده غى
 باشقرد ، چيرمش ، چواش ، آر كىبى طائفه لر ، هميشه اوزلرندىن تعيين
 ايتلگان بيلر طرفندىن اداره ايتلگانلر . آلاز خانغه ياساق تولەب
 طورغانلر . مملكتده دىن حرىتى همان ايلكى بىلغار وقتنده غى
 كىبى ايدى . تورلى فىن هم توركى قوملىرى اوزلرىنىڭ نلە گان
 عقىده لرىنى تمام اختيار ايله اعتقاد ايتوب نلە گانچه دىن عمللرىنى
 اجرا ايتلر ايدى .

برنجى جزۇنىڭ سوڭى

فهرست

مقدمه ص ۲، ماخذلار ۴، مدخل-تۈرك خەلقلىرى ۷.

I

بۇرۇنقى زاماندا تۈرك خەلقلىرى.

بۇرۇنقى تۈركلەرنىڭ مەشىت ايتكان اورنلىرى-۱۰، ايسكى
 زماندا تۈرك جەمىيەتلىرى-۱۱، مەشىتلىرى-۱۳، طىبەت و اخلاقلىرى-۱۷،
 دىن، حرف و قانۇنلىرى-۱۹، كورشى قوملىرى ايله مناسبتلىرى-۲۲،
 بۇرۇنقى تۈركلەرنىڭ ادبىياتى و يازوللىرى-۲۳، تۈرك قانۇنلىرى-۲۵،
 غەرب طرفىدا نۇسخى تۈركلەر-۲۷، تۈركلەرنىڭ غەرب طرفىدا خەرىتىلىرى-۲۹،
 تۈركلەر-۳۴، تۈركلەر ھەم غەربلەر-۳۶.

II

اسلامىت ھەم تۈركلەر.

(تۈركلەردىن چىنگىزگە قەدەر)

اسلام مەلىكىلىرىدا تۈركلەر-۴۰، غەربلەر-۴۴، سلجۇقىلار-۴۵،
 اسلام مەلىكىلىرىدا تۈركلەر - مەدىنىت - مەلىت-۴۹، اصل تۈرك يەردە
 قالغان تۈركلەر-۵۴، اويغۇرلار-۵۷، اصلاۋيانلار-۶۴، خەزىلەر-
 قىچاقلار-۶۹، بلغار تۈركلىرى-۷۶، قاراخانىيلار-۹۰، چىنگىز تەھرىرى
 آلدىندىن مەركەزدە تۈركلەر، ماغۇللىر-۹۴، چىنگىز آلدىندىن عومۇما

ئەۋلاد كۆرۈپچىسى

www.ewlat.org

www.uighurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

III

چىڭىز خان بىوك تورک حكومتى .

(ابلى قاآنلىق تىختى ماغوللر قولىدە.)

تىمۇچىن نىڭ ياش وقتى - ۹۸، تىمۇچىن قاغان بولدى - غلبە لىر - ۱۰۲، تىمۇچىن ايله طوغرول خان ھىم نىوچىلر - ۱۰۳، تىمۇچىن ايله طوغرول خان آراسىنداغى واقىعە - ۱۰۵، مەركىزە گى توركلر تىمۇچىن قولىنە كەلەر - جاموقا - ۱۰۸، تىمۇچىن قاآن چىڭىز بولدى - ۱۱۰، چىڭىز نىڭ عىسكەر تەرتىبى - ۱۱۱، شىمالى قىتابىنى يعنى نىوچىلرنى آلو - ۱۱۲، چىڭىز نىڭ اسلام مەلىكەتلەرنە، غەربدە گى واقىعە لىرى - ۱۱۵، چىڭىز خان نىڭ شىخسى، اشلەگان اىشلىرى - ۱۲۰، چىڭىز نىڭ بالالىرى وقتىدە ماغول مەلىكىتى - ۱۲۴، بىوك ماغول مەلىكىتى نىڭ بولنۇى - ۱۲۹، ماغوللر تائىرى ايله تورک تلى وادىياتى - ۱۳۰.

IV

دشت قىچاق ياكە آلتون اوردى مەلىكىتى

جوجى خان - ۱۳۴، باتو - ۱۳۵، بىر كە خان - ۱۴۲، مىڭو تىمىر خان - ۱۴۶، تىدان مىڭو خان - ۱۴۷، تىلباغا خان - ۱۴۷، طىقپى خان - ۱۴۸، اوزبەك خان - ۱۵۰، جانى بىك خان - ۱۵۷، بىردى بىك خان - اىختلال - تورلى خانلر - ۱۶۱، دشت قىچاق قوتىنىڭ ابدل بويندىن سەردارىا بوينىنە كوچۇى - ۱۶۲، مامى مىرزا - ۱۶۳، كولىكوا صوغشى - ۱۶۴، توقتامش خان - ۱۶۶، توقتامش نىڭ موستواغە ھىجوبى - ۱۶۹، تىمىر نىڭ ايله توقتامش خان آراسى بوزولو - ۱۷۰، توقتامش، ايدكو، تىمىر قىتلىق، تىمىر نىڭ - ۱۷۲

تيمرنىڭ ئوقتاش خانى يىگۈب بتون دشت قىچاقنى ھلاک ايتوۋى - ۱۷۴، ايدىكو، ئوقتاش ۱۷۵، ئوقتاشنىڭ سوڭ كونلرى - ۱۷۶، ايدىكو ميرزا تصرفندە خانلر - ايدىكو ميرزانىڭ روسياغە ھجۋى - ۱۷۸، آلتون اوردا تىختندە ئوقتاش خان بالالرى - ۱۷۹، الوغ محمدخان - ۱۸۰، سىد احمدخان - ۱۸۳، دشت قىچاق مملكتىنىڭ انقراضى - ۱۸۷، سرائىڭ سوڭى كونلرىندە ھم سوڭىدە تاتارلر - قىچاقلر - ۱۸۸، سرائىڭ سوڭى كونلرىندە قىچاق مملكتى ھم بتون سىبىريا - ۱۹۱.

۷

تاتارلردن سوڭ بلغارلر - قزان خانلىغى

(بلغار خانلىغىدە تاتارلر)

بلغارلر تاتارلر تصرفندە ھم تاتارلردن سوڭ - ۱۹۴، قزان شھرى - ۱۹۷، الوغ محمد خان - ۱۹۹، واسىلىنى اسىر آلوى - ۲۰۰، محمود خان - ۲۰۳، ابزاھىم خان - ۲۰۴، الھام - خان - ۲۰۷، محمد امين خان - ۲۰۸، ماموق خان - ۲۰۹، عبد اللطيف خان - ايكىنچى مرتبە محمد امين - ۲۱۰، شىخ على - ۲۱۵، صاحب گرى خان - ۲۱۶، صفا گرى خان - ۲۱۹، جان على - ۲۲۴، ايكىنچى مرتبە صفا گرى - ۲۲۵، ىنە شاھ على - ۲۲۸، ىنە صفا گرى خان - ۲۲۸، سيونىيىكە اوتامش گراى - ۲۳۰، سيونىيىكە، اوتامش گرىنىڭ اسىر بولوى - ۲۳۵، اوچىنچى مرتبە شاھ على - ۲۳۸، يادكار خان - ۲۴۴، كنان ايۋاننىڭ قزانغە سفرى و صوغشى - ۲۴۶، قزاننىڭ سوڭى كونى - روس قولىنە توشوب مقرض اولوى - ۲۵۱، بلغارلر قزان خانلىغى وقتندە - ۲۵۷، قزاننىڭ تارىخى - علم - علماء - تل وادىيات ادارە - ۲۶۰.

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى

بعض اورنارغه عائد بیک مهم تصحیح‌لر

۲۹ ص ده‌گی ۱ نومرلی حاشیه‌گه: ابرانلر اوزلرینه بیک آز معلوم بولغان اورتا آریا خلقینه «سانی» دیگان کیی، گریبکلرده بو اورتا آریسا بافلرینده‌غی اوزلرینه معلوم بولماغان خلقلرنی «اسکیف» دیب آتیلر ایدی. В. В. Григорьевъ ننگъ Оскиескомъ народѣ Сакахъ دیگان اثرینده ص ۹۴-۹۵.

۶۹ ص ده ۲ نومرلی حاشیه‌ده: خزر اسمی ملی اسم توگلدر دیگان سوز اورنینه: خزر اسمی ملی اسمدر. بواسم میلاددن بیش‌نچی عصر ارمن مؤرخ موسی خارینسکی ننگ تاریخنده برنچی کتاب، ۵ نچی بابده ذکر اینلگان. خزرلرنی عرب و گریک مؤرخلری خزر دیب، روس لیبتاپیسلری козаръ یا که козаре دیب، یهود مؤرخلری козаръ یا که: косаръ دیب بورونلر. بو حقه. А. Я. Горкави Сказаніе еврейскихъ писателей о хозарахъ и н-نگъ хозарскомъ царствѣ دیگان کتابنده. ص ۲۸۱ هم ۷-۳۰۴ قارالسون.

۹۲ ص ده ۹ نچی سطرده خطابلر سوزی قطایلر دیب اوقولسون. ۱۶۶ ص ده ۱۴ سطرغه عائد اوشبو حاشیه قالغان: توقتامش خاننگ تولى خواجه اوغلى بولوى ثابتدر، پرافیسسور Эрдманъ توقتامش بن تولى خواجه دیب بازارغان ايسكى قيمتلى چناباق تابقان. بو حقه. Зап. Имп. Arch. общ. ۳ نچی جلدینده (۱۸۵۰ نچی بلغی) переч. ۱۰۸ دە ۱۰۸ نچی صحیفه قارالسون.

۱۹۷ ص ۱۷ نچى سطرلرغه عائد اوشبو حاشیه توشوب قالغان:
 تاتارلردن ایلگاری قران اسمی تقریباً بر یا که شهر یا که جلغه اسمی
 بولوب بارا ایدی. کمنکی ایکانی معلوم بولماغان برلیناپیس ده: « ۱۱۶۴ نچى
 یلده کتاز بوری، بلغارلر اوستینه بارغان وقتنده، قران بلغارلرینه نوشری
 کیلدی » دیگان. ایسکی قراننگ بناسی ساتو خانغه نسبت ایتوله. بوسی
 حقنده. قرانده اسیر بولوب تورغان روسنگ بازغان تاریخنده.
 ص ۱۰ - ۱۴ قارالسون.

کتابده شاه علی اسمی شیخ علی دیب یازلغان کویگه قالدردلی.
 درستى شاه علی در. قبر طاشلرند. هم خلق نلنده شاه علیدر.

يىلىكە قاغان ھېكلەنن نمونە

= عرب حروفاتى ايله =

(۱) تەڭرى تەگ تەڭرىدە بولمىش تۈرك يىلىكە قاغان بوۋدكە اولورنم. صابىمن نۆكەتى اشىدگىل اينىيگونىم اوغلانم، بىرىكى ارغوشم بودونم و بەرەيە شادابىت بەگلەر و بىرىيا تارقاق بوپوروق بەگلەر اوتوز (۱۲ علامت).

(۲) توقوز اوغوز بەگلەرى بودونى بو صابىمن اداكونى اشىد قانغ دى تىئالا ايلكەرۈ كۈن توغصە (a) ا، بەرگەرۈ كۈن اوتوكتارو كۈن باتسقىكتا و بىرغارو تون اوتوسىكتارو آندا ايجرەكى بودون فو (ب) ا ا كاپورورا انچا بودون.

(۳) قوب ائدىم. اولماتى آيغ يوق تۈرك قاغان اوتوكەن يىش اولورسار ائتەبوكت يوق. ايلگەرۈ شاندىك يازىقتەگى صولدىم و تالوقا كىچىك تەگمەدىم و بەرگەرۈ توقوز ارسەنكە تەگى سولادىم توپۇساتكە كىچىك تەگمەدىم و فورىغارو يانچو اوگور.

(۱) بوندىغى حرفلر مرحوم قىوم ناصرىنىڭ «انمودىج» اسملى تاتارچە صرفندە صحيفە ۳-۵ دە اختيار ايتكان املاسى ايله يازلدى. «و» اكاڧىميا ناكىنىڭ «y» حرفىنە، «و» حرفى «y» گە، «و» حرفى «o»، حرفىنە «و» حرفى «ö» حرفىنە مطابق اولورلر. قىوم ناصرىدە بولماغان حرفلردن «و» هم «ى» اكاڧىميانىڭ «bi» حرفىنە هم «و» ايله «ى» حرفلىرى اكاڧىميانىڭ «i» حرفىنە مطابق اولورلر. بو كۈندە استعمال ايتولە تورغان «e» اكاڧىميانىڭ «a»

يىلكە فاآن ھېكلى نمونه سىنىڭ

= ايدل بويى تور كچه سینه نر جمه سى =

(۱) «كوكگه اوخشاش، كوكده توغان، تور كىڭ مى قاغانى»
(اسمى قبول ايتوب) مین بوكون اوتوردم (تحتكه). منم سوزمى

آخريته قدر طمكلا گز (سز) منم ياش قيرداشلم هم اوغلانلم،
سز منم ايداشلم هم منم ملتىم، اى سز او گده طورغان شادىيت
يىگىلر! اى سز صولده طورغان تارقات بو پروك يىگىلى، سز اوتوزلر!

(۲) اى توقوز اوغوز خلقلىرى هم بىلرى سز منم سوزمه
يخشى هم اخلاص ايله قولاق سالگىز اعتبار ايتگىز! آلدە، (كون
چغشده)، او گده (كون اورتاسى طرفنده)، آرتده (كون باتش
طرفنده)، صولده (تون اورتاسى طرفنده) - شونده طورغان همه
ملتلر، خلقلر منم قول آستمدەدر؛ شول قدر خاق (مىنىڭ).

(۳) قطعيا نوز و دودم، (تېك) شول وقتده قاچان تورك قاغانى
اوتكون خلقنده (Черни) ھېچ شھر تلى ملىكتكه خواجه بولا
آلمى او طورغان وقتده تورك جمعيتلر نده ھېچ اويات قالماغان
وقتده. آلفە (بەنى كون چغشقه) مین عسكەر ايله شانسدونغ بو
صحراسينه قدر باردىم. دىگىزگە بىك آزغنه بارب يتمدىم. او گده
(بەنى جنوبكە) مین عسكەر ايله توشاشدن توقوز ارسنگە قدر
كىدىم تېتكە بىك آزغنه يتمدىم، آرتقه (مغربكە) اينچو يىلغە سىنى
اوزوب عسكرم ايله توتاشدىن... گە قدر باردىم (۱)

(۱) بواثرلر حقتە، بخشى و تفصیلى معلومات آلورا چون رادولوفسك
Труды орхонской Экспедиции دېگان مجموعەلرن هم ملبورانسكى
Память въ честь Кюль Тебинь دېگان اثرلرن قا اىرغە كىرەك.

قوداتقو بيلك نمونهسى

= شرب خر وفاتى ايله =

تىگب اوغرى يالغان آنى آلغاي سوس.

كىشهن اول كيشيكة بيلك^ث هم اوغوش^ث

كىشه نلك باراقسز فا بارماس او كوش.

سهو كرهك آدين اول كيشه نلك تودار^ث

كهره اكليك آدين، كور، كوداسليك تودار.

كىشه نلك كورده ميس كهره كچه يورير،^ث

توشا قلق (آت) تورماس تيله كچه پارير.^ث

اوغوش اول سكا^ث اتكو اتلق آداس،

بيلك اول سكا كهره پاغيرزاق فاذاش.

پيلكسز گه قيلغى قيلنجى ياغى

آدين بولماسا تيب پو ايگى چوغى.

موكار ما كز ادو كاندى تور كچه ماحمال،

اوغىل موني سنن! كوكل او ككه آل!

(۱) قوداتقو بيلك رادلوف طرفندن ۱۸۲۱ هم ۱۹۰۱ هم ۱۹۱۰ سنه لرده

زور قولده ۴ جلدلك برلوب بازما وباصمه صورتده اوبغور حرفلرى هم
ا كادىميا حرفلرى، نىسخه ترجمه سر، مفصل شرحلرى مقدمه لار ايله مآندن
آرتق صحيفه ليره نىشر ايتلكان. قوداتقو بيلك دن آلدقمز بونمونه رادلوفنىنگ
۱۸۴۳. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹. ۱۴۳۹.
ايتلكان ناسىم ياپىسى ۲۱ بچى صحيفه سندن آلدى. توبه نىگه توشكان
سطين ار دىر ايتلكان ناسىم ياپىسى ۲۱ بچى صحيفه سندن آلدى. توبه نىگه توشكان

«اوغوشلىق كېشىگە اشىدىب، اوغوش،

بېلىكسىز كېشىگە آدى تەب سوگوش.
بېلىكلىككە بېلىكى توغل تون آش اول،
بېلىكسىز كە قىلىنچى ياوز قولداش اول»
اوغوشلق كە زەر اوبكە، اوستون يرات!
بېلىكلىك بازار بوشما، انكو خيل آت.
پواىگو بېلە اشكە ياقما اُبە!
قالى ياقسە قىلداك تىرىكلىك يابا.

اوكونچلك پولور توتقى اوبكە اېزى،
يازوقلق پولور ايشته پوشتا كېزى،
آموللوق كەرەك ئەرگە قىلغى اوڭغاي،
اوروڭلوق كەرەك پەككە توقسا كون آى،
آموللوق كەرەك هم سېلىكلىك كەرەك،
اوغوشلىق كەرەك هم بېلىكلك كەرەك.

قوداتقو بيلك نمونه سينك

= ايدل بويى تور كچه سينه تر جمه سى =

اگر آڭا اوغرى يا كه يالغانچى تيسه آنى سوزى قوتقار.

بلك ايله عقل، كشيگه طيناق (كيشن) در.

(طيناقلى) كشه نلى آت ياراقسز اورنغه كرمى

سو بو كلى آنى كشه نده توتار.

كيره كلى آنى كوتو ياننده توتار.

كشه نلى آت قاراب كيرهك اورنغه غنه يورور؛

بوش آت تيك تورى تله گان ياغينه كيته.

عقل سينك ايدكو توغرى ايدوش.

بيلك اول سيكا شفقتلى قار داش.

جاهلكه بار طبيعتى قيلونشى دشماندر.

اگر آڭك باشقه دشمانلرى بولماسه بو ايكاو هر وقت دشمانى بولورلر.

موڭار تورك مقالى موافق كيله،

مونى اوفى كوكله آل!

« بيلكلى كشيگه هر ايشتكانى عقل،

جاهلكه حتى اوز اسميده سو گوش.

بيلكلى گه بيلك كيم (طون) هم آش،

بلكسز كه بار قيلونشى يامان دشماندر.»

عقللى اوبكه نى كيچهر، هم سين آنى يراق قيل

بيلكلى قزولقنى باصار. هم آڭا ايدگو آت لائق.

بو ايكه و برله آشغوب بر اشكه كرشمه

آلارنى قيباساك اوز كنى هلاك ايتسك.

قوبلاينگ مربع يازوندىن نمونه = ماغول خانلارندىن بربينگ يارلىغى =

مەن ۋە مەننىڭ
ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم

مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم

ۋە مەن

مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم

مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم

مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم
مەن ۋە مەننىڭ ئەتراپىم ۋە مەننىڭ ئەتراپىم

(۱۲۸-بۆلۈمگە قاراڭ)

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى
www.ewlat.org

www.uygurkitap.com

تيمر قتلغ خاننىڭ يارلىغى (۱)

= عرب حروفى ئايە =

تيمور قتلغ سوزم:

اولك قول سول قولنىڭ اوغلانلىرىغە آكلاتو ادگو باشلىق
مك يوز اون بلكلىرىگە ايكي ايچكى كندلىرىغە قاضى مئفى لارىغا
مشايخ صوفى لارىغە ديوان بتكىچى لارىگە تمهاچى ترناقچى لارىغە
يورت ايشلانچى بولار آچىچى لارىغە بو كاؤل توقتاؤل لارىغە
يامچى شوسرنچى لار قوشچى بارسچى لارىغە كمكچى كوپر كچى لارىگە
بازاردا طورغانلارغە بويارلىغ توتاتورغان محمدنىڭ اوياب اتالرىنى
بورونقى كچكان ساين خان چاغى دن بيرلى بير يارلق راست
تارخانلق يوسونى جايوروب آتاسى حاجى بيرام خواجەنى بزنىڭ
خان آغالارمز سيورغان طرخان قىلغان جر كاسين اگلانا اوتىدى
ايرسا اوتولين يوب كوروب محمد بزنىڭ سيورغان بولوب
تورسون ديدىكمز بوكوندن ايلنگارو قيريم برله قىرىق بىرنىڭ
طرخانى سادات آتلىق كندىنىڭ جوارندا بورونقى زماندن بيرو
طرخان بولغان اوندىنچى قلاسى بيلا مشهور بولغان قلاسى
شرفالە يوسونى جايير سولارى بيلا محمدنىڭ اوغلانلىرى اينكىچى
حاجى محمد ومحمودنى آزاد وترخان بولسون. (۲)

(۱) بو يارلىق بو اورىندە بارطىلاشقنە آلتىدى. تام كويگە عبارەسى
وترجمەسى هم شرحى ايله تيزين غاوزين، بيربزين، صابلو كف، آلاين،
گر بگوريف، صاويليف كىي دانلرنىڭ ائىلرنىڭ آلوب «قېچاقى - آلتون
اوردا حكومىتىنىڭ داخلى توزولوشى» اسى ايله يازغان ائىرمزدە. نشر ايتەرمز
ان شاه الله.

(۲) اسكى تۈرك، هم اوبغور، قوبلاي بازولرن شرح ايتوب عرب
حروفات ايله آلارنىڭ تىلمزگە مناسىتلىرىن بيان ايتوب يازغان كاغدلىرىنى
انشاء الله بر كىتاب صورتىدە نشر ايتەرمز.

تىيە: خرىپتە دەغى «۳۰۰۱ سەنەلردە» دىگان سوزىنى «۳۱ نچى
عصر نىڭ آخرىنە تابا» دىوب او قورغە كىرەك.

ئەۋلاد گۈرۈپپىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى

قوبلائی یازوی ایله یازلغان یارلیقنک مانغولچه سندن ۹ بول.

= عرب حروفاتی ایله =

(۱) خانوسو - دور. ۲) خانغ نای - خوی - جی مانو.
 (۳) چهریگود - ون نویاددا چاریک آرنا بالاغادون دارو
 غاسدا نیاددا ایماق ایماغودون ۴) اوتوگوچی یورچیخون
 یابوخون ایچینه ایرگه نه دولغاخوی. ۵) ای جی. ۶) خانو
 جارلیقدر. دویدر ار که ئود سینش یود آلیا آلباخو بچیری اولو
 اوزن ۷) ته گری ایکی جالباریجو ابروگه - اوگون آتوغای
 که کسهن. ۸) جارلیغون یوصاغار آلیا آلبا خوییری اولو
 اوزن. ۹) ته کریگه جالباریچی ابروگه اوگون آتوغای گهن.

یارلیقنک اوشون ۹ سطرینک

= تر کچه تر جمه سی =

(۱) خانلق عظمتی ایله. ۲۰) ایمپراطوریتسا بزنگ سوزمز.
 (۳) چرو (عسکر) باشقلرینه هم چرو کشیلرینه، شهرهم اویماقلرنی
 قاراوچی. ۴) باشقلرغه، اوتوب یورگوچی (مسافر) لرگه، ایلچی
 بولوب یورو گوچیلرگه هم خلقغه ایتلگان ۵) سوز. ۶) خان
 یارلیقدر: دویدلر، ار که ئودلر، سیش یودلر هیچ بر آلم
 (خراج) هم خدمت کورماینچه ۸) ته گریکه یالواروچی، یخشی
 دعا قیلوچی بولورلر. ایتلگان ۸) یارلیغنه موافق هیچ بر آلم
 (خراج) هم خدمت کورماینچه. ۹) ته گریگه یالواروچی، یخشی
 دعا قیلوچی بولورلر.

تېمىر قاتلى خان يار لېغى

== اويغۇر چوقاى آيىه ==

سېلىن ئۆمگىمىز يەنە مە

نىقىف ئۆيى ۋەيى ئۆيى نىقىف مەننىڭ بىن ل ئۆي مەننىڭ سېگە ۋەيىچىز نىقىف مەنە ۷
 مەن ۋەيىن ل لىب سەردىن ئىشە بىن نىقىف ئىشە ل بولۇن بىن ل ئۆي ۋەيىچىز
 بەن بىن ل ئۆي مەننىڭ ۋەكلىرىن بىن ل لىب مەننىڭ مەننىڭ بىن ل ئۆي مەننىڭ
 سېرىپىننىڭ خەسەن بىن ئۆي مەننىڭ مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ
 ۋەيىن بىن ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي ئۆي
 مەن مەننىڭ مەننىڭ نىقىف مەننىڭ بىن ل لىب مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ
 مەن ۋەيىن ل ۋەيىن ل لىب مەننىڭ مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ
 ۋەيىن مەننىڭ مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ بىن ئۆي مەننىڭ

(۷۰) ۋەيىچىز مەننىڭ (۱۸۸۱)

ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

www.ewlat.org

www.uyghurkitap.com

ئۇيغۇرچە ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازىملار ئامبىرى